

**Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка**

**Кафедра українознавства
і політології**

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

**Матеріали
науково-методичного
семінару**

Випуск третій

**Чернігів
2002**

**ББК 63.3 (4 Укр)5
М-99**

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

– Чернігів, Чернігівський державний
педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка.
– 2002. – 152 с.

Друкується за постановою вченої ради
Чернігівського державного педагогічного
університету імені Т.Г.Шевченка

Керівник науково-методичного семінару: **М.М.Острянко**,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти: **М.К.Бойко**, доктор історичних наук, професор
В.И.Борисенко, доктор історичних наук, професор

Відповідальний редактор та укладач: **В.М.Половець**,
завідувач кафедри українознавства і політології,
доктор історичних наук, професор

Матеріали подаються в авторській редакції

ISBN 966-533-150-8

**ББК 63.3 (4 Укр) 5
М 99**

© Автори статей, 2002

© В.М.Половець, 2002

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	6
-----------------	---

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Половець В.М.</i> Інноваційний підхід до організації учбового процесу у вищому навчальному закладі	7
<i>Раковський Л.Е.</i> Методика та організація самостійної роботи студентів	19
<i>Острянюк М.М.</i> Організація та методика сучасної лекції – творча робота викладача	28
<i>Редько О.Ф.</i> До питання про ціннісні та професійні орієнтації студентів	36
<i>Коваленко М.А.</i> Проблемы русско-украинских отношений периода гетьманщины (1648-1663 гг.) в курсе истории Украины	41
<i>Демченко Т.П., Капітова С.С.</i> «Автобіографія» І.Шрага як джерело вивчення національно-визвольного руху в Україні	49
<i>Крючкова Л.М., Крючков А.І.</i> Трансформація світоглядних орієнтацій сучасної молоді	54
<i>Костюков О.В., Данилов С.В.</i> Роль реферату на семінарі у вивченні економічної теорії	58
<i>Супрун Т.В.</i> До питання про вивчення традиційної різдвяно-новорічної обрядовості в курсі «Українознавство» (на матеріалах Чернігівщини)	61

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

- Молочко В.К., Молочко Н.О.** Законодавче поле діяльності політичних партій в Україні 71
- Молочко Н.О.** Політичні партії України та суспільство у парламентських виборах 2002 року 80
- Богатирьов І.Г.** До питання про права і свободи людини 93
- Чебоненко С.О.** Концептуальні підходи та наукове забезпечення процесу реформування кримінально-виконавчої системи 98
- Олійник О.І.** З історії органів внутрішніх справ України (1930-1935 рр.) 106
- Іваньков І.В.** Розвиток і становлення пенітенціарної системи в Росії на початку ХХ ст. 111
- Пиріг П.В.** Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна 117
- Акименко І.М.** Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: розвиток культури та освіти (друга половина XVII-XVIII ст.) 126
- Кожуховська А.І.** Історичні умови формування особистості вчителя О.П.Довженка 130
- Голець В.В.** Кредитна кооперація Північного Лівобережжя України (1921-1928 рр.) 134
- Субботіна І.В.** Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (50-70-ті рр. ХХ ст.) 143

ПЕРЕДМОВА

Третій випуск матеріалів науково-методичного семінару «Вища школа»: проблеми, пошуки, тенденції», започаткованого на кафедрі українознавства і політології у 1998-1999 навчальному році, включає доповіді викладачів кафедри, підготовлені на основі вивчення різноманітних джерел, переважна більшість яких уперше запроваджується до наукового обігу. Автори висвітлюють проблеми, обговорені під час роботи постійно діючого семінару.

З метою подальшого зміцнення творчих зв'язків, спрямованих на вдосконалення наукової, навчально-методичної та виховної роботи, підвищення професійного рівня професорсько-викладацького складу, забезпечення переходу на новий рівень підготовки фахівців на основі гуманізації вищої школи, формування творчого потенціалу особистості, пріоритету загальнолюдських і духовних цінностей, колектив кафедри українознавства і політології ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка здійснює творче співробітництво з загальноуніверситетськими і кафедрами історичного факультету та педколективом Чернігівського юридичного училища. Доповіді викладачів зазначених навчальних структур друкуються в науково-методичному збірнику кафедри.

Науково-методичний семінар сприяє удосконаленню загальної концепції кафедри як багатопрофільної, базової, соціогуманітарної університетської структури з реєстром визначених учбових дисциплін, підготовці навчальних програм, методичних порад та планів семінарських занять, а також забезпеченню її висококваліфікованими науково-педагогічними кадрами.

В.М.Половець, завідувач
кафедри українознавства і політології

ЧАСТИНА I

МЕТОДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В.М.Половець,
професор

ІННОВАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ОРГАНІЗАЦІЇ УЧБОВОГО ПРОЦЕСУ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У відповідності з Концепцією педагогічної освіти в Україні, схваленій колегією Міністерства України 23 грудня 1998 р. інноваційність належить до одного з *основних принципів освіти* в нашій державі. Термін «інновація» увійшов до вжитку в 40-х роках ХХ ст., закріплюючи одну з найважливіших рис вияву науково-технічної революції в суспільстві.

Спочатку його використовували науковці Німеччини, Австрії при аналізі соціально-економічних і технологічних процесів. Згодом поняття інновація поширилося в Європі на гуманітарні науки, в тому числі і систему освіти. Незважаючи на широке використання цього поняття, загальної теорії самих інноваційних процесів, теорії освітньої інноватики досі немає.

У зв'язку з цим проводяться теоретико-методологічні дослідження інноваційних процесів у системі освіти з метою створення спеціальної галузі знань – освітньої інноватики. Мотивацією для її створення стало загострення суперечностей між фундаментальними науковими знаннями і складністю їх практичного використання. Прогнозується, що освітня інноватика дасть змогу показати сутнісний зв'язок теорії і практики педагогічної діяльності, визначити її норми, характерні для інноваційних перетворень, органічно об'єднати процеси створення і впровадження новацій на практиці.

Нагальна потреба в розвитку і запровадженні освітньої інноватики виникла, як вважають вчені, в кінці 80-х – початку 90-х років, коли вирішувалося питання про формування ідеалу нової освіти, коли потрібно було орієнтувати навчальні заклади на демократизацію і деідеологізацію освіти, досягти відкритості і плюралізму, гуманізації і гуманітаризації освіти. Це був перший етап інноваційного руху.

Другий етап його – поява педагогічних нововведень, формування напрямків нової освіти, обумовлених потребами педагогічної практики. На цій основі у сфері освіти виникають окремі інноваційні галузі – управлінська інноватика, інноватика в системі педагогічних знань та інноватика як наука і навчальний предмет.

Управлінська інноватика. Народна освіта в Україні переживає болісний процес реформування, відходу від тотальної уніфікації і становлення нового типу навчальних закладів. Провідним принципом їх діяльності має стати виховання фахівців, здатних працювати в умовах ринкових відносин. Потреба у навчальних закладах нового типу вимагає особливої уваги до інноваційних процесів, до того, що сприятиме виникненню і поширенню педагогічних новацій. Педагогічні інновації – результат творчого пошуку оригінальних,

нестандартних рішень різноманітних педагогічних проблем. Прямим продуктом творчого пошуку стають навчальні заклади, кожен тип якого має свою мету, завдання, навчальні плани та програми.

Педагогічна освіта в Україні реалізується через профорієнтаційно-пропедевтичну підготовку (гр. попереднє навчання), підготовку педагогічних працівників за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями та післядипломну професійну освіту. Профорієнтаційно-пропедевтична підготовка здійснюється у педагогічних класах, гуртках, школах юного педагога, ліцеях і гімназіях, факультетах майбутнього вчителя, підготовчих відділеннях та курсах при вищих педагогічних закладах освіти.

Робота по професійній орієнтації та відбору молоді на педагогічні спеціальності організовується вищими педагогічними навчальними закладами, які здійснюють підготовку педагогічних працівників, спільно з органами управління освітою, загальноосвітніми школами, поза-шкільними закладами освіти і громадськими організаціями.

Підготовка педагогічних працівників здійснюється у профільних вищих навчальних закладах – педагогічних училищах, технікумах, коледжах, інститутах, університетах. За умовами виконання вимог державного стандарту підготовки педагогічних фахівців їх можуть готувати також класичні університети та інші вищі навчальні заклади третього і четвертого рівнів акредитації.

Розглянемо форми навчальних закладів, які є інноваційними для сучасної педагогіки та системи освіти в Україні.

Педагогічні училища і технікуми, вищі навчальні заклади готують педагогічних працівників з окремих спеціальностей, здійснюючи прийом на основі базової загальної середньої освіти. Функціонують як самостійні навчальні заклади, так і структурні підрозділи педагогічних університетів та інститутів, класичних університетів.

Педагогічні коледжі готують педагогів зі спеціальностей, з яких здійснюється підготовка педагогічних працівників у педагогічних училищах і технікумах, але на базі повної загальної середньої освіти. Вони функціонують як самостійні навчальні заклади, так і можуть бути структурними підрозділами педагогічних університетів та інститутів, класичних університетів.

Педагогічні училища, технікуми і коледжі належать до комунальної власності і підпорядковані безпосередньо управлінням освіти обласних державних адміністрацій. Вони можуть також створюватися на основі недержавної форми власності.

Педагогічні університети та інститути – самостійні вищі педагогічні навчальні заклади, що здійснюють підготовку педагогічних працівників за поєднаними (подвійними) спеціальностями на базі повної загальної середньої освіти або певних освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти. В їх структуру можуть входити педагогічні училища, технікуми, коледжі та інші навчальні заклади.

Педагогічні університети та інститути належать до державної власності і підпорядковані Міністерству освіти і науки України. Можуть створюватися також педагогічні університети та інститути недержавної форми власності.

Класичні університети та інші вищі навчальні заклади четвертого рівня акредитації можуть готувати педагогічних працівників для загальноосвітніх

шкіл, дошкільних і позашкільних закладів за умови виконання ними вимог державних стандартів педагогічної освіти. Ці вищі навчальні заклади повинні мати у своїй структурі підрозділи для забезпечення психолого-педагогічної, методичної й практичної підготовки майбутніх педагогів. Вони готують працівників як з однієї, так і подвійних спеціальностей.

Післядипломна професійна освіта передбачає безперервне фахове вдосконалення педагогічних працівників, забезпечує поглиблення, розширення та оновлення їх професійних знань, умінь і навичок на основі здобутої раніше освітньо-професійної підготовки та набутого практичного досвіду. Вона здійснюється: Державною академією керівних кадрів освіти, закладами післядипломної педагогічної освіти обласних управлінь освіти, підрозділами вищих навчальних закладів, через аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

До управлінської інноватики належить також ступеневість вищої педагогічної освіти. Підготовка педагогічних працівників з вищою освітою здійснюється за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

Молодший спеціаліст – це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів основами соціально-гуманітарних, психолого-педагогічних і фахових знань, має вміння та навички їх практичного застосування для вирішення типових професійних знань, що передбачені для посад учителів та вихователів у галузі освіти.

Підготовка молодших спеціалістів у педагогічних училищах і технікумах здійснюється на основі базової загальної середньої освіти. Термін навчання – 4 роки. Підготовка молодшого спеціаліста здійснюється за такими спеціальностями: дошкільне виховання, початкове навчання, педагогіка і методика середньої освіти (музика, образотворче мистецтво, хореографія, фізична культура, трудове навчання).

Бакалавр – це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів фундаментальними соціально-гуманітарними, психолого-педагогічними і фаховими знаннями; має вміння та навички для здійснення навчально-виховного процесу в закладах освіти. Освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника «Бакалавр» здобувається у педагогічних коледжах, інститутах та університетах. Вона здобувається також в класичних університетах або інших вищих навчальних закладах третього і четвертого рівнів акредитації за умов виконання вимог державного стандарту підготовки педагогічних працівників.

Підготовка бакалаврів у педагогічних коледжах на базі повної загальної середньої освіти здійснюється протягом 4 років; на базі освітньо-кваліфікаційного рівня «Молодший спеціаліст» за однією спеціальністю – протягом одного-двох років (з урахуванням особливостей спеціальності).

Спеціаліст – це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів фундаментальними психолого-педагогічними і фаховими знаннями, пройшов методичну та практичну підготовку; готовий до викладання двох базових і одного-двох не базових шкільних предметів у навчально-виховних закладах; набув досвіду вирішення складних професійних завдань, передбачених для посад учителів.

Кваліфікація педагога зазначеного освітньо-кваліфікаційного рівня може також здобуватися в класичних університетах або інших вищих навчальних закладах четвертого рівня акредитації за умови виконання ними вимог державного стандарту підготовки педагогічних працівників. Підготовка працівників освітньо-кваліфікаційного рівня «Спеціаліст» у педагогічних інститутах та університетах здійснюється на базі повної загальної середньої освіти, освітньо-кваліфікаційних рівнів «Молодший спеціаліст» і «Бакалавр».

Магістр – це освітньо-кваліфікаційний рівень педагогічного працівника, який оволодів поглибленими фундаментальними психолого-педагогічними і фаховими знаннями інноваційного характеру; набув досвід застосування та продукування нових знань для вирішення проблемних педагогічних і науково-дослідних знань у галузі середньої і вищої освіти.

Підготовка магістрів здійснюється на базі освітньо-кваліфікаційних рівнів «Бакалавр» і «Спеціаліст». Особи, які пройшли магістерську підготовку за науково-педагогічним спрямуванням, здобувають кваліфікацію «Магістр педагогічної освіти» і викладача з відповідної спеціальності; за науково-дослідним спрямуванням – кваліфікацію «Магістр-дослідник» з відповідної спеціальності. Вони можуть займати первинні посади у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації та у науково-дослідних установах та організаціях.

Концепція педагогічної освіти передбачає подальше поглиблення змісту соціально-гуманітарної підготовки та професіоналізацію знань з таких напрямків: українознавство, філософія, історія України, політологія, соціологія, правознавство, економіка, екологія, культурологія, релігієзнавство, етика, естетика, мовознавство.

До управлінської інноватики належить ліцензування, атестація та акредитація навчальних закладів. Положення про здійснення такої форми контролю за виконанням державних вимог до закладів освіти затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12.02.1996 р. за №200. Згідно цієї постанови затверджено склад Державної акредитаційної комісії та її функції. Державна акредитаційна комісія (ДАК) стала постійно діючим органом, який забезпечує виконання державних вимог до ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів за напрямками (спеціальностями) підготовки та перепідготовки фахівців, надання та зміни статусів цих закладів. У своїй діяльності ДАК керується Конституцією України, законами та постановами Верховної Ради України актами Президента України та актами Кабінету Міністрів, нормативно-правовими актами Міносвіти.

Основним завданням ДАК є: формування і забезпечення виконання державних вимог до закладів освіти, якості підготовки фахівців; розгляд і прийняття рішень з питань ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів; установа вимог та критеріїв з цього питання; розгляд апеляцій навчальних закладів за фактами порушення процедури проведення ліцензійної, атестаційної або акредитаційної експертизи та інформування громадськості про наслідки ліцензування, атестації та акредитації.

ДАК відповідно до покладених на неї завдань: розробляє та затверджує вимоги до матеріалів про ліцензування, атестацію та акредитацію навчальних закладів, розглядає експертні висновки та приймає рішення про надання ліцензій, свідоцтв про атестацію та сертифікатів про акредитацію; готує

рекомендації і пропозиції до положень та інструкцій з організації проведення цієї роботи; розглядає та подає до Міністерства і науки пропозиції про надання вузам статусу національного; формує та організовує роботу фахових експертних рад; здійснює керівництво розробленням і виконанням програми наукового забезпечення ліцензування, атестації та акредитації, організовує взаємодію і співробітництво з відповідними органами інших країн.

ДАК має право: залучати спеціалістів до розгляду питань, що належать до її компетенції для консультацій та експертизи; повертати матеріали для додаткового вивчення; отримувати звітність про відповідну роботу; зупиняти дію ліцензій чи анулювати їх у разі порушення умов проведення освітньої діяльності, на яку видана ліцензія.

ДАК очолює Міністр освіти, який визначає обов'язки заступників голови, відповідального секретаря та членів комісії. Склад фахових і регіональних експертних рад формує і затверджує ДАК. Рішення ДАК з питань, що належать до її компетенції, оформляються протоколами та розпорядженнями і є обов'язковими для виконання органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, організаціями та установами.

Згідно Положення про ліцензування навчальні заклади, незалежно від їх відомчого підпорядкування і форм власності, можуть розпочинати діяльність з окремих видів і напрямків, пов'язану з наданням послуг для одержання освіти та підготовкою спеціалістів різних рівнів кваліфікації, лише після отримання ліцензії. Ліцензування здійснюється шляхом експертного підтвердження спроможності навчального закладу провадити діяльність за заявленими видами і напрямками.

Ліцензія на право освітньої діяльності надається на термін завершення циклу навчання, але не менше ніж на три роки.

Акредитація вищих навчальних закладів – це визначення їх статусу та підтвердження здатності готувати фахівців на рівні державних вимог з певного напрямку (спеціальності). Підвищення статусу вищого навчального закладу та підвищення рівня підготовки фахівців з певного напрямку (спеціальності) здійснюється виключно шляхом проведення акредитації.

Статус вузу відповідно до Закону України «Про освіту» визначається рівнем його акредитації. Акредитованому з певного напрямку (спеціальності) вищому навчальному закладу надається право видавати диплом про вищу освіту за зразком, затвердженим Кабінетом Міністрів України відповідно до освітньо-кваліфікаційного рівня:

– I рівень – молодшого спеціаліста (технікуми, училища, інші навчальні заклади еквівалентного рівня);

– II рівень – бакалавра (коледжі, інститути, інші навчальні заклади еквівалентного рівня);

– III рівень – спеціаліста (університети, академії, інститути, консерваторії, інші навчальні заклади еквівалентного рівня);

– IV рівень – магістра (університети, академії, інститути, консерваторії, інші навчальні заклади еквівалентного рівня).

Вищі навчальні заклади кожного рівня акредитації користуються всіма правами вищих навчальних закладів попередніх рівнів акредитації.

Згідно положення про акредитацію щодо підготовки фахівців з певного напрямку (спеціальності) вуз подає до ДАК та відповідної фахової ради

розглянуті й схвалені вченою радою цього закладу матеріали самоаналізу діяльності за заявленим напрямом і рівнем підготовки фахівців. Зазначені матеріали готуються згідно з вимогами до акредитації, визначеними ДАК.

ДАК може визначати вищий навчальний заклад або окремі напрями (спеціальності) підготовки фахівців акредитованими також за підсумками державної атестації. Державна атестація як форма періодичного контролю за якістю виконання державного замовлення проводиться у закладах, які одержали таке замовлення, Державною інспекцією навчальних закладів.

Акредитованим вищим навчальним закладам надається право:

- пріоритетного отримання державного контракту на підготовку фахівців;
- автономії у провадженні освітньої діяльності за погодженням з міністерством;
- розроблення і впровадження навчальних програм;
- визначення його структури та форм організації навчально-виховного процесу;
- установлення в межах ліцензованого напрямку номенклатури спеціальностей;
- організація науково-дослідної роботи та створення для цього відповідних підрозділів;
- присвоєння категорій та вчених звань викладачам тощо.

Інновацією професійної педагогіки, сучасної системи освіти є також ступеневість неперервної освіти. Структура ступеневої освіти, що склалася і діє в Україні, враховує вітчизняний та зарубіжний досвід і міжнародну стандартну класифікацію, прийняту ЮНЕСКО. Стратегічними завданнями реформування вищої освіти є перехід до гнучкої, динамічної ступеневої підготовки фахівців, яка дасть змогу задовольнити потреби і можливості у здобутті певного освітнього та кваліфікаційного рівнів, формування мережі вищих навчальних закладів, які за освітніми та кваліфікаційними рівнями задовольняли б інтереси та потреби рівня розвитку суспільства.

Щоб вирішити це завдання, ступенева система освіти та підготовки фахівців реалізує концепцію неперервної освіти, побудовану з урахуванням принципу наступності, і базується на освітніх, освітньо-професійних та освітньо-наукових програмах різних ступенів і рівнів.

В основу ступеневої системи освіти покладено освітні, фахові та наукові рівні.

Освітні рівні: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта.

Фахові рівні (кваліфікації): кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст; магістр.

Наукові ступені: старший науковий співробітник; кандидат наук; доктор наук.

Кожний з названих рівнів, ступенів має певний зміст освіти, під яким розуміють науково обґрунтовану систему дидактично та методично оформленого матеріалу для різних освітніх, фахових та наукових ступенів.

Кожен ступінь – освітній, фаховий чи науковий – має свою відповідну програму. Тому розрізняють такі програми: освітню, професійно-орієнтовану освітню та освітньо-професійну.

Ступенева освіта містить 17 різних програм, 4 програмні рівні, навчальні заклади різних типів, серед яких є нові, 4 рівні акредитації навчальних закладів вищої школи. Залежно від ступеня і стану навчального закладу випускники отримують різний кінцевий документ (від свідоцтва – до диплома «доктора наук»). Все це свідчить про те, що сучасна ступенева освіта надзвичайно складна і наступність у ній має неабияке значення.

Як бачимо, інтенсивний розвиток інноваційних процесів у сучасних умовах принципово змінює стратегію управління науковими знаннями. Цілісне осмислення теорії і практики проектування та впровадження інноваційних процесів потребує розкриття основних тенденцій і суперечностей їх розвитку, формалізації результатів цих досліджень у вигляді законів, закономірностей, принципів.

Інноваційний процес у системі педагогічних знань потребує поглибленого теоретичного і методичного аналізу категорій і принципів у національній освіті. У поняття «*педагогічні інновації*» включаються нові ідеї або такі, що є надбанням педагогічної теорії та практики, які набули особливої актуальності в даному учбовому середовищі і стали предметом для запровадження в навчально-виховну систему з метою її подальшого розвитку та ефективного функціонування.

Педагогічні інновації – це те нове, що виникло внаслідок творчого пошуку оригінальних, нестандартних розв'язань різноманітних педагогічних проблем і знайшло відображення у змісті освіти, формах і методах навчально-виховної роботи. Запровадження інновацій веде до інтенсифікації інтелектуально-пізнавальної діяльності студентів, переорієнтовує викладачів на індивідуальну роботу зі студентами, оволодіння ними методами особистого підходу, озброює вихованців засобами самовизначення і самореалізації.

Соціально-економічні і політичні зміни в суспільстві відображаються в реформаторських течіях в освіті. Нововведення завжди вважали однією з основних умов успішної реалізації освітньо-виховних завдань на кожному історичному етапі розвитку вищої школи. Інноваційні процеси в освіті тісно пов'язані з соціально-економічними і політичними обставинами в країні і зумовлені ними. У розробці, пошуку, запровадженні і поширенні педагогічних інновацій людський чинник відіграє найважливішу роль. Прогресивні викладачі минулого вважали, що своїм натхненням, своєю творчістю можна вдосконалити процес виховання, навчання і розвитку студентів. Мотивація творчого зростання викладача, розкриття його здібностей, забезпечення сприятливого мікроклімату в колективі, орієнтація на розвиток позитивних рис і якостей особистості – одна з важливих умов готовності до творчого пошуку, інноваційної діяльності.

Розглянуті нами навчальні заклади, які є інноваційними для сучасної педагогіки та системи освіти в Україні, дозволяють зупинитися на інших

інноваційних поняттях, що також мають певне значення для реформування та розбудови *неперервної ступеневої системи освіти*. По-перше, неперервність і ступеневість освіти слід вважати інноваційними, бо вони в свою чергу є основними принципами та засадами реформування і розбудови системи. По-друге, серед інновацій у сучасній педагогіці значне місце посідають елементи дидактичної системи (принципи, форми, методи, засоби) та передові педагогічні технології.

Слід зазначити, що сам принцип неперервності передбачає тісний зв'язок довузівської, вузівської і післявузівської підготовки спеціалістів. Концепція неперервності освіти передбачає такі основні проблеми її побудови: соціально-економічні, психологічні та дидактичні.

Соціально-економічні проблеми пов'язані з суспільними потребами в неперервній освіті і розробці методів її стимулювання, співвідношенням державних, комерційних та приватних форм освіти. Психологічні проблеми освіти спрямовані на виявлення наявності або відсутності пізнавальних потреб відмінних суб'єктів навчання на різних етапах їх життєвого та професійного шляху.

Дидактичними проблемами безперервної освіти є педагогічні основи визначення цілей, завдань, змісту, форми, методів та засобів неперервної освіти, взаємозв'язок і наступність компонентів навчального процесу на всіх етапах освіти. Домінантою концепції освіти є теза: «вчитися упродовж всього життя». Саме поняття неперервної освіти багатопланове. Вихідним тут виступає положення про розвиток особистості на всіх етапах її життєдіяльності. Це – умови, засади для всебічного розвитку особистості, збагачення її творчого потенціалу і можливостей реалізації здібностей, зростання компетенції, удосконалення отриманих раніше знань, умінь і навичок.

Серед педагогічних інновацій значне місце займають *нетрадиційні форми та методи навчання*. До них належать такі прийоми, способи, педагогічні дії, які спонукають до активної розумової діяльності, прояву творчих дослідницьких пошуків в науці та практиці. При цьому акцентується увага на залученні студентів до активної навчально-пізнавальної діяльності, методах активного навчання. Найбільш активними формами навчання є, звичайно, імітаційні (ділова гра, ігрове проектування), лабораторно-практичні заняття, самостійна робота тощо.

Важливими педагогічними інноваціями є *педагогічні технології*. У педагогічній літературі з'явилися такі види педагогічних технологій, як технологія проблемного, модульного, розвивального, ігрового та комп'ютерного навчання. Сам термін «технологія» запозичений з виробництва. Під *технологією* розуміють сукупність прийомів, методів, дій, процесів обробки та виготовлення якогось виробу та їх послідовність. Це майстерність, ремесло, уміння, науковий опис способів виробництва.

У педагогічній сучасній літературі є два терміни – «*педагогічна технологія*» і «*технологія навчання*», які відрізняються по суті та

масштабно. «Педагогічна технологія» – більш широке поняття, воно охоплює всі категорії, сторони та основні складові педагогіки. Це – навчання, виховання, освіта, організація навчального процесу, формування особистості, реформування системи освіти, змісту тощо.

«Технологія навчання» – поняття більш близьке до технології виробництва. Воно характеризується сукупністю елементів макро- і мікроструктури навчального процесу, його змістом, а також їх ієрархічною послідовністю.

Освітня інноватика передбачає міждисциплінарний синтез у теоретико-методологічному осмисленні здобутих філософських, історичних, соціологічних, дидактичних, психологічних, економічних та інших знань. Вона виявляє глибинні процеси створення і застосування нового в освітанстві, що вирізняє її як з-поміж загальної теорії інноватики, так і похідних концепцій.

Інноваційні процеси мають свої закони. До них належить *закон незворотної дестабілізації інноваційно-освітнього середовища*. Інноваційний процес у системі освіти вносить незворотні деструктивні зміни в усталене соціально-педагогічне середовище. Це приводить до руйнації цілісних уявлень про природу освітніх процесів, їх керованість. Інноваційність збурує педагогічну свідомість, поляризує погляди. У нового завжди є противники, які через психологічні, соціально-економічні чи організаційно-управлінські причини не сприймають нововведень.

Більше того, чим ґрунтовніша освітня інновація, тим імовірніша буде дестабілізація, яка може торкатися інноваційного середовища різного типу – теоретичного, дослідницького, комунікативного чи практичного.

Закон зворотності освітніх інновацій. Суть цього закону: повторне відродження за нових умов. Для педагогіки і системи освіти це характерна особливість. Тому такого виду інновації викликають протидію, оскільки освітяни мають їх за «добре відомі» освітні знання.

Закон стереотипізації освітніх інновацій. Освітня інновація має тенденцію перетворюватися в стереотип мислення і практичної дії. В цьому розумінні вона приречена на рутинізацію (перехід до педагогічного стереотипу).

Закон фінальної реалізації інноваційного процесу. Життєздатні інноваційні процеси в освітній структурі раніше чи пізніше, стихійно або свідомо реалізуються. Навіть ті інновації, які спочатку постають як безнадійні для оволодіння педагогічною спільнотою, все ж проторують собі дорогу.

Зазначимо, закони не вичерпують загальні й специфічні для освітньої інноватики закономірності. В управлінні широко використовують поняття «інновація» у вузькому тлумаченні: «*інноватика як конкретика*» і в широкому – «*інноватика як процес*». Тому інноваційність відносять як до дидактичної організації навчання, так і до його результатів. «Інноватика як конкретика» вимагає оновлення системи освіти у певній галузі знань. «Інноватика як процес» вирішує традиційні дидактичні завдання репродуктивного типу освіти та уявлення про навчання як конвеєрний процес з очікуваними і

прогнозованими результатами. В цілому ж головною метою інноваційного підходу до навчального процесу є особистісний розвиток тих, хто навчається і їхня здатність оволодівати новим досвідом на основі цілеспрямованого формування творчого і критичного мислення, рольового та імітаційного моделювання пошуку, визначення напрямків подальшого розвитку педагогічної науки.

Інноваційні перетворення розпочинаються, як правило, з невідповідності між старим (тим, що є) і новим (тим, що потрібно) і визначаються потребами суспільства в поліпшенні стану освіти. Вони пов'язані з обмеженими в часі строками навчання і зростаючим обсягом наукової інформації. Нагадаємо, що диференціація наукового знання, його подвоєння кожні п'ять-десять років призводять до потреби розширення змісту освіти. Прагнення охопити всю повноту, енциклопедичність знань не є критерієм ефективності освіти. Воно приводить до виснаження організму, фізичних сил людини. Виникає потреба у відборі найважливіших знань, необхідних для підготовки фахівця. На це і спрямовані інноваційні процеси у сучасному світі. Тому робота державних і науково-методичних установ націлена на оновлення всіх ланок навчально-виховної діяльності, всіх її організаційних форм. Розпочинається широкий процес інтеграції різних підходів до навчання у світовій практиці на основі національної системи освіти в кожній країні.

Інноватика як наука і навчальний предмет. Інноватика заявила про себе як галузь наукових знань і пов'язана з потребами науково-технічного та соціально-економічного розвитку індустріальних країн у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Вона охопила основні ідеї теорії модернізації, соціально-філософські й культурологічні доктрини, соціологію, політологію, історію, загальні і спеціальні дисципліни.

За останні півтора-два десятиріччя склалися спеціальні галузі науки і практики – інноваційне підприємство і інноваційний менеджмент, що у більшості пов'язане з переходом розвинутих країн в режим так званих «швидких економік». Найважливішими ознаками такого типу економічного розвитку є унікальність, неповторимість, постійне оновлення виробництва і соціальних інститутів: сучасна економіка і вся творча діяльність набувають все більше інноваційного характеру. Відзначене, зокрема, означає, що матеріальні чинники виробництва все частіше перестають бути головними, поскільки застарівають, як уже підкреслювалося, кожні 5-10 років. Додатковий імпульс цьому процесу надає інформатизація всього суспільного життя.

У таких умовах головним чинником оновлення виробництва стає особистість – професіонал з його інтелектуальними і творчими можливостями, а вкладений капітал у підготовку такої людини-професіонала виявляється одним з найвигідніших напрямків інвестиційної політики.

Нововведення більшості авторів розглядається в інноватиці як цілеспрямована зміна, яка приводить до якісної трансформації тієї чи іншої системи. Одним з найбільш евристично перспективних підходів до

дослідження теоретичних і практичних потреб інноватики уявляється так званий діяльністний підхід, який розкриває передумови, механізми, закономірності і прогнозує результати інноваційної активності людини і соціуму в умовах соціокультурних систем різного рівня. Такий підхід дозволяє всебічно розглянути інноваційність як особливий предмет науки в логіко-об'єктивному взаємовідношенні з суспільством.

Навчальний предмет «Інноватика», на наш погляд, визначає зміст та форми інноваційних змін, їх інфраструктуру і напрямки розвитку, взаємодії і взаємовідносин між різними об'єктами економічної, політичної і культурної діяльності.

Дослідження інноватики як навчального предмету потребує поглибленого теоретичного аналізу категорій і принципів нового наукового напрямку, до якого належать інноваційні процеси як об'єкт методологічного дослідження, моделі управління інноваційними процесами в сучасному суспільстві, зміст, структура і функції інноватики, прикладні аспекти її як науки нового напрямку, окремої галузі наукового знання, стратегічний розвиток засад теоретичної інноватики тощо.

Особливого значення набуває інноватика в системі наукового знання, де необхідні достатні умови для реалізації інноваційних процесів у освіті, норм інноваційної діяльності, суперечностей в інноваційній діяльності і способів їх розв'язання, наукової проблематики інноваційних процесів у сучасній філософії освіти, стратегічного розвитку засад теоретичної освітньої інноватики та інших.

Нагальним стає вивчення інноваційної діяльності та дієздатності індивідів, колективів, а також суспільства в цілому в конкретному інституціональному контексті. Як соціальна, інноватика може розглядати взаємодію і взаємовідносини між різними суб'єктами економічної, політичної і культурно-духовної діяльності, де суб'єктами виступають покоління, соціальні групи, спільноти, еліта і маса, фізичні і юридичні особи, пасіонарії.

Заслуговує на увагу інноваційна діяльність як *напрямок розвитку науки*. Вона вимагає розгляду змісту, структури, типу інноваційної активності, особистості як творчої діяльності у взаємозалежності з психологічними характеристиками людини. Необхідність підвищення рівня інноваційності поведінки і свідомості обумовлює інтеграцію інноватикою науково-практичних досягнень психології творчості і створення відповідної бази даних. Виокремлено в науковому плані стоїть психологія інноватики, що вимагає окремого наукового дослідження як психологів, так і філософів, істориків, економістів та культурологів.

Таким чином, дослідження проблеми інноваційного підходу до організації навчального процесу у вищому навчальному закладі свідчить, що суспільна потреба вимагає особливої уваги до інноваційних процесів, до того, що сприяє виникненню і поширенню педагогічних новацій. Дослідження показують, що педагогічні інновації – це результат творчого пошуку оригіналів, нестандартних рішень педагогічних проблем. Прямим продуктом творчого нестандартного

пошуку в українській педагогіці стають навчальні заклади, технології, навчально-виховні ідеї, форми та методи навчання і виховання, нестандартні підходи в управлінні. Так в українській педагогіці з'явився новий напрямок – інноватика, яка стала, як і в інших цивілізованих країнах, соціальною галуззю наукового знання. Це знання характеризується певним змістом, принципами, методами, тенденціями і закономірностями розвитку сучасної української педагогічної науки, системою освіти в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головенкін В.П. Досвід і перспективи // Нові технології навчання. – К., 1996. – Вип. 17. – С. 143-150.
2. Родин В. Инновационное педагогическое творчество // Альма-матер. – 1997. – №3. – С.3-7.
3. Фоменко Н. Педагогічна інноватика і реформування неперервної освіти // Рідна школа. – 1997. – №5.
4. Концепція педагогічної освіти. – К., 1998.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про ліцензування, атестацію та акредитацію навчальних закладів» від 12 лютого 1996 р. – №200.
6. Положення про акредитацію вищих навчальних закладів, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 р. – №200.
7. Інноваційна діяльність – вимога часу // Директор школи. – 1989. – №42.
8. Інноватика в освіті // Учительська газета. – 1999. – 20 апреля.
9. Володимир Пінчук. Інноваційні процеси – підґрунтя проектування нових освітніх технологій // Освіта і управління. – 1998. – №3.
10. Підготовка до інноваційної діяльності // Педагогіка і психологія. – 1998. – №4.
11. Педагогічна інноватика і реформування неперервної освіти // Рідна школа. – 1997. – №5.
12. Волинець А.Г. Сучасні педагогічні інновації і школи майбутнього // Рідна школа. – 1993. – №8.
13. Ващенко В. Инновационность и инновационное образование // Альма-матер. – 2000. – №6.
14. Новые технологии в обучении // Альма-матер. – 1998. – №1
15. Пресняков А. Инноватика: наука и учебный предмет // Альма-матер. – 1998. – №4.
16. Востриков А., Куликов Ю. Инновационная деятельность в Новосибирском технологическом университете // Альма-матер. – 1996. – №2.
17. Поляков В. В поисках механизма обучения инновациям // Вестник высшей школы. – 1991. – №3.
18. Давыдов Г.А. Творцы и функционеры // Вестник высшей школы. – 1989. – №10.

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Аналіз літератури свідчить, що узагальнення методики викладання предметів у вищій школі значно відстає від розробок у цьому напрямку в загальноосвітніх навчальних закладах. І це закономірно, бо вчителі постійно працюють над вдосконаленням методики викладання. Пропонують періодично свої здобутки на предметних районних і кущових семінарах. Наслідки такої роботи публікуються. У вузах питання методичного характеру частіше всього піднімаються на науково-методичних семінарах кафедри, рідше – на спеціальних конференціях.

Викладачі вищих навчальних закладів у своїй роботі більше звертають увагу на вдосконалення текстів лекцій, підбір фактичних матеріалів, які до цього ще не вводилися у науковий обіг. Рідше вивчається і узагальнюється практичний досвід педагогів. По можливості, публікуються підручники, посібники, курси лекцій, рідше – методичні розробки.

У нових умовах зростають вимоги перед вузами країни у підготовці спеціалістів високої кваліфікації. Це вимагає використовувати у навчально-виховному процесі нові методичні прийоми і засоби. Доцент чи професор не відходить від загальноприйнятої методики, користуючись надбанням як вищої, так і загальноосвітньої школи.

Вузи покликані, перш за все, розвивати пізнавальну активність студентської молоді протягом всього навчання. Виконання цього важливого і важкого завдання залежить як від студентів, так і від викладачів, хоч вирішальне значення в цьому відводиться студентам. Молодь повинна мобілізувати всі свої пізнавальні можливості для активного сприймання інформації для свідомого і міцного засвоєння. Іншими словами, молода людина у вузі повинна навчатись сприймати інформацію, виділяти з неї головне, обґрунтовувати правильність чи помилковість висновків з тих чи інших проблем. Студент повинен вміти відстоювати свої власні думки, ті чи інші концепції. Все це досягається у процесі самостійної роботи студентів і залежить від вміння викладача організувати і направляти учбовий процес.

Немаловажне значення в цьому займає вміння викладача підбирати важливі, переконливі факти, які поєднуються з моральними якостями фахівця і його професіоналізмом. Тому в педагогічній діяльності надається особливе місце моралі. Всі дії викладача, як носія морального прогресу, повинні бути осмисленими, усвідомленими, цілеспрямованими на виховання.

У державних документах про освіту акцентувалась увага на прищепленні і вихованні в учнівської і студентської молоді самостійного і свідомого оволодіння знаннями. Історики і суспільствознавці в цілому повинні використовувати прогресивні, позитивні і корисні надбання людства, відкидаючи все застаріле і віджите, що може перешкоджати руху вперед. Цим і визначається значення самостійної роботи студентів в усіх напрямках навчально-виховного процесу.

Як нам здається, самостійна робота студентів повинна проявлятися

повсюдно і системно: від сприймання лекційного курсу, підготовки до семінарських занять, виступах на них, у написанні рефератів, курсових і дипломних робіт.

Зробимо спробу визначити й проаналізувати ступінь самостійної роботи студентів у навчальному процесі.

Щоб ми не говорили, а лекції були і залишаються для більшості студентів основним джерелом знань, бо саме через них вони отримують інформацію про новітні досягнення науки і її напрямки. Разом з тим останнім часом деякі викладачі піддають сумніву цю тезу, взявши на озброєння термін “проблемна лекція”, зі своїм розумінням цього поняття. При цьому висвітлюється якась одна сторона програмного матеріалу, нерідко другорядна для розуміння сутності явища. При цьому студентам пропонується зробити висновки у процесі опрацювання рекомендованої літератури, відкладаючи цим самим самостійну роботу на більш пізній час. Об’єм завдань нагромаджується і студент перед сесією виявляє свою неспроможність розв’язати поставлені в лекційному курсі “проблеми”. До того ж, у процесі постановки проблеми викладачі не завжди враховують можливості студентів через недостатню кількість чи повну відсутність у бібліотеках рекомендованої літератури. Частіше всього отримані студентами завдання самостійної роботи залишаються невиконаними. Подібного характеру лекції не спонукають до мислення і самостійності.

На кафедрі історії слов’ян історичного факультету вже декілька років продовжується дискусія стосовно розуміння сутності проблемної лекції: одні стоять на позиції висвітлення окремої сторони проблеми, а інші, і я до них відношусь, на постановці проблем в цілому і їх розв’язанні. Питання ставляться на початку лекції, які з’ясовуються студентами на основі отриманої інформації, що фіксується ними у конспектах. У кінці лекції, тут же в аудиторії розв’язуються ці проблемні завдання. Якість лекції повинна оцінюватися, крім лекторської майстерності викладача, ще й роботою студентів: як вони аналізують, занотують, свідомо засвоюють фактичні матеріали, вмінням і готовністю застосувати їх у житті.

Окремі викладачі ретельно стежать за тим, щоб студенти фіксували у конспектах лекції отриману інформацію, вважаючи самі записи показниками самостійної роботи. Нерідко перевіряють їх зовнішній вигляд. При цьому враховуються кількість записів. Якщо студент використав різного кольору пасти, виділяючи ними думки і проблеми, то конспекти оцінюються високою оцінкою. Частіше всього перевірка конспектів проводиться поверхово, без аналізу сутності написаного, що є традицією не кращого минулого.

Стосовно змісту та побудови лекцій, їх наповнення фактичними і документальними матеріалами, то зразками можуть стати лекції відомих істориків В.О.Ключевського і С.М.Соловйова, які легко можна перетворити у проблемні. Для цього потрібно лише продумати і сформулювати проблемні запитання.

Проблемні завдання можуть мати ідентичний характер прослуханого. Для прикладу. Вивчаючи розмір викупу надільної землі в Росії, в тому числі і в Україні, у процесі звільнення селян з кріпосної залежності, лектор перераховує місцевості з оброком 12, 10 і 8 крб, вказуючи, що в “усіх інших” місцевостях він становив 9 крб. На основі цього студенти визначають усно

і показують на карті розміри оброку в різних губерніях і місцевостях імперії.

Після пояснення викладачем сутності 6% капіталізованого оброку студенти самостійно визначають розміри викупної плати в різних місцевостях: 200, 166(6), 150 чи 133(3) крб. Всі розрахунки здійснюються студентами самостійно з їх фіксацією у конспектах. Викладач лише контролює процес появи цих записів з наступною їх перевіркою.

Проблемні завдання можуть мати тактичний і стратегічний характер. Тому їх розв'язання може бути у кінці лекції, чи на наступних заняттях. Тактичні питання ставляться для з'ясування невеличких проблем. Їх розв'язання може слугувати висновком для вирішення розглядуваної проблеми, бути підготовчим етапом до розуміння наступної лекції. Такі питання можуть розв'язуватись і на основі набутих знань з інших предметів і курсів. Перевірка проблемних завдань може виконуватись в усній чи писемній формі. Без контролю з боку викладача постановка їх недоцільна. Грунтовні висвітлення завдань засвідчують про свідому, активну і самостійну діяльність студентів під час лекцій.

У процесі розв'язання проблемних завдань студенти нерідко відчувають потребу накопичувати знання фактичних матеріалів з проблеми, явища чи процесу, що можуть використовуватись в майбутньому при написанні наукових робіт чи в педагогічній діяльності.

Практика самостійної роботи набувається на семінарських заняттях, якщо вони не зводяться до простого переказування лекційного курсу, підручника чи спеціальної літератури, бо такі заняття можуть звестися до закріплення раніш вивчених матеріалів, "натаскування" студентів до заліків чи іспитів. Недопустима практика простого зачитування навіть документальних матеріалів без осмислення їх сутності. Цитування окремих моментів повинні стати лише складовою відповіді. Семінарські заняття не повинні бути схожими на шкільні уроки, бо вони не будуть відповідати завданням вищої школи.

Згадую, як у педагогічному училищі нам, слухачам, викладачі неодноразово говорили, що вчитель повинен знати у 20-30 разів більше учня. В університеті знання викладача визначалися вже 10-15 кратним розміром. Лише при таких знаннях він зможе навчати.

Стосовно методики навчання викладачами склався графік на класній дошці. Методика у початковій школі позначалась лінією у 5 сантиметрів, у неповній середній – 3, у середній – 2, у спеціальних середніх закладах – 1, а у вузах – від 8 до 5 міліметрів. Задля справедливості доцільно визнати, що на деяких заняттях і того немає.

Не в образі буде сказано, але в наших умовах таке явище закономірне. Адже випускники вузу поповнюють викладацький склад. На перший погляд це не погано, бо свідчить про підготовку спеціалістів високої кваліфікації, але ними проводяться заняття по аналогії, як це робили у свій час їх викладачі. Надія, що методика і практика набувається в процесі педагогічної діяльності, не завжди виправдовує себе в умовах нинішньої вузівської дійсності.

Навіть при наявності методичної літератури, яка, на жаль, дуже рідко з'являється в торгівельній мережі, добросовісний викладач для "винайдення" ефективних методів, навіть у формі "велосипеду", витрачає на це більше 10

років, а інколи не знаходить цих методичних порад навіть протягом всієї педагогічної діяльності. Лише на відтворених фактах, описаних у підручниках, важко виховувати ініціативного і творчого громадянина.

Під час підготовки до семінарських занять проявляються широкі можливості самостійної роботи. Важливість, дієвість і ефективність такої форми навчання доказані багаторічною практикою провідних вітчизняних вчених, близького і далекого зарубіжжя, викладачів вищих навчальних закладів. Саме на семінарських заняттях студенти набувають практику творчої праці.

Перш за все студенти знайомляться з текстом підручника по проблемі для визначення основних складових. Після цього вони можуть переходити до опрацювання рекомендованої планом і виявленої в каталозі бібліотеки спеціальної літератури. Разом з цим може виявлятися потрібна література для рефератів, курсових чи дипломних робіт.

Студентам рекомендується занотувати лише окремі факти і висновки для "вживання" з проблемою. Вільне оперування ними сприятиме формуванню правильних оцінок.

Викладач повинен продумувати питання, що виносяться для обговорення на семінарських заняттях. Немає потреби виносити всі, визначені програмою теми. Слід уникати недостатньо забезпечених літературою проблем, щоб не дублювати лекційного курсу і не ставити себе у незручне становище добросовісним прочитанням студентами конспектів на семінарських заняттях. У подібних випадках викладач змушений високо оцінювати виступи студентів, не отримувати низьких оцінок своїх же лекцій. Відомо, що студент завжди намагається зіставляти свої знання із знаннями викладачів.

Навчальними планами передбачається не так вже й багато часу на семінарські заняття, щоб його марнувати на переказування текстів лекцій. На вивчення історії слов'ян другої половини XIX ст. для лекцій виділяється 46-52 год. На практичні заняття виділяється 18-22 години, в залежності від спеціалізації студентів. Зауважимо, що на цей період вітчизняної історії виділялось 106 годин. Можна винести на обговорення не більше 3-4 тем.

Кожна тема повинна мати своє завдання і мету. Спробуємо проаналізувати план семінарських занять з історії слов'ян другої половини XIX ст.

1. "Відміна кріпосного права у слов'янських народів у 40-60-х рр. XIX ст.". У лекційному курсі більш повно розглядаються лише найважливіші положення теоретичного характеру. Викладачем наголошується, що основні аспекти проблеми виносяться на самостійне опрацювання. Окремі її аспекти мають виховний характер. До таких відноситься питання революційної ситуації на рубежі 50-60-х рр. Сутність цієї теорії вивчалась до цього в інших курсах, тому на занятті акцентується увага у контексті вироблення її протягом 15 років. Студенти повинні прийти до висновку, що якісно у творчому відношенні, написати реферат, виступ чи курсову роботу, за декілька днів і навіть ночей, неможливо. Під час розкриття проблеми студенти називають лише рік публікації статті і використані пізніше її основні аспекти у загальній теорії. При цьому використовуються фактичні матеріали з історії Росії і інших слов'янських народів.

2. Питання теми “Революційно-демократичний рух” розглядається на основі конкретних персоналій. Кожен раз акцентується увага на два основні моменти: а) діяльність у період вироблення законодавчих актів по звільненню селян і своє бачення розв’язання цієї проблеми; б) перспективний розвиток пореформеного суспільства з визначенням спільних і відмінних рис. Без опрацювання спеціальної літератури ґрунтовно відповісти на ці питання практично неможливо.

Чого гріха таїти, іноді трапляється, що студенти, на жаль, не справляються з поставленими завданнями. Тоді нічого іншого не залишається викладачеві, як нагадати зміст лекції. Для цього потрібно зарезервувати час.

Потім розглядаються поміщицькі проекти звільнення селян, робота Таємного, Головного і губернських комітетів та редакційних комісій стосовно наділення селян землею, її викупу, переведення удільних і державних селян на викуп землі, особливості звільнення селян у Білоруських і Польських губерніях, розв’язання земельної проблеми у Болгарії.

Після плану, кожної винесеної на обговорення теми, поміщені методичні поради, контрольні питання і рекомендовані література і джерела. Контрольні питання повинні спонукати студентів задумуватись, що кожне з винесених питань вивчається для кращого подальшого розуміння процесів і явищ. Цим самим передбачається системне і послідовне вивчення історії слов’янських народів.

У процесі обговорення винесених питань студентам надаються широкі можливості для самостійної роботи. Кожен студент не може сам опрацювати всю рекомендовану і наявну літературу. Тому надається можливість в аудиторії під час обговорення проблеми робити нотатки у конспектах, занотувати невідомі факти і теоретичні положення. До виступаючих студентів ставляться запитання, для уточнення знань відповідаючих чи виявлення прогалин у своїх знаннях. На ефективність цього характеру завдань можна розраховувати, якщо не буде вимагатись обов’язкової відповіді на запитання самого автора. Декілька поставлених методично правильних запитань студентом може оцінюватись викладачем, бо ними, нерідко, визначається рівень знань. Таким шляхом відбувається педагогізація навчального процесу, адже у наступному семестрі, згідно навчального плану історичного факультету, студенти проходять педагогічну практику у загальноосвітніх школах міста. Протягом уроку їм прийдеється ставити десятки методично правильних запитань учням. У процесі розгляду поміщицьких проектів звільнення селян, створення і роботи губернських комітетів, студентам надаються можливості аналізувати один чи декілька проектів, діяльність того чи іншого комітету.

Сутність законоположень про наділення селян землею та системи її викупу розкривається на основі порівняння з іншими територіями і групами селян: польських, білоруських і взагалі західних губерній Росії.

Студенти повинні вчитися аналізувати відповіді своїх колег, без чого не можна оцінювати знання учнів у школі. Окремі виступи студентів аналізуються в аудиторії. Цей методичний прийом сприяє формуванню аналітичного мислення.

Методика підготовки і розгляду наступних тем поступово

ускладнюється. “Буржуазні реформи у слов’янських народів” вивчаються з більшим навантаженням самостійності. Лекції читаються лише по тих реформах, які недостатньо в кількісному і якісному відношеннях, або зовсім не забезпечені спеціальною літературою. До таких відносяться створення і діяльність Селянського і Дворянського поземельних банків, участі селян, міщан і дворян у самоврядуванні тощо. На жаль, до цього часу відсутнє ґрунтовне системне дослідження з фінансових реформ в Росії протягом другої пол. XIX ст. Окремі їх аспекти висвітлювалися у соціально-економічній літературі лише побічно, а це створює великі, іноді непереборні труднощі у процесі підготовки до занять.

Винесені питання рекомендується розглядати за планом: підготовка, сутність, поширення і контрреформи, якщо такі були. Кожна з них розглядається на фоні соціально-економічного і політичного стану в країні. Введення названих та інших аспектів повинні доповнюватися фактичними і теоретичними матеріалами з шкільних підручників. Так відкриваються можливості осмисленого запровадження додаткових матеріалів. З метою організації самостійної роботи студентів у процесі підготовки до семінарських занять проводяться консультації.

Винесена тема для обговорення “Суспільно-політичний рух слов’янських народів у другій пол. XIX ст.” достатньо забезпечена документальною і монографічною літературою. Вона виноситься повністю для самостійного опрацювання. Студентам рекомендується вивчити документи, спогади, рішення й інші програмні матеріали, життя і діяльність окремих персоналій.

Основні факти відомі студентам ще із курсів історії середніх загальноосвітніх навчальних закладів, тому не буде перевантаженням вивчення персоналій. Цим самим виховуються навички роботи з документальними матеріалами. У лекційному курсі робляться лише порівняльні характеристики і доповнення національно-визвольних рухів слов’янських народів.

З вивчення діяльності “Землі і волі” 60-х рр. у студентів формується уява про масовість революційно-демократичного руху в Росії, Польщі, Білорусії і інших слов’янських народів Центральної і Західної Європи. В деяких відношеннях, особливо його прояви в Росії, були менш помітними.

Виділення проблеми в окремий блок дає можливість простежити національно-визвольний рух у динаміці та взаємозв’язку окремих його етапів, їх наступність.

Внаслідок порівнянь студенти приходять до висновку, що суспільно-політичний (ліберальний) рух був закономірним явищем в умовах формування ринкових відносин. Його зрілість відповідала реаліям соціально-економічного стану кожного з народів.

Викликає інтерес винесення на обговорення теми “Соціально-економічний розвиток слов’янських народів у другій пол. XIX ст.” До цього в лекційному курсі студентам повідомляються необхідні фактичні матеріали. На семінарських заняттях розглядаються лише “Зростання торговельного землеробства” і “Особливості розвитку промисловості” слов’янських народів. Студентам надається можливість самим обирати тему. У переважній більшості обирається економіка Росії. Обговорення будується на порівнянні

економіки і процесів у ній не менше двох слов'янських країн.

Підготовка до двох тем: "Законодавство з селянського питання" і "Робітничче законодавство в Росії" подається на самоопрацювання. У лекційному курсі для цих проблем не виділяється спеціально часу, хоч вони розглядаються тематично у 5-6 лекціях. Студенти повинні самостійно опрацювати потрібні матеріали по конспекту лекцій, доповнити їх монографічною літературою.

Кожна тема, що виноситься на обговорення, має свої конкретні завдання для розвитку самостійної роботи, мислення й ініціативи. Для кожного з питань визначається своя освітня і виховна мета. Під час обговорення виникають дискусії.

Дискусії – особливий вид навчально-виховного процесу, коли відшуковується істина, на цілком свідомій основі набуваються і закріплюються знання. Через те, що у дискусіях, як правило, виступає дві сторони з різними поглядами на одну і ту ж проблему, слід добиватися того, щоб сторони проявляли повагу до "противника". Їх учасники повинні виходити з відомого афоризму: "ніхто всього не знає, все знають тільки всі", що повних знань з дискутуючих проблем ще немає, а всі знають всього-навсього більше. Звідси, для розширення кругозору і поглиблення знань обидві сторони повинні вміти об'єднуватися. У ході дискусій на основі наявних у розпорядженні фактів набуваються навички аргументованих доводів, для виявлення істини чи хибності спірних положень. Дискусія розвиває пізнавальну активність студентів, виробляє якісні риси особистості. На жаль, таких семінарів буває не так уже й багато. За семестр студенти можуть пригадати один-два. Продумані плани семінарських занять стимулюють самостійне мислення і діяльність студентів.

Вміння студентів самостійно працювати проявляється, перш за все, на семінарських заняттях і під час педагогічної практики. Керівники педагогічної практики нерідко нарікають, що окремі студенти не можуть оцінювати знань учнів, передаючи цю нелегку справу вчителю-предметнику. І це закономірно, адже на практиці знання студентів оцінюються одним чи двома виступами за семестр. Зовсім не враховується можлива несистемність знань у студентів з предмету.

Хибність подібної практики вже доведено методистами і працівниками Міністерства освіти України в минулому. На Центральних курсах підвищення кваліфікації у м. Києві Є.С.Березняк, відомий багатьом як "Майор Вихор", та М.В.Черпінський, будучи провідними методистами, у свій час пропaгували тематичне опитування. На той час наша освіта входила у першу трійку в світі. За їх ініціативою вводилось тематичне опитування з усіх предметів. Суть його зводилася до того, щоб знання оцінювалися, крім потокових, ще і по темі. Якщо вчитель не встигав на уроці зробити опитування, то це робилося в позаурочний час. У шкільній документації передбачалась обов'язковість такої роботи і вона виділялася в класних журналах окремими записами.

На початку 90-х рр. така система вводилася і у вузах. Для цього на факультетах формувалися комісії для вироблення методики і апробації тематичного опитування. Як мені здається, успішно воно впроваджувалося викладачами кафедри філософії. На жаль, ця робота на історичному

факультеті поступово припинилася. Адміністрація навіть чинить опір впровадженню цього методу. Натомість іноді вводиться тестування, яке викликає, на мій погляд, сумніви щодо його ефективності. Виникли труднощі у підведенні реальних підсумків знань студентів. Оцінка лише виступів на заняттях не враховує фактори випадковості і кмітливості студента, які можуть зіграти вирішальне значення.

Оцінки повинні бути, перш за все, справедливими і відповідати рівневі реально засвоєних знань, педагогічно доцільними, сприяти подальшому вдосконаленню навчально-виховного процесу.

Методика і педагогічна практика засвідчують, що далеко не просто оцінювати знання. Не варто “розкидатися” високими оцінками, щоб не викликати зарозумілості і пониження інтересу до навчання. Низькі оцінки, особливо не заслужені, можуть також відбити бажання до навчання, формувати у молоді агресивність до старших і навіть всього навчального процесу, підірвати впевненість у своїх можливостях. Звідси вони повинні бути обґрунтованими з урахуванням можливих наслідків.

З іншої сторони, оцінками виховується людяність, чуйність, стимулювання до праці, вимогливість до себе, підносить авторитет викладача в очах студентів. Говорячи про вимогливість, маю на увазі не абстрактну, а конкретну – педагогічну. Тому кожна з них повинна бути вмотивована з урахуванням індивідуальних особливостей студента.

Практика показує, що на семінарських заняттях слід практикувати виступи студентів за власним бажанням і викликами викладача для досягнення системного засвоєння навчальних матеріалів.

Весь курс історії слов'ян другої половини XIX ст. за тематикою поділений на чотири частини. До кожної з них розроблена детальна програма. По одній з них проводиться письмова робота, як правило, за розпорядженням ректора. По двох інших частинах у процесі навчання проводиться контроль у формі атестації і колоквиумів (тематичне опитування). Решта матеріалів виносяться на залік. Рубіжні оцінки є основою для отримання заліку. Якщо студент регулярно відвідував заняття, проявляв на них активність і відповіді оцінювались “добрими” і “відмінними” оцінками, то він може претендувати на залік. Із студентами, що мають “задовільні” оцінки, опитування проводиться лише по четвертій темі: “Соціально-економічний розвиток і міжнародні відносини”. Перед заліком студенти обов'язково ліквідують заборгованість, що з'явилась внаслідок пропусків занять, чи отримання незадовільних оцінок. Цим самим викладач переконується в тому, що студентом засвоєно визначені програмою фактичні матеріали, він вміє порівнювати, аналізувати історичні факти і події, робити з них правильні висновки.

Така система самостійної роботи студентів у процесі вивчення історії слов'ян, якої я особисто дотримуюсь уже багато років у своїй педагогічній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Березняк Є.С., Черпінський М.В. Керівництво роботою школи. – К., 1970.

2. Лейбенгруб П.С. Дидактика уроку історії в середній школі. – К., 1968.
3. Матвеева К.Г., Сасалин С.И. Организация самостоятельной работы учащихся на уроках истории. – М., 1976.
4. Мітюров Б.Н. Педагогічна майстерність вчителя. – К., 1966.
5. Онищук В.О. Узагальнення і систематизація знань учнів у IV-VIII класах. – К., 1970.
6. Онищук В.О. Активізація навчання старшокласників. – К., 1978.
7. Раковський Л.Е. Вивчення системи роботи вчителя (методичні поради для студентів-практикантів). – Вінниця, 1981.
8. Раковський Л.Е. З теоретичного і практичного досвіду наукової праці // Зошит 4. Написання праць. – Чернігів, 2001.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА СУЧАСНОЇ ЛЕКЦІЇ – ТВОРЧА РОБОТА ВИКЛАДАЧА

Розбудова демократичної незалежної процвітаючої держави, інтеграція її у світове співтовариство вимагають не тільки вирішення складних економічних і соціально-правових завдань, але й проведення копійкою теоретичної роботи, розвитку і вдосконалення суспільно-політичних і соціально-гуманітарних відносин.

За цих умов зростає роль і значення освіти і політичної науки, як невід'ємних складових політичної сфери суспільства, підвищується функціональна роль вищої школи у підготовці кадрів. Реалізація цих складних завдань вимагає істотного осучаснення не тільки в цілому діяльності вищих закладів освіти, а й освітніх навчальних технологій, форм і методів навчання і виховання студентів. Вивчення політичної науки і є одним із важливих напрямків впровадження нової концепції гуманітарної освіти. Зокрема, "Політологія" формує у студентів систему логічного завершення базових знань про політику, адекватних їм умінь і навичок, а також надає можливість: знати об'єкти політичної науки взагалі і української зокрема; орієнтуватися в основних світових і вітчизняних політологічних школах; мати уявлення про сутність політичного життя, суб'єкти і об'єкти політики; місце і значення політичних систем і режимів у житті держави; усвідомлювати роль і значення теоретичних знань, їхню функцію в підготовці політичних рішень, розуміти взаємозв'язок політичної теорії і політичної практики, сприяти підвищенню загальнокультурної, гуманітарної підготовки спеціалістів.

Розширення знань про політику, вивчення закономірностей політичного життя виступає в сучасних умовах об'єктивною потребою соціального прогресу. Система освіти є невід'ємною складовою частиною політичної системи, перебудова якої не може здійснюватися без змін у роботі закладів освіти і зокрема вищої школи. В основі цієї перебудови лежить інноваційне поле проблем навчального процесу. Під інноваційністю розуміється особистісний підхід, фундаментальність освіти, творчий пошук, професіоналізм, синтез двох культур (технічної і гуманітарної), логіка навчання і використання новітніх інформаційних технологій. Вища школа в сучасних умовах має змінити свої акценти, спрямувати систему освіти на формування та впровадження нової концепції гуманітарної освіти, яка має стати основою підготовки студентської молоді до самостійної, активної та творчої життєдіяльності в нових соціальних і культурних умовах. Саме у вузах готується нова генерація української інтелігенції, ядро національної інтелектуальної еліти. Роль і значення вищої школи у вирішенні цих проблем має постійно зростати.

В останні роки значних темпів набуває комп'ютеризація і використання

Інтернету в навчальному процесі. З'ясувалось, що світова павутина значно зручніша для навчання ніж технічні засоби попередніх десятиліть – кіно, радіо, телебачення і т. ін. Саме в Інтернеті мають випробовуватись високотехнологічні і гнучкі освітні програми і ресурси. Інтернет як могутній інструмент дозволяє подолати вікові, національні відмінності, привернути увагу до знань і зацікавити людей постійно їх поновлювати. Але він також не вирішує і не може вирішити всіх проблем, всіх складових частин системи навчання, тому що у багатьох навчальних закладах Інтернет відсутній, але там де він і є, не без проблем чекатимеш своєї черги використати його можливості. Тому вузи будують процес навчання студентів на базі поєднання різних форм його організації, серед яких лекції, семінарські заняття, консультації, різноманітні форми організації самостійної роботи, колоквиуми, атестації, заліки, іспити. Увага наша акцентується на лекції. Практика показує, що лекція була, є і буде першою сходинкою у складній і довгій дорозі пізнання. Навчальна лекція покликана пробуджувати у майбутніх спеціалістів бажання систематично звертатись до бібліотечних полиць, орієнтуватись на серйозне, вдумливе вивчення теорії і практики політичних процесів, які відбуваються в суспільстві. Часто в дискусіях, на сторінках педагогічних видань акцентується увага на інформаційності або на проблемі науковості лекції. Мабуть і перше і друге є надзвичайно актуальним для кожної лекції. Інша справа, які аргументи допомагають розкривати проблему, яка інформація слугує фоном доведення чи спростування наукових концепцій.

Давно відомий термін “читати лекцію”. До нас він дійшов ще з тих стародавніх часів, коли книга не всім була доступна і по тиражу і по ціні і не всі читали. Викладач читав книгу і тлумачив прочитане як він розумів. Це був фактично єдиний, доступний спосіб передачі інформації, отримання знань. У сучасних умовах ці проблеми відсутні. Є значна кількість підручників, посібників, довідників, словників, журналів, сучасна аудіо, відео і мнотильна техніка. Набувають поширення електронні конспекти лекцій, які можна роздрукувати. Перевага цих лекцій не лише у зручності, але й в тому, що кожен педагог, як правило, хоче донести свою точку зору. Така система найкраще підходить старшокурсникам, і особливо тим, які вже працюють і виконують навчальний план за індивідуальним графіком.

Більшість студентів самостійно має можливість прочитати, опрацювати ту чи іншу тему з рекомендованої літератури, ознайомитись з різними думками, концепціями сучасних наукових шкіл. Таким чином академічна лекція у звичному для нас розумінні як засіб донесення наукової інформації до слухача починає змінюватись, але не втрачає значення. Навіть в умовах роботизації живе слово лектора залишається найбільш доступним, вивіреним і ніколи не старіючим. А тим більше в умовах інтенсифікації навчального процесу, підвищення якості професійної та соціально-політичної підготовки спеціалістів, що зумовлюється посиленням ролі самостійної роботи студентів, значення і місце лекції буде постійно зростати. Це, зокрема, зумовлено цілим рядом переваг лекції над іншими формами навчальної

роботи. Для доказовості частково використаємо аргументи на користь лекції, вказані академіком А.М.Алексюком.

– Лекція має більші можливості враховувати специфіку аудиторії і доносити новітню наукову інформацію.

– Лекція озброює студентів не тільки знаннями, а й переконаннями, які часто передаються від викладача.

– Важливим фактором зростаючої ролі лекції має живе слово, інтонація, міміка, жести викладача.

– Лекція відкриває можливості прямого контакту лектора зі студентами, що значно посилює їхню увагу. По ходу лекції викладач має можливість вносити корективи у свій текст, що посилює зміст лекції і зацікавленість слухачів.

– Лекція теоретично і методично орієнтує студентів на підготовку до семінарських занять.

– Лекційне викладання економне в часі. Студент отримує інформацію, на яку під час самостійного опрацювання джерел і літератури він би затратив багато більше часу.

– Лекція, особливо для студентів, які готуються до педагогічної діяльності, має надзвичайно велике методичне і професійно-педагогічне значення.

Таким чином, мова має йти не про потрібність чи непотрібність лекцій, а скоріше про сучасні і не сучасні за формою і змістом лекції. В сучасних умовах навчальна лекція – це логічно вивершений науково обґрунтований і систематизований виклад наукових проблем і концепцій, ілюстрований по можливості технічними засобами. Вона (лекція) є одним із основних видів навчальних занять і покликана своїм змістом і формою формувати у студентів основи знань з певної наукової галузі, а також визначати напрямок, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять та самостійної роботи студентів. Тому одним із важливих завдань сучасних викладачів є створення умов, за яких студенту було б не зручно пропускати лекції, а вигравав би той студент, який ходить на лекції, працює активно і опрацьовує їх, щоб у нього була зацікавленість вчитися, складати іспити, щоб студент відчував користь від роботи на лекції. Потрібно виховувати у студентів уміння слухати і працювати на лекції.

Коли ми ведемо мову про зміст і якість лекції, то на перше місце ставимо того, хто її читає. У вищих закладах освіти третього і четвертого рівнів акредитації, згідно штатного розкладу, лекції читаються професорами і доцентами, докторами і кандидатами наук і тільки в окремих випадках, іншими висококваліфікованими фахівцями, які мають значний досвід наукової, науково-методичної та практичної роботи. Іншими словами, викладач вузу, який читає лекції, повинен мати широкий науковий світогляд, володіти ґрунтовними знаннями і практичним досвідом, уміти системно, аргументовано на високому науковому і методичному рівні посвячувати студентів у зміст теоретичних основ навчального курсу. Лекція має бути

доступною за формою викладу і такою, щоб зміст викликав зацікавленість у студентів. Досить влучно сказав відомий історик В.Ключевський, який зауважував, що саме важке і важливе у викладанні і читанні лекції – це заставити когось слухати, піймати юнацьку увагу.

Сьогодні навчально-виховні завдання лекційного курсу і лекції як частини, досягаються через її дидактично об'єднану побудову, що у великій мірі залежить від теоретичної і методичної підготовки лекції. З цією метою лекційний курс важливо і доцільно ділити на три частини: вступна лекція, основний модуль, який складається з декількох лекцій, і заключна лекція. Кожна лекція із вказаних частин має відповідати певним вимогам, які в принципі залишаються незмінними протягом багатьох років. Серед цих вимог в першу чергу це науковість, логічність, аргументованість і далі доступність, самостійність, емоційність і т.ін.

Лекція сьогодні, при наявності великої кількості підручників, посібників, методичних розробок, не має бути їх переказом, а має бути результатом наукового пошуку, самостійного аналізу прочитаного, логічного співставлення того, що на практиці вдалося відслідкувати, проаналізувати, критично оцінити, а у деякій мірі і новий погляд на теоретичні узагальнення і практичну реальність.

А тому вона потребує великої підготовки. У першу чергу це загальна підготовка, коли лектор постійно працює над підвищенням свого теоретичного і методичного рівня і спеціальна підготовка, спрямована безпосередньо на збір, класифікацію, обробку матеріалів і безпосередньо на написання тексту конкретної лекції. Так, тут велика толіка підготовчої, так званої чорнової роботи, але навіть у наш час без неї неможливо мати змістовну лекцію.

Відповідальний, творчий акт починається з плану лекції. Академічна лекція має свою, тільки їй притаманну, специфіку і чітко визначену структуру: тема, план, який передбачає вступ, короткий аналіз джерельної бази теми, головна і заключна частина. У вступі, як правило, необхідно зробити короткий екскурс до теми, нагадати деякі штрихи змісту попередньої лекції, поставити декілька запитань, зміст яких можна буде розкрити, користуючись запропонованим планом. Рекомендуючи джерела і літературу до теми, важливо враховувати наявність її у бібліотеці. Бажано також дати коротку анотацію деяких праць, привернувши увагу студентів до найбільш значимих проблем, висвітлених на їх сторінках. Наприклад, до лекції на тему "Політична культура суспільства" рекомендуємо до вивчення монографію доктора історичних наук Л.П.Нагорної "Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії". К., 1998. Ось тут і важливо зосередити увагу студентів на тому, що історія політичної культури в Україні простежується у вказаній монографії на широкому фоні – від Київської Русі до наших днів, з особливим акцентом на регіональній та етнічній специфіці. Виходячи з особливостей української ментальності та трагічних обставин життя народу, автор аналізує причини і прояви фрагментованості політичної

культури, “больові точки” у політичній поведінці, фактори конфліктогенності. Важливо привернути увагу студентів хоча б фрагментарно до змісту інших праць і джерел.

У головній частині лекції необхідно виділити два-три вузлові питання, за допомогою яких розкрити зміст визначеної проблеми. Ця частина лекції найбільш відповідальна і має спрямовувати думку і почуття студентів на важливі і актуальні проблеми сучасної політики. Лекція викликатиме зацікавленість аудиторії, якщо вона буде змістовною, актуальною, інформативною, проблемною, критичною і емоційною.

У заключній частині бажано підвести підсумок, зробити узагальнення, які не просто повторювали б уже сказане, а підсилювали б зміст лекції новими, більш аргументованими доводами. Завершати лекцію необхідно з піднесенням, але не користуючись багатослів'ям. Може виникнути думка, що до змісту однієї лекції багато вимог. Ні. Так і має бути. Сучасна лекція іншою і не може бути. Читається політологія, як правило для студентів старших курсів. По рівню своєї загальної гуманітарної підготовки вони готові сприймати і аналізувати складні суспільно-політичні процеси. Завдання викладача залучати їх до спільної розмови. Тому лектор перед ними виступає не як інформатор, не просто ставить запитання і відповідає на них, а має залучати студентів до мислення і переживання, уловлювати їх настрій, запити, реагувати і відповідати на їх запитання.

Після лекції студенти мають виходити не тільки із зафіксованими у пам'яті фактами і науковими концепціями, а по можливості із запитаннями, на які з'являється бажання пошукати відповідь у рекомендованій літературі, проконсультуватись з викладачами, обговорити, подискутувати на семінарських заняттях. Головним показником ефективності навчання у сучасних умовах має стати не просто сума знань, яку студенти засвоюють у процесі навчання в університеті, а вироблена здатність самостійного їх здобування, уміння користуватися джерелами і засобами інформації, потреба постійного підвищування рівня своєї освіти. Про це досить переконливо наголошував російський вчений П.А.Флоренський, вказуючи, що лекція – це посвячення слухачів у процес наукової роботи, прилучення їх до наукової творчості, до роботи.

Таким чином, сучасна лекція – це творча робота викладача, спрямована на залучення до такої ж творчої роботи студентів. Вона може будуватись як розмірковування, як пошук формувань важливих політичних проблем, вироблення політичної позиції і політичної орієнтації. Можна виділити деякі фактори, що посилюють функціональну роль лекції. Першим серед них є сам процес підготовки і написання лекції. Загального, на всі випадки життя, рецепту дати не можна. Але у великій мірі багато залежить від індивідуальних особливостей викладача, його досвіду, кваліфікації, ерудиції. Деякі, працюючи над текстом лекції, намагаються розкрити всі деталі, а інші роблять певні зарисовки, тези, окремі викладки.

Давно відома істина, що першим було слово, що всякий, хто говорить,

хоче бути почутим. Але успіх залежить від вдалого поєднання трьох складових: що сказано, як сказано і кому адресовано. Часто не ораторські здібності робили популярними тих чи інших лекторів. Причиною популярності була науковість лекції і рішучість лектора, який сміливо відстоював нові, часто не традиційні ідеї. Бувають популярними оратори, які виступають на мітингах. Але дуже легко можна побачити, що промова вуличного оратора, якою б вона не була яскравою, сміливою, завжди не багата за змістом, не говорячи вже про її науковість. Лекція для студентської аудиторії має свій особливий статус. Вона навчальна, наукова, інформаційна, повчальна, структурно виражена. Вся інформація пов'язується в єдине ціле, з достатньою кількістю доказових прикладів, фактів, обґрунтувань, посилок на офіційні джерела. Вузівська лекція починається із чіткого дотримання робочої програми, яка передбачає розміщення програмового матеріалу, поданого у типовій програмі. Але і вона має постійно вдосконалюватись за рахунок включення нових, більш вагомих положень і виключення з неї окремих аргументів, які або втратили актуальність, або необґрунтовано переобтяжують програму. Всі ці фактори програмового характеру мають безпосередній вплив на зміст лекційного курсу.

Характеризуючи вимоги до лекції і відзначаючи її організуючу і методичну роль, професор А.Фурман виділяє цілий ряд вимог, які притаманні сучасній лекції. Серед них:

- високий науково-теоретичний і соціально-культурний рівень;
- повідомлення в ході лекції не лише теоретичних знань, а й соціально-унормованої та культурно-ціннісної інформації;
- економне використання лекційного часу. Підготовка проблемних запитань для налагодження зворотного зв'язку;
- широке застосування графічно-символьних і технічних аудіо- і відеозасобів;
- врахування психоемоційного настрою аудиторії і інше.

У світлі сказаного особливу актуальність набуває втілення в практику викладання політології проблемно-модульного методу навчання. Серед типів проблемно-модульних лекцій можна виділити науково-інформаційний, науково-проектний, світоглядно-рефлексивний і інші.

Прикладом проблемно-модульної лекції може бути тема “Держава у політичній системі суспільства”. Держава є центральним елементом політичної системи. По ходу лекції, розкриваючи зміст теми, виникає відразу декілька проблемних ситуацій і серед них: що таке держава, в чому її сутність і функції, яке місце в ній належить людині, як функціонують її структурні підрозділи? і інш. Розкриваючи зміст цієї теми, лектор акцентує увагу студентів на багатьох ключових проблемах держави і влади. Дуже важливо підкреслити, що така проблема носить не тільки правовий, соціально-політичний характер, а вона по своїй суті є проблемно-історичною, тому що суть і функції держави міняються у відповідності з історичним розвитком суспільства.

Проблемне навчання ставить студента в позицію дослідника, творця. Суть його розкривається через аналіз вихідних категорій – проблемного запитання, проблеми, проблемного завдання, проблемної ситуації. Студенти залучаються до творчого пошуку, пов'язаного з постановкою, формуванням і розв'язанням проблем, а також з перевіркою правильності такого розв'язку. Розкриваючи проблемну ситуацію, скажімо, пов'язану з розвитком політичної сфери суспільства, лектор має привернути увагу студентів до реальних умов її виникнення і змісту. А змістом політичної сфери є політико-владні відносини народів, націй, соціальних груп, особистостей щодо завоювання, утримання, використання влади і впливу на неї. Це також діяльність, пов'язана з організацією державної, політичної влади, з визначенням її цілей, завдань та засобів, забезпеченням їхнього функціонування політичними і правовими нормами. Тут можна вибудувати декілька проблем чи проблемних запитань, але вони будуть сприйматися студентом лише тоді, коли спиратимуться на наявні у нього знання і коли він буде розуміти, що цих знань недостатньо для розв'язання проблеми. Водночас слід підкреслити, що проблемно побудована лекція має будити потяг до знань, до самостійного мислення і творчості. Вона має врахувати, що студентам педагогічного університету після закінчення доведеться працювати у молодіжних колективах, приймати участь у політичному житті, вирішувати важливі соціально-економічні і політичні проблеми.

Проблемна лекція, а відповідно виділені проблеми на семінарах, створюють якісно нову атмосферу відкритості, критичності і демократичності суджень і аналізу реального життя. Від того, як у лекції буде побудований інтерес до визначеної проблеми, у великій мірі залежить рівень зацікавленості темою у позаурочний час. Тому, працюючи над змістом лекції, підбираючи необхідний матеріал, лектор у першу чергу має думати не тільки про себе. Одним із основних завдань лекції є допомога студентам. Вона має бути насиченою наочністю, роздумами лектора, його сумнівами, пошуком істини. Тому цінна лекція та, яка вчить студентів діяльності, вчить учитися. Лекційний процес, у залежності від курсу, факультету, теми лекції, методики контакту з аудиторією може бути пасивним і активним. Про пасивний характер можна вести мову тоді, коли викладач як носій інформації обмежує свої дії виключно робочою програмою і робочим планом. Підготовлений ним конспект лекції є головним джерелом інформації, досить насичений, науково обґрунтований, методично спрямований до аудиторії.

Активний характер лекція носить тоді, коли лектор слідує чи за реакцією аудиторії, відчуває, що окремі положення, які розглядаються у лекції, слід поглибити додатковими аргументами чи матеріалами або подати іншу їх інтерпретацію.

Частково розглянуті актуальні принципи сучасної лекції засвідчують її особливу структуру і методичну складність. Кожний елемент лекції важливий, самостійний і володіє можливостями активно впливати на роботу студентів як на лекції, так і в умовах самостійної роботи та семінарських заняттях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К., Либідь. 1998.
2. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 2000.
3. Вашутін О.М., Смоляннюк В.Ф. Проблемність у викладанні політології. Нові технології навчання. Вип.14. – К., 1995.
4. Ільчук Л.І. Аргументація в лекції. – Нові технології навчання. Вип.27. – 2000.
5. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997.
6. Політологія. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих закладів освіти. – К.: Генеза, 1997.
7. Фурман А. Модульно-розвивальна технологія проведення лекційних курсів. – Освіта. 8-15 листопада 2000 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЦІННІСНІ ТА ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ СТУДЕНТІВ

Ефективність процесу формування особистості майбутнього спеціаліста у вищому навчальному закладі залежить від того, наскільки викладачі враховують реальний стан духовного світу студентів, їх життєві та професійні орієнтації, соціальне самопочуття.

Особливо актуальним це положення є для викладачів. Оскільки суспільство перехідного періоду, яким є на сучасному етапі Україна, достатньо динамічне, не до кінця структуроване, а молодь стоїть перед проблемою вибору, який ще й досі залишається складним і непрогнозованим. До того ж молодь, яка критично сприймає досвід і знання старших поколінь, щонайменше може і хоче його використовувати. Середній вік студента сьогодні становить від 17 до 22-23 років. Тобто все їх свідоме життя проходило і проходить зараз в умовах постійних трансформаційних процесів у суспільстві, в т.ч. і переоцінки цінностей їхніх батьків та утвердження нових ціннісних орієнтацій і переконань, нових установок. Зрозуміло, що труднощі економічних і соціальних перетворень не можуть не впливати на характер і спрямованість ціннісних орієнтацій студентської молоді.

Соціологічні дослідження свідчать про невисокий ступінь довіри студентів до своєї держави, критичне ставлення до всіх гілок влади, слабке сподівання на можливість у подальшому матеріально забезпечити себе і свою сім'ю здобутою освітою і професією. Нагадаємо результати дослідження, проведеного нами в минулому навчальному році на I курсі факультету початкового навчання в ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, коли на запитання «Чи виїхали б ви за кордон на постійне місце проживання, якби була така можливість?» значна частина студентів відповіла ствердно. Аргументація в основному зводилася до наступного: «Там більше можливостей до самореалізації». Частина ж студентів, на жаль, незначна, налаштована допомагати Україні долати труднощі: «Якщо не ми, то хто?», «Україна – моя Батьківщина і всі проблеми будемо вирішувати разом». (Див.: «Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернівці, 2001. – С.107).

Це ще раз підтверджує той факт, що унікальна своїм драматизмом соціально-економічна і політична ситуація внесла істотні корективи в настрої та ідеали молоді, в т.ч. і студентської. І рейтинг цінностей серед молоді дійсно віддалений від такого поняття як патріотизм. Це, вважають науковці, закономірне явище, що має своє обґрунтування. Вони наголошують на негативному впливі на свідомість молоді кризових явищ в українському суспільстві. Наша молодь виховується в атмосфері аморальності і спустошення, зниження духовності. Значною мірою деформувало свідомість некритичне перенесення на наш власний національний ґрунт культури Заходу. Все це призвело до зниження рівня політичної свідомості української молоді. В усьому світі студентство вважають найактивнішою, радикально налаштованою політичною силою. Для значної ж частини українського

студентства це не характерно. Враховуючі дані всеукраїнських соціологічних досліджень, можна з певністю стверджувати, що студентам українських вузів властива аполітичність, індиферентне ставлення до політичних партій, політичного життя взагалі. Це підтверджують і дані наших досліджень, про що піде мова нижче. Дехто навіть вважає, що це скоріше благо для нас, аніж зло. Відсутність у молоді чітко визначених орієнтирів, слабе оформлення молодіжних організаційних структур, нерозвинутість партійної системи, пов'язаної із слабкою впливовістю і низьким авторитетом партій, які могли б бути центром кристалізації політичної активності молоді, нерідко робить її потенційно легкою здобиччю деструктивних сил в суспільстві, навіть кримінальних елементів. Однак подальші негативні явища суспільства, без сумніву, приведуть до зростання політичної активності молоді (що помітно було уже під час цьогорічної виборчої кампанії). Чи піде молодь шляхом творення демократичного суспільства, чи стане на позиції деструктивних сил, залежатиме від рівня політичної і громадської свідомості, її політичних та ціннісних орієнтацій.

У зв'язку з цим, належить усвідомити ту відповідальність, яка покладається на педагогічні вузи. Саме сучасне життя, його реалії, пред'являють до них особливі вимоги. Педагогічні вузи мають сформувати такого вчителя, який був би здатний не тільки до творчої самостійної діяльності з демократичним і гуманістичним світобаченням, але й допомогти повернути суспільство до духовних цінностей.

Чи достатній для цього потенціал майбутніх вчителів? Які його ціннісні орієнтації? Таке завдання ми поставили перед собою при проведенні соціологічного дослідження по вивченню ціннісних і професійних орієнтацій.

Соціологічне дослідження було розпочате ще в минулому навчальному році і продовжено в поточному на факультетах фізико-математичному, індустріально-педагогічному, хіміко-біологічному, фізичного виховання. В дослідженні приймали участь 146 студентів четвертих курсів.

Як і в минулому році, студентам було запропоновано висловити своє відношення до змін, що відбуваються в українському суспільстві. Переважна більшість із них (86%, в минулому році – 76,2%) зміни схвалюють, але з певними застереженнями («треба поступово», «не такою ціною») і тільки 2,3% студентів вважають зміни непотрібними (в минулому році – 4,8%).

На запитання «Що вас у сучасних умовах бентежить більше всього?» студенти відповіли:

2000-2001 навчальний рік	2001-2002 навчальний рік
1. Загальне зниження рівня життя – 27,3%	1. Некомпетентність влади – 64,2%
2. Падіння моралі – 19,7%	2. Загальне зниження рівня життя – 61,6%
3. Невпевненість у завтрашньому дні – 14,8%	3. Падіння моралі, зростання злочинності – 58,2%
4. Загроза безробіття – 14,8%	4. Загроза безробіття – 13,8%
5. Некомпетентність влади – 8,2%	5. Невпевненість у завтрашньому дні – 12,7%
6. Низький інтелектуальний рівень суспільства – 6,5%	6. Низький інтелектуальний рівень суспільства – 7,3%
7. Безконтрольне підвищення цін – 4,9%	7. Безконтрольне підвищення цін – 3,7%
8. Поява багатих людей – 1,6%	8. Поява багатих людей – 1,2%

Дані таблиці свідчать, що настрої студентів за рік майже не змінилися. Дещо змінилися лише деякі акценти. Так, найбільше зараз студентів бентежить некомпетентність влади (22,4%). Ця обставина вийшла на першу позицію, у той час, як у минулому році вона була на п'ятій позиції (8,2%). Як і раніше менше всього хвилює студентство: «поява багатих людей» (1,2% у поточному і 1,6% – у минулому), «безконтрольне підвищення цін» (відповідно 3,7% і 4,9%), «низький інтелектуальний рівень суспільства» (відповідно 7,3% і 6,5%). Як для студентів педагогічного вузу, то байдуже ставлення їх до «інтелек-туального рівня суспільства» є неприємно вражаючим фактом.

Дослідження показали, що майже не змінилася політична орієнтація студентів. Цікавляться і вважають важливою для себе таку сферу життя як політика та громадська діяльність 20,5% студентів, але участь у політичному житті приймають «тільки інколи» – 19%, «часто» – 0%. Отже, студентам притаманне більшою частиною ситуативне відношення до політики. Активізується їх участь у час передвиборних кампаній, громадських заходів тощо. На запитання «Наскільки часто ви берете участь у певних видах суспільно-політичної діяльності?» студенти виділили наступне:

- «часто» (15%) – це в основному діяльність груп охорони здоров'я, зустрічі в клубах;
- «інколи» (36,5%) – діяльність в політичних партіях, проф-спілках, кампаніях по захисту прав людини, по вирішенню місцевих проблем;
- «ніколи не приймаю, але планую» – (22%);
- «ніколи не приймаю, і не планую» – (26,8%). Найбільше таких виявилось на фізико-математичному факультеті.

Характерною особливістю політичної свідомості сучасної молоді є поліцентризм політичних організацій. Це підтверджують і дані нашого дослідження. Серед опитаних студентів найбільше прихильників націонал-демократичного (13,6%) і соціал-демократичного (12,2%) напрямків. Щодо інших, то там значно менше прихильників: націонал-радикального – 4,3%, християнсько-демократичного – 3,5%, ліберального – 2,7%, комуністичного – 1,5%, соціалістичного – 1,2%. Взагалі не мають ніякої політичної орієнтації 38% студентів (в минулому році таких було 55%).

Для кожної особистості, в т.ч. і особистості студента, притаманна певна ієрархія цінностей, яка існує у свідомості і спрямовує її на певний спосіб соціальної дії, визначає її соціальну поведінку. Формування ієрархії цінностей відбувається у відповідності із структурою домінуючих потреб людини. В широкому спектрі цінностей людина обирає саме ті стратегічні орієнтації, які найтісніше пов'язані з її головними потребами.

У радянські часи, коли життя було в основному стабільне, привабливою метою для молоді була освіта. Це підтверджували і соціологічні дослідження і об'єктивні дані: високі конкурси у вузи, реальні можливості просування в житті, які забезпечувала, як правило, вища освіта, соціальний престиж освіти і науки в суспільстві. Всі ці чинники формували соціальну установку на навчання як засіб досягнення життєвого успіху, утвердження особистісного статусу, одержання цікавої роботи. Причому цікава робота довго тримала першість у шкалі цінностей багатьох людей.

Сьогодні життєві позиції і ідеали людей суттєво змінилися, особливо молоді. Це підтверджують численні масові дослідження, які проводяться в Україні, в т.ч. і наше дослідження. Важливим являється той факт, що молодь виявляє у вигляді основної цінності прагнення виконувати цікаву роботу. Звичайно, далеко не всі в умовах ринку будуть мати можливість реалізувати

цю мету, однак таке одностаєне визнання її значимості є позитивним.

Були проаналізовані відповіді студентів ЧДПУ на запитання: «Яку роботу в майбутньому ви вважаєте для себе найбільш прийнятною:

- 1) напружену, з високими вимогами, але і з високим заробітком;
- 2) спокійну, хай з невисоким заробітком, але стабільну;
- 3) роботу, де праця оцінюється індивідуально і кожен відповідає сам за себе;
- 4) роботу навіть з поганими умовами, але з високим заробітком;
- 5) роботу з комфортними умовами, хоч і з невисоким заробітком?».

Більшість студентів виділили третю позицію (32,8%) та першу (27,5%). Якщо співставити це з іншими позиціями, то можна зробити висновок, що такі цілі, як мати цікаву роботу, де людина може себе проявити, беручи індивідуальну відповідальність на себе та високий заробіток, хоч робота може бути напружена і з високими вимогами стають зараз основними. Тільки 5,4% студентів згодні мати роботу з невисоким заробітком, але комфортними умовами. Отже, гроші в структурі цінностей грають не останню роль. Це можна зрозуміти, адже за останні роки матеріальний стан більшості верств населення помітно погіршився. Студентство ж у цьому плані є найбільш вразливе і незахищене, стипендія поки-що мізерна, в більшості своїй студенти без матеріальної допомоги батьків одержувати освіту не змогли б. Про важливу роль батьків в утриманні своїх дітей-студентів свідчать і дані наших досліджень. На запитання анкети «Звідки ви отримуєте гроші під час навчання?» 96,5% студентів вказали на підтримку батьків «частково або повністю» (55,1% і 41,9% відповідно) і тільки 3,5% студентів не користуються їх допомогою. Зрозуміло, що різні за можливостями категорії студентів порізно відносяться до грошей та джерел їх отримання і розмір батьківської допомоги різний. Більшість наших студентів і надалі розраховують на допомогу батьків. Частина ж студентів намагається заробити їх влітку, під час канікул. Таких студентів за даними нашого дослідження – 28%. Працюють під час навчання 4% студентів повністю і 38% частково.

Якщо ж проаналізувати ставлення студентів до навчання в університеті і порівняти з іншими сферами життя, то, на жаль, воно нас втішити не може. На прохання відповісти, наскільки важливими для студентів є різні сфери життя (із зазначених в анкеті), студенти на перші позиції поставили батьків і близьких родичів, роботу та кар'єру, власну сім'ю і хобі, компанію та друзів і лише потім – університет і навчання. На останніх позиціях – політика та суспільне життя, наука та дослідження.

Пояснення такого стану можна частково знайти у відповідях на наступні запитання анкети: «Чому ви вибрали саме цю професію?» і «Чи задоволені ви тим, що вибрали саме цю професію?». Аналіз відповідей на перше запитання показує, що тільки 38,3% студентів вступ до нашого вузу пов'язували із бажанням реалізувати свої життєві плани, 39,5% привабили порівняно невисокий прохідний бал, а у 21,5% вибір був випадковим. Щодо задоволення саме цією професією, то картина вималювалась така: 22% – задоволені, 45,5% – із задоволенням змінили б її, 4,2% – не задоволені, інші – не можуть відповісти.

Проведене нами дослідження, зрозуміло, ще не вичерпує тих проблем, які можуть цікавити викладачів, не дозволяє зробити якісь масштабні узагальнення щодо духовного потенціалу наших студентів, їх ціннісних і професійних орієнтацій, але переконує в необхідності подальшого вивчення особистості сучасного студента педагогічного вузу методами конкретно-соціологічного аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Астахова В. Деякі нові штрихи у соціальному портреті студентства / Проблеми вищої школи. – К., 1993. – Вип.78.
2. Величко С. Соціально-психологічні чинники формування творчої педагогічної діяльності вчителя // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3.
3. Зосимовский А. Нравственное воспитание и учитель в условиях социальных перемен // Педагогика. – 1998. – №7.
4. Олексюк О. Проблема формування духовного потенціалу студентів / Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №2.
5. Остапенко М. Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – №4.
6. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціального самопочуття і морально-психологічного стану тотальної аномії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №1.
7. Яковенко А. Вплив суспільних чинників на студентську молодь (мотиваційний аспект) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №1.

**ПРОБЛЕМЫ РУССКО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ
ПЕРИОДА ГЕТЬМАНЩИНЫ (1648 – 1663 гг.)
В КУРСЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ**

Самым значительным событием середины XVII столетия стало воссоединение Украины с Россией, которое позволило сделать первые шаги по объединению в границах Великой Державы трех братских народов одного исторического корня: русского (великорусского), украинского и белорусского.

Освободительная война украинского народа против польско-шляхетского владычества стремительно набирала размах и силы, втягивая все слои общества. Ляхи и русские, русские и евреи, католики и униаты, униаты и православные, братства и архиереи, шляхта и посполство, посполство и казачество, казачество и мещанство, реестровые казаки и вольная голота, городовое казачество и Запорожье, казацкая старшина и казацкая чернь, наконец, казацкий гетман и казацкая старшина — все эти общественные силы, сталкиваясь и путаясь в своих отношениях, попарно враждовали между собой, и все эти парные вражды, еще скрытые или уже вскрывшиеся, переплетаясь, затягивали жизнь Малороссии в такой сложный узел, распутать который не мог ни один государственный ум ни в Варшаве, ни в Киеве. Восстание Б.Хмельницкого было попыткой разрубить этот узел казацкой саблей.

Став в начале 1648 года гетманом Запорожской Сечи, Богдан Хмельницкий, уже 6 мая под Желтыми Водами разбил передовой отряд «коронного войска». Спустя десять дней под Корсунем потерпели поражение главные силы гетманов Потоцкого и Калиновского; оба они попали в плен. На Правобережной Украине другие казацко-крестьянские отряды успешно громили войска магната Вишневецкого. Летом 1648 года большая польская армия начала наступление на Украину. Но в середине сентября в трехдневном сражении под Пилявцами шляхетское воинство вновь было разгромлено. Передовые отряды гетмана Хмельницкого доходили до Львова. В декабре 1648 года казаки во главе с Богданом Хмельницким торжественно вступили в Киев — древнюю столицу Руси. Польский король Ян Казимир начал переговоры о перемирии...

Но это была временная передышка, польская шляхта не желала мириться с потерей богатейших украинских владений. Король объявил общую мобилизацию — «посполитое рушенье», и весной 1649 года передовые отряды «коронного войска» вторглись на Украину. Летом в поход выступил сам король Ян Казимир.

В августе 1649 года полки Богдана Хмельницкого под Зборовом крепко побили королевскую армию, и только предательство крымского хана, временного союзника казаков, спасло ее от полного истребления. Заключение 8 августа 1649 года Зборовского договора с Речью Посполитой не решило вопроса о свободе Украины. Это понимали обе стороны и готовились к продолжению войны.

Следует признать, что даже в период наивысших военных успехов

гетман Богдан Хмельницкий не заблуждался в необходимости военной помощи. Крымский хан был временным и ненадежным союзником. Турецкая империя, имевшая крепости в Северном Причерноморье, вообще угрожала поглотить Украину – экспансионистские устремления турецких султанов были хорошо известны. Оставалась единокровная, единоверная Россия...

На Корсуньской раде весной 1648 года, вскоре после победы над войсками Потоцкого и Калиновского, было решено обратиться к русскому царю с просьбой принять Украину в состав Российского государства. 8 июня 1648 года Богдан Хмельницкий писал в Москву: «Зичили бухмо соби самодержца господаря такого в своей земли, яка ваша царская вельможность православный христианский царь». Такие обращения гетман посылал в Москву и в последующие годы: зимой 1648 года с поручением ездил в столицу полковник Силуян Мужилковский; в мае 1649 года – посольство во главе с чигиринским полковником Федором Вешняком.

Русское правительство помогало Украине оружием, свинцом, порохом, хлебом и солью, разрешало украинским купцам бесполоштинную торговлю в русских городах, но от «явственного» присоединения Украины пока уклонялось. Это означало бы неминуемую войну с Речью Посполитой, а к войне Москва еще не была готова.

Трудно сказать, предвидели ли в Москве восстание на Украине и необходимость волей-неволей в него вмешаться. Там не спускали глаз со Смоленской и Северной земли и после неудачной войны 1632-1634 гг. исподтишка готовились при случае поправить неудачу. Малороссия лежала еще далеко за горизонтом московской политики, да и память о черкасах Лисовского и Сапеги была еще довольно свежа. Правда, из Киева засылали в Москву с заявлениями о готовности служить православному московскому государю, даже с челобитьем к нему взять Малороссию под свою высокую руку, ибо им, православным малороссийским людям, кроме государя, деться нигде. В Москве осторожно отвечали, что, когда от поляков утешение в вере будет, тогда государь и подумает, как бы веру православную от еретиков избавить. С самого начала восстания Хмельницкого между Москвой и Малороссией установились двусмысленные отношения. Успехи Богдана превзошли его помышления: он вовсе не думал разрывать с Речью Посполитой, хотел только припугнуть зазнавшихся панов, а тут после трех побед почти вся Малороссия очутилась в его руках. Он сам признавался, что ему удалось сделать то, о чем он и не помышлял. У него начала кружиться голова, особенно за обедом. Ему мерещилось уже Украинское княжество по Вислу с великим князем Богданом во главе; он называл себя «единовладным самодержцем русским», грозил всех ляхов перевернуть вверх ногами, всю шляхту загнать за Вислу и т.д. Он очень досадовал на московского царя за то, что тот не помог ему с самого начала дела, не наступил тотчас на Польшу, и в раздражении говорил московским послам вещи непригожие и к концу обеда грозил сломать Москву, добраться и до того, кто на Москве сидит. Простодушная похвальба сменялась униженным, но не простодушным раскаянием. Эта изменчивость настроения происходила не только от темперамента Богдана, но и от чувства ложности своего положения. Он не мог сладить с Польшей одними казацкими силами, а желательная внешняя помощь из Москвы не приходила, и он должен был

держаться за крымского хана. После первых побед своих он намекал на свою готовность служить московскому царю, если тот поддержит казаков. Но в Москве медлили, выжидали, как люди, не имеющие своего плана, а ждущие его от хода событий. Там не знали, как поступить с мятежным гетманом, принять ли его под свою власть или только поддерживать из-за угла против поляков. Как подданный, Хмельницкий был менее удобен, чем как негласный союзник: подданного надобно защищать, а союзника можно покинуть если отпадет в нем надобность. Притом открытое заступничество за казаков вовлекало в войну с Польшей и во всю путаницу малороссийских отношений. Но и остаться безучастным к борьбе значило выдать врагам православную Украину и сделать Богдана своим врагом: он грозил, если его не поддержат из Москвы, наступать на нее с крымскими татарами, а не то – «побившись с ляхами, помириться да вместе с ними поворотиться на царя».

Вскоре после Зборовского договора, сознавая неизбежность новой войны с Польшей, Богдан высказал царскому послу желание в случае неудачи перейти со всем войском Запорожским в московские пределы. Только года через полтора, когда Хмельницкий проиграл вторую кампанию против Польши и потерял почти все выгоды, завоеванные в первой, в Москве, наконец, признали эту мысль Богдана удобным выходом из затруднения и предложили гетману со всем войском казацким «переселиться на просторные и изобильные земли государевы по рекам Донцу, Медведице и другим угодим местам» – это переселение не вовлекало в войну с Польшей, не загоняло казаков под власть султана турецкого и давало Москве хорошую пограничную стражу со стороны степи. Но события не следовали благоразумному темпу московской политики.

События торопили: король Ян Казимир начал широкое наступление на непокорную Украину. В декабре 1649 года Богдан Хмельницкий прямо предупредил русского посла Григория Неронова, что будет просить царя о введении Украины в состав России. Теперь это время пришло...

19 февраля 1651 года в Москве собрался Земский собор, на котором говорили о «литовском деле». Царь Алексей Михайлович указал: «Объявить литовского короля и панов рады прежние и нынешние неправды, что с их стороны совершаются мимо вечного dokonчания, а также запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство».

Смысл этого «объявления» очень многозначителен. Русская сторона обвиняла Речь Посполитую в «неправдах», в нарушениях прежнего мирного договора, тем самым считая себя свободной от «вечного dokonчания». Это прозвучало прямой угрозой войны, вина за которую возлагалась на польскую сторону. Открытая информация о просьбе Богдана Хмельницкого принять Украину «под государеву высокую руку в подданство» была предупреждением польскому королю, что русскому правительству не безразлична судьба Украины, хотя окончательное решение еще не принято...

Столь смелый дипломатический шаг должен был заставить короля Яна Казимира призадуматься.

Видимо, русское правительство допускало мирный исход переговоров по украинскому вопросу, потому что приготовления к войне с Речью

Посполитой велись в глубокой тайне. Даже живший в Москве с 1650 по 1655 год шведский «комиссар» Иоганн де Родес, резидент шведской разведки, регулярно отправлявший своей королеве письма-донесения о «московских делах» (в Стокгольмском государственном архиве сохранилось пятьдесят семь таких донесений), сумел сообщить только отрывочные сведения о русских приготовлениях:

«...понемногу и втихомолку совершают всякого рода военные приготовления, которые, когда обстоятельство с Хмельницким переменится бы, могли бы пригодиться...» (письмо от 8 ноября 1651 года);

«...большой частью все бояре приказали свои уборы и знамена обновить, что вместе с прочим почти похоже на то, когда хотят постепенно готовиться к походу...» (письмо от 24 декабря 1651 года);

«...я держусь того мнения, что русские исподволь готовятся к войне, следя бодрствующим оком за Польшей. После моего последнего письма посланы в Онегу против границ Вашего Королевского Величества 10 000 – 12 000 мушкетов. Мушкетов делается все больше и больше, их заготавливается весьма большое количество, однако при пробах, как говорят, почти половина разрываются...» (письмо от 23 марта 1652 года).

Впрочем, в реальности войны резидент все-таки сомневался. «Мне кажется, что им (русским) не легко было бы что-нибудь предпринять, что могло бы вызвать войну, и это я вывожу из того, что непрерывно боятся внутреннего восстания или беспорядка».

Только в 1653 году, непосредственно перед войной, донесения Иоганна де Родеса стали определеннее. В марте 1653 года он сообщал, что «полковнику Бухгофену было объявлено быть готовым со своим полком в поход, чтобы он мог, когда ему будет выдан приказ, тотчас выступить». В апреле «старый генерал Лесли» был послан для ревизии пороховых запасов, и «теперь на всех пороховых мельницах усиленно работают», а в Германию и Голландию отправлен купец Винуус – «купить хорошее количество пороха, фитилей и других необходимых принадлежностей к войне, а также нанять и принять хорошее число иностранных офицеров». Но только в середине ноября 1653 года резидент наконец решился прямо написать своей королеве, что «русские вцепятся полякам в волосы»!

Кстати, этим «секретом» резидент поделился с королевой всего за неделю до того дня, когда в Успенском соборе в Кремле торжественно и всенародно было объявлено, что царь и бояре «приговорили итти на недруга своего польского короля». Решение же о войне было принято значительно раньше.

Видимо, не очень верили в возможность быстрого вступления России в войну и в Речи Посполитой. Король Ян Казимир форсировал свое наступление на Украину, не учитывая, что именно это может подтолкнуть Россию к решительным действиям. А догадаться о такой возможности следовало хотя бы по оживленным посольским переговорам.

С декабря 1652 по январь 1654 года в Москве находилось представительное украинское посольство во главе с генеральным войсковым судьей Самуилом Богдановичем. Весной 1653 года, когда началось новое польское наступление на Украину, в Москву прибыло посольство Силуяна Мужиловского с прямой просьбой о военной помощи.

Мужилковский умолял царя Алексея Михайловича: «Учинил бы им на неприятелей их па поляков помочь думою и своими государевыми ратными людьми !».

Было это в апреле, но еще в марте 1653 года, до приезда Мужилковского в Москву, русское правительство начало первые мобилизационные мероприятия. В дворцовых разрядах записано:

«Марта в 19 день государь указал во все города послать к воеводам и к приказным людям государевы грамоты, велено стольником, и стряпчим, и дворяном московским и жилцом сказать, чтоб они были на Москве на указанный срок, мая к 20 числу, со всею службою; а на тот срок изволит их государь смотреть на Москве на конех.

Марта в 23 день посланы государевы грамоты в города к воеводам и к приказным людям, велено во всех городех выписать, кто именем в городех в приказной избе старых солдат и по какому государеву указу».

В Польшу отправилось русское посольство во главе с князем Репниным-Оболенским, которое в ультимативной форме потребовало от короля остановить наступление на Украину и придерживаться условий Зборовского договора.

В июне 1653 года царь Алексей Михайлович в письме к Богдану Хмельницкому сообщил, наконец, о согласии принять в русское подданство казачье войско и все население Украины.

28 июня на Девичьем поле прошел царский смотр собранного войска, которому от имени царя думный дьяк объявил, что вскоре придется «супротивные воевать», призвал воинов «с радостным усердием готовым быть !».

Наконец, 1 октября 1653 года Земский собор решил вопрос о принятии украинцев в русское подданство и о войне с Речью Посполитой. Как уже говорилось выше, это решение официально прозвучало 23 октября в Успенском соборе. Тогда же было произведено назначение воевод в полки.

На Украину поехало большое царское посольство во главе с боярином Бутурлиным, но ему пришлось на два месяца задержаться в пограничном Путивле: Богдан Хмельницкий с казачьими полками сражался под Каменец-Подольским с «коронным войском». Только 31 декабря русское посольство прибыло в Переяслав, торжественно встреченное горожанами. 6 января 1654 года в Переяслав вернулся гетман Богдан Хмельницкий. 8 января 1654 года на городской площади открылась знаменитая Переяславская рада, в которой приняли участие представители всех украинских полков и «великое множество всяких чинов людей». Решение о воссоединении с Россией было принято единодушно: «Чтоб семи веки вси едино были», «быти им з землями и з городами под государевую високою рукою навеки неотступным». Боярин Бутурлин вручил Хмельницкому знаки гетманской власти – военное знамя, булаву, парадную одежду. В царской грамоте содержалось обещание держать Украину «в оборони и в защищенье» от врагов.

Переяславская рада 1654 года, была важнейшим, но декларативным актом. Чтобы воссоединение стало реальностью, России пришлось выдержать три изнурительные войны с Речью Посполитой и Швецией. Продолжались эти войны с небольшими перерывами тринадцать лет !

Таким образом, после капитуляции под Смоленском в 1634 году Москва наконец-то дождалась благоприятного случая, чтобы смыть позор. В 1648 году восстали малороссийские казаки. Польша очутилась в отчаянном положении; из Украины просили Москву помочь, чтобы обойтись без предательских татар, и взять Украину под свою державу. Москва не торопилась, боясь нарушить мир с Польшей, и 6 лет с неподвижным любопытством наблюдала, как дело Хмельницкого, испорченное татарами под Зборовом и Берестечком, клонилось к упадку, как Малороссия опустошалась союзниками-татарами и свирепой усобицей, и, наконец, когда страна уже никуда не годилась, ее приняли под свою высокую руку, чтобы превратить правящие украинские классы из польских бунтарей в озлобленных московских подданных. Так могло идти дело только при обоюдном непонимании сторон. Москва хотела прибрать к рукам украинское казачество, хотя бы даже без казацкой территории, а если и с украинскими городами, то непременно при условии, чтобы там сидели московские воеводы с дьяками, а Богдан Хмельницкий рассчитывал стать чем-то вроде герцога Чигиринского, правящего Малороссией под отдаленным сюзеренным надзором государя московского и при содействии казацкой знати, есаулов, полковников и прочей старшины. Не понимая друг друга и не доверяя одна другой, обе стороны во взаимных сношениях говорили не то, что думали, и делали то, чего не желали. Богдан ждал от Москвы открытого разрыва с Польшей и военного удара на нее с востока, чтобы освободить Малороссию и взять ее под свою руку, а московская дипломатия, не разрывая с Польшей, с тонким расчетом поджидала, пока казаки своими победами dokonают ляхов и заставят их отступить от мятежного края, чтобы тогда легально, не нарушая вечного мира с Польшей, присоединить Малую Русь к Великой.

Жесткой насмешкой звучал московский ответ Богдану, когда он месяца за два до Зборовского дела, имевшего решить судьбу Польши и Малороссии, низко бил челом царю «благословить рати своей наступить» на общих врагов, а он «в Божий час пойдет на них от Украины, моля Бога, чтобы правдивый и православный государь над Украиной царем и самодержцем был». На это, видимо искреннее, челобитье из Москвы отвечали: вечного мира с поляками нарушить нельзя, но «если король гетмана и все войско Запорожское освободит, то государь гетмана и все войско пожалует, под свою высокую руку принять велит». При таком обоюдном непонимании и недоверии обе стороны больно ушиблись об то, чего недоглядели вовремя. Отважная казацкая сабля и изворотливый дипломат, Богдан был заурядный политический ум. Основу своей внутренней политики он раз навеселе высказал польским комиссарам: «Провинится князь, режь ему шею; провинится казак, и ему тоже – вот будет правда». Он смотрел на свое восстание только как на борьбу казаков со шляхетством, угнетавшим их, как последних рабов, по его выражению, и признавался, что он со своими казаками ненавидит шляхту и панов до смерти. Но он не устранил и даже не ослабил той роковой социальной розни, хотя ее и чуял, какая таилась в самой казацкой среде, завелась до него и резко проявилась тотчас после него: это – вражда казацкой старшины с рядовым казачеством, «городовой и запорожской чернью», как тогда называли его на Украине.

Эта вражда вызвала в Малороссии бесконечные смуты и привела к

тому, что правобережная Украина досталась туркам и превратилась в пустыню. И Москва получила по заслугам за свою тонкую и осторожную дипломатию. Там смотрели на присоединение Малороссии с традиционно-политической точки зрения, как на продолжение территориального собирания Русской земли, отторжение обширной русской области от враждебной Польши к вотчине московских государей, и по завоевании Белоруссии и Литвы в 1655 г. поспешили внести в царский титул «всёя Великия и Малыя и Бёлыя России самодержца Литовского, Вольтнского и Подольского». Но там плохо понимали внутренние общественные отношения Украины да и мало занимались ими, как делом неважным, и московские бояре недоумевали, почему это посланцы гетмана Выговского с таким презрением отзывались о запорожцах, как о пьяницах и игроках, а между тем все казачество и с самим гетманом зовется *Войском Запорожским*, и с любопытством расспрашивали этих посланцев, где жилали прежние гетманы, в Запорожье или в городах, и из кого их выбирали, и откуда сам Богдан Хмельницкий выбран.

Очевидно, московское правительство, присоединив Малороссию, увидело себя в тамошних отношениях, как в темном лесу. Зато малороссийский вопрос, так криво поставленный обеими сторонами, затруднил и испортил внешнюю политику Москвы на несколько десятилетий, затянул её в невылазные малороссийские дрязги, раздробил её силы в борьбе с Польшей, заставил её отказаться и от Литвы, и от Белоруссии с Вольтнью и Подолией и еле-еле дал возможность удержать левобережную Украину с Киевом на той стороне Днепра. После этих потерь Москва могла повторить про себя слова, какие однажды сказал, заплакав, Богдан Хмельницкий в упрек ей за неподание помощи вовремя: «Не того мне хотелось и не так было тому делу быть».

Малороссийский вопрос, как уже подчёркивалось, своим прямым или косвенным действием усложнил внешнюю политику Москвы. В то время как Москва забирала восточные области Речи Посполитой, на неё же напал с севера другой враг, шведский король Карл X, который так же быстро завоевал всю Великую и Малую Польшу с Краковом и Варшавой, выгнал короля Яна Казимира из Польши и провозгласил себя польским королем, наконец, даже хотел отнять Литву у царя Алексея. Так два неприятеля, бывшие Польшу с разных сторон, столкнулись и поссо-рились из-за добычи.

Царь Алексей вспомнил старую мысль царя Ивана IV о балтийском побережье, о Ливонии, и борьба с Польшей отошла на второй план. Польша из врага превратилась почти в союзника.

Уже умиравший Богдан и тут стал поперек дороги и друзьям, и недругам, обоим государствам, и тому, которому изменил, и тому, которому присягал. Испуганный сближением Москвы с Польшей, он вошел в соглашение со шведским королем Карлом X и трансильванским князем Рагоци, и они втроем составили план раздела Речи Посполитой. Истинный представитель своего казачества, привыкшего служить на все четыре стороны, Богдан перебивал слугой или союзником, а подчас и предателем всех соседних владетелей, и короля польского, и царя московского, и хана крымского, и султана турецкого, и господаря молдавского, и князя трансильванского и закончил замыслом стать вольным удельным князем малороссийским при польско-шведском

короле, которым хотелось быть Карлу X. Эти предсмертные козни Богдана и заставили царя Алексея кое-как закончить шведскую войну (в Кардисе 1661 года).

Малороссия же втянула Москву и в первое прямое столкновение с Турцией. По смерти Богдана началась открытая борьба казацкой старшины с чернью. Преемник его Выговский передался королю и с татарами под Конотопом уничтожил лучшее войско царя Алексея (1659). Ободренные этим и освободившись от шведов с помощью Москвы, поляки не хотели уступать ей ничего из ее завоеваний.

Началась вторая война с Польшей, сопровождавшаяся для Москвы двумя страшными неудачами, поражением князя Хованского в Белоруссии и капитуляцией Шереметева под Чудновом на Волыни вследствие измены Юрия Хмельницкого, подписавшего Слабодищенский трактат в октябре 1660 года с Польшей. Литва и Белоруссия были потеряны. Преемники Выговского, сын Богдана Юрий и Тетеря предали. Украина разделилась по Днепру на две враждебные половины, левую московскую и правую польскую. Король захватил почти всю Малороссию. Обе боровшиеся стороны дошли до крайнего истощения: в Москве нечем стало платить ратным людям и выпустили медные деньги по цене серебряных, что вызвало московский бунт 1662 г.; Великая Польша взбунтовалась против короля под предводительством Любомирского. Москва и Польша, казалось, готовы были выпить друг у друга последние капли крови. Их выручил враг обеих гетман Дорошенко, поддавшись с правобережной Украины Турецкому султану (1666). Ввиду грозного общего врага Андрусовское перемирие 1667 года положило конец войне. Москва удержала за собой области Смоленскую и Северскую и левую половину Украины с Киевом, стала широко растянутым фронтом на Днепре от его верховьев до Запорожья, которое согласно своей исторической природе осталось на службе у обоих государств, Польского и Московского.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский Г. Русская история. – М., 2001.
2. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа (1648 – 1654) – К., 1962.
3. Замлинский В.А. Богдан Хмельницкий. – М., 1989.
4. Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – К., 1955.
5. Ключевский В. Российская история. Полный курс лекций. – Минск, 2000. – Т.1.
6. Кучернюк М.Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648-1654). – Львів, 1980.
7. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

Т.П.Демченко,
доцент
С.С.Капітова,
старший викладач

“АВТОБІОГРАФІЯ” І.ШРАГА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Однією з найпривабливіших рис сучасності стали заходи по виявленню та оприлюдненню правдивої інформації про видатних діячів національно-визвольного руху, що є, безумовно, актом відновлення національної справедливості і водночас важливим внеском до історіографії проблеми. Ім'я і справи нашого земляка Іллі Людвиговича Шрага теж знаходиться у цій шерензі. За останнє десятиліття вийшли друком декілька його біографій у стислому та розгорнутому вигляді¹, збірка документів і матеріалів, пов'язаних з його життям та громадсько-політичною діяльністю². Проте далеко не всі лакуни заповнені: залишається відкритим питання щодо створення повноцінної наукової біографії І.Шрага. Далеко не всі аспекти багатогранної діяльності героя нашої статті проаналізовані належним чином. Зокрема, поза увагою дослідників залишилася його друкована спадщина, як науковий доробок, так і публіцистика, немає більш-менш достовірної бібліографії його робіт. Це пояснюється, очевидно, як тією обставиною, що І.Шрага не можна зарахувати до першокласних публіцистів України, так і складністю виявлення його праць, розкиданих по численних періодичних виданнях.

Не може похвалитися надмірним інтересом з боку дослідників і найкраща, на думку авторів цих рядків, робота, що вийшла з-під пера І.Шрага, його “Автобіографія”. Цей без перебільшення видатний зразок української мемуаристики, побачив світ у 1919 р. на сторінках журналу “Наше минуле”³, вже після смерті свого автора. “Автобіографія” була написана у 1916 р., дякуючи зусиллям С.Єфремова, який виставив “за привід потребу здобути матеріал для одного з енциклопедичних словників, а навсправжки маючи на меті зафіксувати життя одного з найвизначніших діячів тогочасного українства у його власному слові”⁴. Це свідчення у поєднанні з даними з листа І.Шрага до С.Єфремова від 24 січня 1917 р., де йдеться про уже готовий до пересилання текст⁵, дають змогу встановити вірогідну дату завершення роботи над автобіографією – не пізніше середини січня 1917 р.

Отже, це джерело відоме вже давно, але не знайшло належної оцінки в сучасній історіографії. Між тим, його можна трактувати як достовірне і важливе джерело вивчення національно-визвольного руху в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Теперішні дослідники, що працюють в галузі біографістики, вважають автобіографії спеці-фічним, але повноцінним видом мемуаристики. Так, М.Гончаренко, виділяючи два типи автобіографії – службовий і творчий, підкреслює, що останній має тенденцію переростати у мемуари, “де акцент зміщено з власної особи на середовище”. Він же твердить, що “автобіографічні тексти є своєрідним відображенням стану самоусвідомлення суспільства, його уявлення про особистість, її роль, місце як самодостатньої одиниці”⁶.

Нам здається, що за своїм змістом “Автобіографія” І.Шрага повністю підпадає під це визначення. Це порівняно велика за обсягом (понад друкований аркуш) праця, яка включає в себе не лише біографічні дані, але й спогади, роздуми, оцінки автора, розповіді про людей, які оточували його в різний час від раннього дитинства до зрілого віку. Ми нарахували на сторінках автобіографічної праці І.Шрага поодинокі або багаторазові згадки про майже 110 осіб. Вона написана гарною українською мовою і засвідчила наявність у І.Шрага літературного хисту.

Весь текст ділиться на декілька тісно пов’язаних між собою епізодів, що відображають головні віхи життєвого шляху автора. Насамперед, це просякнуті ностальгією за безжурним дитинством спомини про ранні роки життя, які пройшли у м.Седневі. Цікавою особливістю автобіографії Шрага є те, що він підкреслено уникає даних про родину своїх батьків та особисте життя, але зате скільки щирих і теплих слів знаходить для того, щоб описати прекрасне містечко Седнів, його людей, показати незнищений український дух, що панував тут. Ці відомості тим більше цікаві, бо, здається після виходу в світ брошури С.Таранушенка⁷, ніхто не писав про історико-мистецькі скарби Седнева та його мешканців. З даним епізодом тісно пов’язаний і перший чернігівський період у житті І.Шрага, що ввібрав у себе навчання в гімназії. У стінах навчального закладу юнакові вперше довелося зіткнутися з людською підлістю і показати свою здатність до протесту. Коли новопризначений інспектор гімназії запропонував деяким учням доносити на своїх товаришів, то учні 6-го класу “упорядили сходку”. “Вчинився в гімназії великий гармидер, два дні не було лекцій, нас вмовляли і директор і вчителі” – згадує І.Шраг вчинок, який привів до того, що екзамени довелося складати екстерном⁸.

Наступний етап у житті нашого героя – петербурзька доба – посідає значне місце у його спогадах: він багато і з видимою охотою пише про неї. По-перше, тут йдеться про вибір фаху, який став життєвим покликанням юнака: він перевівся із Медико-Хірургічної академії до Петербурзького університету на юридичний факультет. По-друге, жваве громадське життя у столиці не могло не вплинути на Шрага. По-третє, він підтвердив свою репутацію “бунтівника” і за участь у студентських заворушеннях був виключений із університету з вочим білетом і висланий на батьківщину під нагляд поліції. Таким чином, у 1869 р. 22-річний юнак опинився знову у Чернігові.

Спогади І.Шрага, присвячені цьому, другому чернігівському, періоду життя, безумовно, не відображають всіх труднощів його існування. Він взагалі не любив скаржитися і фіксувати увагу читачів на прикрих сторінках свого життя. Лише в листах до близьких людей і то в гумористичній формі він дозволив собі сказати правду. Так, в листі до свого наукового керівника, професора Київського університету О.Кістяківського від 26 березня 1878 р. Ілля Людвигович так описав побутові умови молодого присяжного повіреного: “Я винайшов квартиру в будинку трьох старих дів Дюбіних і, проживши деякий час, змушений був її залишити через повну непридатність для помешкання, тоді мої хазяйки, розізлившись на мене за те, що покинув квартиру, відправилися до Троїцького монастиря і відслужили там молебен Івану-воїну, щоб ... мене скрючило”⁹. Листи до О.Кістяківського дають уявлення і про

зростання фахової майстерності їхнього автора, а також є цікавим джерелом до вивчення земського руху в Чернігівській губернії. Цей останній аспект вже зацікавив дослідників. 4 із 16 листів, що збереглися, вже оприлюднені¹⁰. В контексті нашої теми доречно наголосити, що зміст цієї кореспонденції підтверджує інформацію автобіографічних записок Шрага стосовно його участі у земському русі. Принагідно зауважимо, що видатну роль Шрага у розгортанні земського руху визнавали і автори спеціальних досліджень. Так, Б.Веселовський включив його до “прогресивної групи”, котра “організувала найбільш яскраві для того часу земські політичні виступи”¹¹, а О.Моргун підкреслив: І.Шраг – “лідер Чернігівської української громади, член Старої Української громади, адвокат, прогресивний земський “гласний” Чернігівського губерніяльного і повітового земства”¹².

Чимало місця у своїй “Автобіографії” відвів І.Шраг і подіям першої російської революції 1905-1907 рр. Із записок ми багато нового дізнаємося і про діяльність чернігівського посла у Першій Державній думі Росії, і про реакцію на Маніфест 17 жовтня у Чернігові. “Начальство отетеріло, – іронічно підкреслює автор, – не знало, що йому робити, неначе і повинна бути “свобода”, неначе і не можна її дозволити”¹³. В цих умовах чернігівська влада не знайшла нічого кращого, як сприяти погрому. Розповідь про те, як передові чернігівські діячі і особисто сам І.Шраг боролися проти чорносотенців та їхньої провокаційної пропаганди, підтверджується у спогадах В.Хижнякова. Автор останніх майже дослівно повторює сюжет, змальований Шрагом про участь губернатора Хвостова у процесії, що складалася з “босяків і хуліганів”¹⁴, а Д.Дорошенко додав ще цікаві подробиці. “Шраг мешкав далеко на окраїні міста, – писав він, – і до нього треба було переїздити через річку Стрижень т.зв. Червоним мостом. Шрага я застав у тривожному настрої: в місті сподівалися погрому. Поліція явно держала сторону погромщиків. Поки ми сиділи з Шрагом, прибігли його діти й сказали, що на мітинг, що відбувався в будинку губерніяльного земства, напали чорносотенці й стали бити учасників: старшого пасерба Шрагового було поранено в голову, так що довелося кликати лікаря”¹⁵. Знову ж таки, співпадіння навіть у подробицях підкреслюють високий рівень об’єктивності записок І.Шрага, його гарну професійну пам’ять.

Провідною темою аналізованого джерела стали українські сторінки. Вони пронизують всі вище названі сюжети чи епізоди. Навіть описуючи свої петербурзькі роки, автор зауважує, що у столиці імперії “в ті часи і не було українського життя, або було його дуже обмаль, і було воно мляве, не енергійне”¹⁶. До речі, ця оцінка теж знаходить підтвердження у працях інших дослідників. І.Мазепа вважає, що в час, “коли українська національно-політична думка ще ледве прокидалася..., цей відхід української молоді до загально-російських революційних організацій був явищем зрозумілим і природним”¹⁷. Український блок мемуарів І.Шрага залишає двоїсте враження: з одного боку, автор вельми детально описує, як він прийшов до українського руху, добрим словом згадує своїх вчителів, наголошує на впливові українського аматорського та професійного театру, а з іншого боку, він багато що змушений приховувати, вдаватися до езопової мови. Як приклад, можна

навести розповідь про поїздку до Галичини, здійснену 1899 р. Кидається у вічі, що автор уникає прямої відповіді на питання про її причини, але в той же час дає зрозуміти, що це пов'язано з українськими справами, адже зустрічався “з Грушевським, Колессою, Романчуком, О.Барвінським, Шухевичем, був у Науковому Товаристві, на “Бесіді”, в товаристві “Дністер”, був у церкві св.Юра на службі божій”¹⁸. Таких недомовок у тексті чимало. Скажімо, автор зовсім не згадав про свою партійну діяльність, про ТУП, скромно зауваживши: “Найголовніше з мого життя за останні часи Вам добре відомо, і я спинятися на тому не буду”¹⁹. Можна тільки припустити, що саме в цих словах і зашифровано натяк на участь у нелегальному русі.

Пишучи “Автобіографію”, І.Шраг не міг не зважати на дію воєнної цензури, не хотів наражатися на небезпеку сам і ставити під загрозу своїх однодумців. З інших джерел ми дізнаємося про роль чернігівського адвоката у партійному житті передреволюційної України. “Най-впливовішим членом нашої (Української Демократично-Радикальної – Автори) партії його вважав Є.Чикаленко. У “Щоденнику” останнього міститься ще й така інформація: на з'їзд автономістів-федералістів, що планувався на 1911 р. у Москві, було обрано делегатами М.Грушевського, І.Шрага і П.Чижевського²⁰. Неважко собі уявити, що якби І.Шраг писав свої спогади-біографію в інших умовах, то залишив би чимало цікавої і маловідомої інформації і про цей, невидимий, бік своєї діяльності. Але треба належно оцінити те, що маємо. “Автобіографія”, до речі, дає ключ до написання бібліографії І.Шрага, хоча автор зізнається, що далеко не всі свої статті пам'ятає²¹.

Підсумовуючи, доцільно ще раз наголосити на кращих позитивних рисах даної праці: об'єктивності, зваженості, достовірності інформації, невідомості щирості розповідей про людей, інтересу до української справи в цілому, культури та мови народу зокрема. Все це дає підстави поставити “Автобіографію” І.Шрага поруч з найкращими зразками української мемуаристики, оцінити її як унікальне джерело і з точки зору загальних досліджень, і в плані розгортання роботи по вивченню рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.195-197; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С.159-162; Демченко Т.П., Курас Г.М. І.Л.Шраг – “славний український діяч” // Укр. іст. журнал. – 1993. – №10; Демченко Т., Онищенко В. Ілля Шраг і українське відродження // Старожитності. – 1993. – №7-8.
2. І.Л.Шраг. Документи і матеріали / Упор. В.М.Шевченко, Т.П.Демченко, В.І.Онищенко. – Чернігів, 1997.
3. Хоча “Автобіографія” І.Шрага і надрукована у вище названій

збірці (С.40-48), але ми будемо посилатися на першодрук.

4. Єфремов С. Пам'яті І.Л.Шрага // Наше минуле. – 1919. – №1-2. – С.124.
5. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – НБУ ІР). – Ф.317. – №1623. – Арк.1.
6. Гончаренко М.І. Автобіографія як біографічне джерело // Українська біографістика: Збірник наук.праць. – К., 1999. – Вип.2. – С.223, 225.
7. Див.: Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м.Седневі: Провідник. – Харків, 1932.
8. Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – №1-2. – С. 126.
9. НБУ ІР. – Ф.61. – №689. – Арк.7.
10. Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів (друга половина 70-х – початок 80-х років ХІХ ст.) // Київська старовина. – 2001. – №1.
11. Веселовский Б. История земства. – Спб.: изд. О.Н.Поповой, 1911. – Т.4. – С.305.
12. Моргун О Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – №1-3 (21-23). – С.59.
13. Шраг І. Назв. праця. – С.133.
14. Шраг І. Назв. праця. – С.133-134; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград: изд-во «Огни», 1916. – С.249.
15. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки). – Вінніпег, Манітоба, 1949. – С.72.
16. Шраг І. Назв. праця. – С.137.
17. Мазепа І. Підстави нашого відродження. – [Б.М.], 1946. – С.127.
18. Шраг І. Назв. праця. – С.139.
19. Там само. С.135.
20. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917) – Львів: Червона калина, 1931. – С.35, 185.
21. Шраг І. Назв. праця. – С.140.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Соціальні зміни в суспільному житті України супроводжуються значними змінами у свідомості і поведінці людей. При заміні більш-менш постійної системи цінностей, соціально-економічної структури суспільства змінюються і функціональні ролі особи, постає інше соціально-економічне становище, формується нове світовідношення.

Сучасні перетворення суттєво зачепили в основному покоління, котрі пережили вже декілька етапів суспільних змін, а тепер повинні пристосуватися до нових або ще точно не визначених цінностей. Молоді люди також переживають складні внутрішні зміни, але вони відрізняються від переживань старших поколінь. Молодь в цьому відношенні є певним стабілізуючим елементом суспільства, що перебуває у процесі формотворення. По-перше, молодь легше сприймає нові компоненти цінностей чи їх ознаки; по-друге, вона сама створює умови опредметнення таких цінностей, бере активну участь у їх стабілізації шляхом створення певного комплексу цінностей, адекватних уявленням молодих людей про бажане майбутнє.

На відміну від старшого покоління, якому складніше переорієнтуватися і пристосуватися до сучасних умов, для молоді, провідним є засвоєння нових культурних параметрів спілкування, моралі, економіки, політики.

Система цінностей визначає головну рису життя людини. Проте вона не є щось назавжди дане людині, бо видозмінюється протягом її життя. Тому на перше місце, залежно від конкретних умов, можуть виходити і другорядні цінності. Зміни провідних орієнтацій молоді свідчать про те, що тепер загально значущі цінності та ідеали поступаються цінностям та ідеалам більш особистого характеру. Це проявляється у турботі про здоров'я, про матеріальну забезпеченість, кар'єру, спілкування з приятелями, відвідування вечірок, кафе тощо.

Відходять на другий план такі цінності, як громадська робота, самовіддача у праці, навчання, служіння людям, мораль. Це значить, що у свідомості нашої молоді формується звичний для західного суспільства тип особи, яка перш за все цінує своє життя. При усьому цьому молоді люди вважають, що зміст життя в основному залежить від них самих чи наполовину залежить від суспільства, а наполовину від них.

Життя молоді людини сьогодні пов'язане з пошуком нових шляхів, а значить із ризиком, бо вибір у професійній сфері може бути помилковим. Однак, без ризику важко обійтися в складних життєвих ситуаціях, і тому значна частина молоді, як показують наші дослідження, прагне до нових ризикованих форм діяльності (більш 43% опитуваних студентів вказали на це). Та все ж велика кількість респондентів віддавали перевагу "спокійним" традиціям, наприклад, мати постійну і додаткову роботу з гарантованим заробітком. Уникаючи ризику, молода людина утримується від постановки

нових для себе життєвих проблем, вирішення яких, можливо, стало б імпульсом її активізації. Не бажаючи ризикувати, дотримуючись пасивної поведінки, зберігаючи стабільність у своєму житті, молоді люди звикають до конформізму і консерватизму. Разом з тим актуалізуються функціональні цінності молоді. Значна кількість опитаних студентів гадає, що найважливіші для них є самовиявлення, незалежність, авторитетність і законність.

Традиційно велике значення в уявленнях про життя серед молодого покоління мають робота, вільний час: сім'я, любов та інші форми індивідуального життєвого існування. Зупинимось, за браком місця для викладу, на перших двох показниках. Відомо, що праця — це життєва необхідність і спосіб цілеспрямованої реалізації життєвої енергії людини, сфера утілення її творчого потенціалу, простір для розвитку особистості. Завдяки цьому праця утворює основу більшості життєвих проявів людини, отже, і молоді. Проте кризовий стан українського суспільства тепер болісне виражається у поведінці молодого покоління.

Різно зменшився рівень зацікавленості молоді у праці, але в той же час збільшилося число молодих людей, зайнятих у таких видах діяльності, як арендно-кооперативна, індивідуальна, підприємницька та інші. Дослідження економічної поведінки людей дозволяє виділити окремі групи молоді, які займаються підприємницькою діяльністю, працюють у виробництві чи не бажають працювати взагалі. Сьогодні лише незначна частина молодих людей працює у сфері матеріального виробництва. Переважна більшість молоді охоче йде працювати у сфері фінансової та торгової діяльності, котрі ще десятиліття назад не були занадто престижними. Частина молодих людей поповнює сферу тіньової економіки чи безробітні.

Сучасний стан зайнятості населення України характеризується подальшим зростанням безробіття молоді, особливо серед жінок. Більше половини опитаних молодих людей відзначили, що оплата за роботу, яку вони сьогодні виконують, не забезпечує їм можливості вирішувати насувні проблеми. При цьому, за отриманими нами соціологічними даними, кожен четвертий серед молодих не хоче працювати зовсім. Що стосується випускників вузів, то серед них не працює кожен п'ятий, а попит на них на ринку праці ще менший.

Нормування ринкових відносин коректує етичні уявлення молоді щодо тих видів діяльності, котрі раніше не підтримувалися чи морально засуджувалися суспільством (підприємництво, наймана праця, бізнес-діяльність, торгова спекуляція тощо). Сьогодні ці види праці набули свій статус, право на існування у свідомості молодих людей і оцінюються ними як позитивні явища.

Теперішні форми трудової діяльності людей в українському суспільстві, їхнє ставлення до суспільно-корисної праці, є тим фактором, що має вирішальне значення для трансформації і світоглядних установок сучасної молоді. Результати опитувань студентів в цьому напрямку висвітлюють позиції, котрі суттєво відрізняють теперішніх молодих людей від молоді 50-х-60-х років, тобто від їх ровесників попереднього покоління. Так, більшість сучасних студентів байдужі до політики (раніше відзначався більш високий процент політичної активності); третя частина респондентів у майбутньому хотіла б залишити свою країну (раніше визначалися так тільки одиниці серед

студентів), дві третіх студентської молоді хоче брати участь у створенні нового життя в Україні (раніше була їх переважна більшість).

Проте, незважаючи на такі відмінності інтервальних показників, сучасні українські студенти, як і їх ровесники, наприклад, 90-х років, зберігають позитивне відношення до людей інших національностей в умовах зростання національної самосвідомості. Майже всі опитані студенти занепокоєні екологічною ситуацією у країні, налаштовані проти насильницьких форм вирішення соціальних конфліктів. Але проблеми науки та культури опитані студенти поставили на останні місця серед усіх суспільних пріоритетів.

Від цінностей науки студенти хитнулися у бік релігії, про що свідчить їх ставлення до проблеми походження людини. Переважна їх більшість вважає, що людину, як і природу, створив Бог (раніше таку відповідь давали одиниці). Отже, падіння інтересу до науки компенсується серед студентської молоді позитивним відношенням до релігії, яке мало незначну цінність у світоглядних установах попереднього молодого покоління.

Відбулися зміни і у відношенні сучасних студентів до моралі, особливо щодо етики статевих стосунків. Переважна більшість студентів вважає торгівлю своїм тілом прибутковою справою, не вірять у любов між чоловіком і жінкою 40% опитуваних студентів. Сучасна молодь більш меркантильна в своїх спрямуваннях, ніж їх ровесники 90-х років (ті були більш романтиками і оптимістами).

Кризовий стан суспільства негативно відбивається на багатьох напрямках структури вільного часу, що проявляється у скороченні його реального об'єму. Страх втратити роботу, інтенсифікація праці, низька заробітна плата у переважній частині людей, психічні перевантаження вимагають більше часу для відновлення сил, а пошуки додаткового заробітку теж значно зменшують об'єм вільного часу. Погіршується і структура його використання. Менше залишається часу на духовні елементи розвитку особистості.

Результати опитувань студентів свідчать про те, що переважна більшість респондентів віддають перевагу у вільний час пасивному відпочинку; далі – це спілкування з товаришами. Третє місце займають відвідування кіно, кафе, вечірок, танців, різних шоу, а також естрадна музика та інше. Незначний час витрачається на спілкування з природою. Останнє місце займають мотиви, пов'язані з високим мистецтвом (класична музика, театр, образотворче мистецтво, художня само-діяльність).

Така структура використання вільного часу значно знижує коло життєвих інтересів молоді. Більша частина опитаних студентів не відвідує музеї, виставки, театри. Але навіть такий рівень ставлення студентів до культурної спадщини і класики значно вищий, ніж у молоді інших соціальних груп.

Зацікавленість у читанні художньої літератури теж симптоматична, оскільки більше половини студентів відповіло, що не люблять читати художню літературу і не читають. Респонденти, котрі цікавляться художньою літературою, зазначили, що читають переважно детективи, фантастику, книжні серіали та іншу розважальну літературу. А студенти, які у вільний час цікавляться високим мистецтвом, вважають, що причина їх інтересу до нього є можливість зняти втому від занять.

Актуальною проблемою, з якою зіткнулось наше суспільство, є життєва неупорядкованість людей, особливо молоді. Так, переважна більшість

опитаної студентської молоді відповіла, що суспільство, державні структури байдужі до їх проблем, і вони не вірять в те, що ситуація буде краща в ближчому майбутньому. При цьому студенти розуміють, що потрібно суспільству, державі від них, і вважають істотним стабілізуючим фактором суспільних відносин стабільність в особистому житті кожної людини і навпаки.

Пошук себе у житті є однією з найважливіших природних потреб людини. Молодь намагається реалізувати себе в сучасному житті, але часто не знає напрямку, в якому слід діяти, щоб знайти себе. Тому виникає напруга, що змушує молоду особу шукати форми і прийоми захисту від тиску суспільних негараздів. Намагаючись уникнути їх, люди стають на шлях обмеження своїх потреб, виявляють байдужість до вагомих соціальних цінностей та ідеалів, не можуть правильно аналізувати соціальні ситуації, проявляють відчуженість, часто знімають з себе відповідальність і перекладають її на інші соціальні чинники.

Щоб знайти себе, молоді треба вийти за межі стану захисту від соціальної ситуації. Необхідно не тільки до неї адаптуватися, а й оволодівати нею. Переважна частина молоді це добре усвідомлює. Досягнення життєвих успіхів опитані студенти пов'язують з матеріальною забезпеченістю, з високим рівнем освіти, професіоналізмом, відпо-відальністю, вірою в себе, свої вольові якості. Але п'ята частина опитаних студентів все-таки думає, що досягти свою мету можна будь-якими способами, не заперечують і насильство.

Таким чином, у свідомості сучасної молоді формується орієнтація на таку особистість, котра перш за все цінує своє життя і сподівається на свої сили. Це необхідно враховувати у виховній роботі з молоддю. Треба більш ефективно формувати її усвідомлене відношення до свого життя, вчити молодих людей умінню орієнтуватись і визначатись в нових життєвих ситуаціях. Оскільки життя молоді завжди пов'язано з пошуком нових шляхів своєї реалізації, постільки система освіти повинна сприяти вихованню в молодих людях активного енергійного відношення до життя і свого майбутнього, а отже, і до майбутнього своєї країни.

Наполегливе прагнення молоді до самоздійснення обов'язково треба враховувати в сучасній філософії освіти. Цьому буде сприяти також викладання для студентів педагогічних вузів спеціальних курсів з життєтворчості особистості в сучасних умовах.

*О.В.Костюков,
доцент
С.В.Данилов,
студент*

РОЛЬ РЕФЕРАТУ НА СЕМІНАРІ У ВИВЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

У подальшому вдосконаленні семінарських занять з економічної теорії чільне місце належить реферативній роботі студентів. Реферат виступає важливою формою і засобом підвищення ефективності семінарських занять.

По-перше, на семінарах створюються найкращі умови для більш поглибленого проникнення студентів у розглядувані теми курсу економічної теорії. Ці обставини з одного боку, знімають турботи викладача по роз'ясненню питань, які висвітлюються в рефераті, а з другого боку підвищують відповідальність викладача по підвищенню рівня обговорення студентами теми реферату.

По-друге, студент при підготовці реферату зустрічається з багатьма труднощами, успішне подолання яких веде до підвищення інтересу студентів до проблем економічної теорії.

По-третє, реферат є тією сходинкою економічних знань студента, яка примножує його сили на більш поглиблене оволодіння курсом економічної теорії.

По-четверте, підготовка реферату привчає студентів працювати систематично і самостійно над додатковою літературою, документами Уряду, Верховної Ради і Президента України.

Підготовка реферату потребує ознайомлення з додатковими джерелами, законами України з економічних питань, Постанов Уряду і Указів Президента по питаннях розвитку економіки. Все це не тільки поширює знання студентів, а й особливо важливо сприяє виробленню власних індивідуальних прийомів, методів узагальнення, економічного аналізу, системного підходу до економічних явищ і процесів розвитку економіки в умовах ринкових відносин.

Поряд з тим підготовлений реферат надає викладачу можливість оцінювати особисті здібності, нахили студентів, що може стати в свою чергу для приваблення їх до подальшої науково-дослідницької роботи. Врешті, реферат об'єктивно є одним з складових засобів сучасного виховання молоді в формуванні демократичних засад будівництва сучасного мислення.

При розгляданні питань підприємницької діяльності важливе значення в становленні і формуванні малого і середнього бізнесу мають такі теми, як: «Малий бізнес та його роль в економічному розвитку економіки», «Підприємець – головна фігура розвитку економіки», «Реформування земельної власності в Україні», «Проблеми становлення фермерських господарств в Україні» і інші. Розглядання цих питань більш ширше націлює

увагу студентів на важливість питань проведення економічних реформ у розвитку народного господарства.

Напрямки такого впливу багатосторонні. Так, використання і обробка фактичного і статистичного аналізу розвитку економіки промислово розвинутих країн і окремих галузей і підприємств нашої країни дозволяють студенту бути переконаним у перевагах господарських методів на ринковій основі порівняно з адміністративно-командними.

Реферати по соціально-економічним проблемам науково-технічної революції допомагають вихованню у студентів почуття особистої відповідальності за підвищення суспільного виробництва, за прискорення технічного прогресу і скорішої реалізації його досягнень в розвитку народного господарства.

При цьому важливе значення має визначення методики, місця і ролі викладача в підготовці студентами рефератів. Початковий етап цієї роботи пов'язаний з розробкою і тематикою рефератів. Складаючи тематику рефератів, викладач повинен враховувати майбутню спеціальність студента. Розподіл тем рефератів повинен відбуватись на початку кожного семестру на добровільній основі і по рекомендації викладача. На лекції викладач повинен надати методичні поради по виконанню рефератів і рекомендувати необхідну літературу. Практика переконливо підтверджує, що якість рефератів підвищується зі збільшенням строків їх підготовки. Тому робота по написанню рефератів повинна починатись задовго до його обговорення. На цьому відрізку часу роль викладача зводиться до забезпечення дійсного індивідуального контролю за роботою студентів. Це виконується як на індивідуальних консультаціях, так і на семінарських заняттях.

На підготовчому етапі викладач повинен більше надавати можливості для розкриття індивідуальних особливостей студента.

Тісний контакт викладача і студентів при підготовці рефератів дозволяє заздалегідь уточнити методику проведення семінарського заняття.

Заключна стадія роботи з рефератом – обговорення на семінарі в академічній групі. У залежності від змісту і рівня підготовки, реферат в учбовому процесі може збагатити чи збіднити в методичному відношенні семінарське заняття. Тому викладач повинен ставити такі задачі, щоб досягти вільного зі знанням рекомендованої літератури обговорення реферату, широкого запровадження в ньому студентів.

Реферативний виступ студента доцільно заслуховувати в першій половині заняття, в такому разі можливо встановити знання студентами основного змісту семінару і залишитись достатньо часу для обговорення змісту реферату.

Віддача виконаної реферативної роботи багато залежить від здібності студента, його підготовки емоційно і грамотно викласти зміст реферату, що має вплив на бажання студентів у прийнятті участі в його обговоренні.

Для підвищення активності і ефективності в обговоренні рефератів доцільно запроваджувати форму опанування. В цьому випадку по кожній

темі заздалегідь відбираються добровільно чи по рекомендації викладача один-два студенти, які повинні дати короткий аналіз реферату, відмітити його сильні і слабкі сторони, внести необхідні уточнення і доповнення.

Виступ опонентів і питання, які виникають при цьому, можуть підвищити авторитет реферату на семінарі.

Запровадження реферату на семінарському занятті підвищує відповідальність заключного слова викладача. Він повинен показати важливість теми реферату, методів і прийомів, запроваджених автором для розкриття змісту реферату, сильні і слабкі сторони реферату, здійснити підсумки обговорення і дати оцінку реферативного виступу. Студенти в академічних групах інформуються про те, що якість рефератів враховується при заключній оцінці їх знань курсу з економічної теорії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонова О.В. Методика викладання: Навчальний посібник. – К.: КНЕУ – 280 с.
2. Азимов Л.Б., Журавская Е.В. Уроки економіки в школі. Активні форми преподавания. – М, 1995.
3. Н.В.Ніколенко. Основи економічної теорії. – К. Либідь, 1998.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ
ТРАДИЦІЙНОЇ РІЗДВЯНО-НОВОРІЧНОЇ ОБРЯДОВОСТІ
В КУРСІ «УКРАЇНОЗНАВСТВО»
(на матеріалах Чернігівщини)**

Звичаї кожного народу своїм корінням сягають у сиву давнину. Вірування і обряди запроваджувалися релігією до християнських свят, і тепер ми їх свято дотримуємося. Нитка традиції тісно в'яже нас з минулим наших предків.

У курсі «Українознавство» святкова обрядовість вивчається у трьох темах. Розглядаючи тему «Природа і територія України», вивчаємо свята, пов'язані з природою. Основні релігійні свята вивчаються також у темі «Релігія в духовному житті українців». Духовні традиції населення України ґрунтовно розглядаємо у темі «Процес становлення і розвитку української національної культури».

Колядки, як і взагалі обрядові пісні, найдавніші зразки пісенної культури нашого народу, де християнські мотиви часто перемежуються з мотивами давніх язичницьких вірувань. Тому в колядках славиться Ісус Христос, день його народження і звеличуються господарі, їхній достаток, оспівуються краса і сила їхніх синів і дочок, бажається міцного здоров'я, родинного щастя, добробуту.

Колядки й щедрівки були у нашого народу вже в дохристиянські часи і пов'язані з одним із головних свят – днем зимового сонцестояння, сонцевороту. Для давньої людини це свято знаменувало відновлення життєдайної сили сонця, перемогу світла і життя над зимовим мороком і омертвінням у природі. Свято це супроводжувалося обходом дворів з величальними піснями і побажаннями – колядами, або колядками, які будувалися на основі анімістичного світогляду. В своїй уяві людина шукала ключа до таємниць, що її оточують, до таємниць своєї власної природи. Наші далекі предки були близькі до природи і вірили, що увесь світ населений силами-духами, втіленими у той чи інший образ. Вони вважали, що більшість цих сил є прихильні до людини й добрі. Усі надприродні сили можна умовити, примусити діяти на добро людині. Неприхильні сили можна відвести, знешкодити. Наші пращури вірили передусім у небо, як у найвищу силу. На небі життєдайне сонце. З неба і люди приходять... Вогонь – життєве тепло, а цілюща вода – дощ.

Походження слова коляда сягає сивої давнини і є похідним від назви нового року: у древніх римлян – *calendae gannuarine* чи у візантійців – *kalendai*. Цілком можливо, що наші предки разом із назвою «коляда» та деякими звичаями запозичили від греків та римлян ще щось із мотивів величальних новорічних пісень ще перед прийняттям християнства на Україні-Русі. Ця назва закріпилася у більшості європейських народів, зокрема, у слов'янських.

Зустрічається вона і у давньоруських джерелах. За свідченням західноєвропейського автора X ст. Олафа Трюгвесона, мати князя Володимира Великого Малуша у свято Коляди гадала і віщувала перед тронем свого сина¹.

З прийняттям християнства його ідеологія рішуче боролася з язичництвом, намагалась викоренити поганські звичаї, обряди, культури і традиції. Особливу боротьбу повела церква зі святом народження Сонця, в тому числі з Колядою. Але народ не бажав одрікатись своїх давніх обрядів. Церква змушена була маневрувати і йти на певні поступки. Саме таким компромісом було поєднання одного з найбільших свят християнського календаря – Різдва Христового з святом народження Сонця – язичницькою колядою, залишивши при цьому чимало давніх структур, зокрема колядки та щедрівки.

Величезний натиск церкви при підтримці державних чинників на народні колядні звичаї тривав протягом багатьох віків – від прийняття християнства до найновіших часів. Про цензурні утиски, яким підлягали друковані видання народних пісень, зокрема колядок і щедрівок, маємо свідчення Б.Д.Грінченка: «в яких дійсно жохливих умовах знаходилося в провінції ... видавництво навіть фольклорних записів»².

І все ж, незважаючи на понад тисячолітній історичний шлях, народні колядки дійшли до нашого часу, стійко зберігаючи характерні особливості змісту, традиційну форму, мелодику, спосіб виконання.

Колядувати починають не в усіх місцевостях України однаково. Є місця, де колядують у Святий вечір, і є – на перший день Різдва, як скінчиться у церкві богослужіння. Проте, всюди першими йдуть колядувати діти, а тоді вже парубки і дівчата, старші люди.

Першими сповісниками народження Христа були діти та підлітки. До сходу сонця семи-восьмилітні хлопчачки йшли до односельців віршувати-віншувати. На Чернігівщині віршувальники, що заходили до хати, казали:

- З Святим Різдрвом будьте здорові !

Їм відповідали:

- І вас також вітаємо й бажаємо здоров'я !

Після цього діти декламували:

З Святим Різдрвом вітаю,
Всім здоров'я бажаю:
Господарю на воли,
Господині на квочки,
Хлопцям-дівчатам на гуляння,
Малим дітям забавляння,
Христу-Богу вихваляння !³

Крім підлітків, колядували й менші діти.

Ой, Ісусе, глянь на мене !

Ой, Ісусе, глянь на мене,
Зроби добре дитя з мене.
Я до тебе ручки зношу,
Здоров'ячка в тебе прошу
Для мами, для тата.
Для діда, для баби –
Здоров'ячка прошу!
Ангел-хранитель мій!
Завжди при мені стій!
Вдень, ввечері і вночі
Будь мені до помочі!
Стережи мене від всього злого,
Заведи мене до царства свого!⁴

Щодо змісту, то колядки відзначаються великою різноманітністю мотивів.

У поліському фольклорі побутують так звані родинно-культурні колядки, в яких відсутні християнські мотиви. Мета їх виконання – прославляння української родини. Колядки підносять ідею любові рідні, ідеалізують сім'ю – господаря й господиню із діточками. На таку родину, в якій власна праця є умовою існування, закликається достаток, успіх, багатство і щастя.

Щоб ми горечка не знали

Слава господарю
Та ще й господині!
Славним дочкам і синочкам,
Всій його родині!
А ми колядуєм –
Землю вихваляєм,
Щоб ми в новім році
Горечка не знали!
Скоріше даріте,
Нас не баріте.
Бо короткі свитки –
Померзли литки⁵.

Величальні пісні, призначені для господаря й господині, творять чи не найбільшу групу з усіх колядок. Вони малюють гіперболізовану картину господарського достатку, багатства, спокою і родинного щастя через своєрідні народні «гімни» окремим її представникам: батькові, матері, доньці, синові. Відповідно до цього підбирається і зміст колядки. У текст самої пісні підставляються імена величальних осіб, і тоді колядка виглядає так, ніби спеціально складена для даної особи.

Колядки господареві зображали хліборобський труд в ідеальних умовах, викликали в душі почуття гордості й поваги до тяжкої селянської праці.

Господиня в колядках – це уособлення мирного родинного життя, сімейної злагоди. Вона гарна, сама робить домашню роботу, дає лад в господарстві, виховує дітей. Прикладом може служити колядка, записана в Козельці:

У нашого господаря хороша жона

У нашого господаря хороша жона,
Раненько встає, по двору походить.
По двору ходить, як зоря сходить.
По дрова пішла – золота внесла,
По воду пішла – мед-вина внесла,
В світлоньку увійшла – все панство встало,
Все панство встало – шапочку ізняло.
Один каже: – Царівна увійшла.
Другий каже: – Королівна увійшла.
А третій каже: – Це не царівна і не королівна,
Це ж бо жона пана господаря.⁶

У селі Шабалинів Коропського району записана подібна колядка. Призначена вона дочці господаря. Тут оспівується її врода, незрівнянна краса. Дівчина порівнюється з ягідкою, червоною калиною, зорею, королівною, царівною.

Ой красна-рясна калинонька в лузі

Ой красна-рясна калинонька в лузі.
Грай, море, грай!
Радуйся, земля, –
Буде врожай!
А ще красніша Галя в батечка.
По дворику ходить, як зоря сходить.
В сінечки входить – сінечки сіяють.
В світлоньку входить – свічі палають.
Пани вставають, її питають:
– Чи ти царівна, чи королівна?
– Я не царівна, не королівна,
А я панночка, батькова дочка!⁷

Інша колядка для дівчини записана в с. Ведильці Чернігівського району:

У лузі, у лузі красна калина, святий вечір!
А красніше того у батька Марина, святий вечір!
У сні зайшла – сні затяли, святий вечір.
У хату зайшла – бояри встали, святий вечір!

Шапки знімали, її питали, святий вечір !
Чи ти королівна, чи ти царівна ? святий вечір !
Я ж не королівна, я ж не царівна, святий вечір !
Я – батькова дочка – журавлиночка, святий вечір !
Я – мамчина дочка, як ягодка. Святий вечір !
Ми ж тебе, Маринка, да поважаєм, святий вечір !
З Новим роком да поздоровляєм ! Святий вечір !⁸

Особливим багатством мотивів відзначаються колядки парубкові.

Живим відгомінном лицарської доби княжої і пізнішої козацько-гетьманської епохи є військові мотиви в народних піснях. Постає парубка – це найвище втілення хоробрості й краси. Як одне з достоїнств підноситься його воїнське молодецтво, лицарська хоробрість. Він бере участь у бойових походах, долає ворога в єдиноборстві.

А з поля, поля да туман устає

(Зап. в м.Остер)

А з поля, поля да туман устає,

Приспів:

Святий вечер !

А з-за того туману Іванко їде
Да й підїжджає під Царев-город,
Да й викликає царя з города:
– Турецький царю, вийди на війну
Воюватися, муштруватися !
Як ізїхались, так і вдарились:
Ударив копитами, як грім на небі,
Засяяли саблі, як сонце з хмари.
Під ними коні поприпадали,
Золотії гриви поприлягали.
Турецький цар другим наказав:
– Коли б я знав, чий то син воював,
То я б за його свою дочер оддав,
Свою дочер оддав, царство одписав,
Половину царства, третину щастя !⁹

Неодмінним бойовим товаришем хлопця є казковий чудо-кінь, що завжди був поруч в грізних небезпеках, не раз визволяв з біди. І воїн глибоко сумує через втрату вірного друга.

Молодець Іванко да поставив станю

*(Записано А.Малинкою в м.Глухові
Чернігівської губернії.)¹⁰*

Молодець Іванко да поставив станю,

Приспів:

Святий вечір !

Да поставив станю ще й рубленую,
Помостив мостиноньку ще й золотую,
Да поставив стадо ще й воронее.
Золотая мостинонька провалилася,
Воронее стадочко потопилося.
– Ой не жаль мені воронова стадечка,
Ой жалко мені сірогривого коня.
Як я на йому із трьох войнів утікав,
З першої війни – із татарщини,
З другої війни – із німещини,
З третьої війни – із полящини.
Що за нами турки, як на небі зурки.
За ними татари, як чорні хмари,
А за ними поляки, як чорні галки.

У цій групі є мотиви про бойові гурти і про організацію воєнних походів.

А в полі, в полі й у видноколі

(Зап. в м. Остер)

А в полі, в полі й у видноколі
Стоять намети з білого шовку.
А в тих наметах все столи стоять,
Все столи стоять позастилані,
Позастилані все килимами.
А на тих столах все кубки стоять,
Все кубки стоять понаповнені.
Поза столами все пани сидять,
Між тими панами красний паничу,
Красний паничу, пане Іване.
Перед паничем вірнії слуги,
Просяються вони у невір-землю:
– Пусти нас, пане, у невір-землю !
Пустимо стрілу, як грім по небу,
Пустимось кіньми, як дрібен дощик,
Блиснем шаблями, як сонце в хмари !¹¹

Колядки цієї групи величають сміливість, лицарську славу ватажка, співають про його достатки: шовкові намети, золоті кубки, дорогу зброю, гострі мечі, сніпки стріл, перських коней, що вказує на обстановку княжого чи боярського двора. Вважається, що в цій групі колядок збереглися уламки українського лицарсько-дружинного епосу, який витворився серед військової верстви дружинників ще в ранній княжій добі.

У колядках, присвячених хлопцеві, значне місце відведено темам пошуку дівчини та одруження парубка. Він змальовується справжнім господарем, багатим, хоробрим, їде на війну і повертається з нареченою.

Нема ні в кого сина такого

(Зап. в с.Рудка Чернігівського району)

Нема ні в кого сина такого.
Святий вечір !
А у пана Івана да хороший син.
Небагато пожив, славоньки нажив.
Білим залізом двір обгородив.
Поставив ворота з щирого золота.
Да побив же палі з золотими перснями,
Да повішав коври шовком до землі.
Да помостив мости битим таляром.
Засіяв поле дрібним жемчугом.
Позаймав ліса поголоснії,
А сам поїхав на горду войну.
На горду войну, по королівну.
А покіль верне з гордої війни,
З гордої війни з королівною,
Да забіліє двір білим залізом,
Да засяють ворота з щирого золота,
Замигтять палі золотими перснями,
Замають коври шовком до землі,
Зацвіте поле дрібним жемчугом,
Зашумлять ліси поголоснії.
Да зачули люде, що король їде,
Що король їде, нам слава буде;
Його мамочка да й промовляє:
– Ой то не король, то синочок мой,
Собі жену везе, мені невістка буде.
Оце ж тобі, мамочко, да й невісточка.
Як самі знайте, так научайте:
Мед-вино точить, щоб не перелить,
Шириночку шить, щоб не помилить,
Кросенця ткать, щоб не порвать¹².

В групі колядок з казково-фантастичними мотивами поруч з християнськими апокрифічними елементами помітний відгомін і передхристиянських вірувань. Тут уже помітний вплив християнських елементів на пережитки поганського світогляду.

Ой, на річці на Йордані
Божа мати ризи прала,
Вона прала, полоскала,
На ялині розвішала.
Де взялися янголята,
Взяли ризи на крилята,
Та й понесли попід небеса,
А ті небеса розтворилися,
Бо святії поклонилися.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я !

(Зап. в с.Роїще Чернігівського р-ну) ¹³

Всесвіт, за уявою предків, складався з трьох світів: небесного (світ богів), земного (світ людини) і підземного (світ підземних богів). Тому світ ототожнювався з деревом: воно мало триєдину будову: крону, що належить небесному світові, стовбур – земному, а корінь знаходиться під землею. Навіть себе людина теж осмислювала як дерево (відповідно до триєдиної будови). У міфологічних колядках фігурує космічне море, острів-камінь на морі, світове дерево – образ всесвіту; птахи-деміурги – творці світу. У наших колядках таким деревом є яблунька або явір. Птиць-деміургів заступають голуби або ластівки.

У фольклорному містичному часі різдвяного свята, що розгортається між «небом-землею», буття зосереджується в родині, на господарському подвір'ї, полі. Космогонічний світ сприймається через селянський вимір.

Ось, наприклад, колядка, записана у с.Сахнівка Менського району. Спочатку давній символ, а далі слова пізніші, вже стосовно парубків.

Що в пана Йвана на яго дварі,
Святий вечір !
На яго дварі там явір стояв.
На тім явару три голуби сизие.
Три голуби сизие, три браточки рідніє.
Вони сиділи, раду радили,
Катораму йти службу служити:
Ой чи старшаму, середущаму,
Самаму меншаму, службу служити¹⁴.

Люди вірили, що світ утворився з чотирьох стихій: води, вогню, повітря, каменю. Вони вважали, що в день, коли сходилися кінець старого і початок нового життя природи, відбувається те, що було на початку світу. В піснях-колядках збереглися загадки про стихії, з яких утворився світ. І відгадуванням загадок предки намагалися допомогти новому світотворенню.

Да й збігла, збігла з поля сторожа,
Святий вечір.
Да й ударила з коня в ворота.
– Молодий Марку, чи спиш, чи лежиш ?
– Не сплю, не лежу, стрілочки стружу.
Котрі луччі – в пучечки в'яжу – на Дунай
пускаю.
«Пливить, стрілочки, до моєї дівочки,
Загадайте їй три загадочки.
Як одгадає, так моя буде.
Не одгадає – не моя буде.
Ой що ж то горить без полум'я ?
Ой що ж то росте без коріння ?
Ой що ж то біжить без повода ?»
– Золото горить без полум'я,
Камінь росте без коріння,
Водиця біжить без повода¹⁵.

Окрему групу складають колядки біблійно-релігійного змісту, що охоплюють багато евангельських та апокрифічних оповідань про життя, муки, смерть і воскресіння Христа. Співається в цих колядках і про вибирання імені для Новонародженого.

Що й у пана-хазяїна да й на його дворі.

Приспів:

Радуйся да возрадуються
Да й усі святії ще й Новий рік !
Там Мати Божа Сина народила.
Сина народила, в ясла положила.
Дала йому Ім'я пресвятеє: Ілля.
Мати Божа не ізлюбовала.
Дала йому ім'я: сам Ісус Христос !
Мати Божа да ізлюбовала
Да ізлюбовала, сином назвала.
Тебе, пан-хазяїн, ми поздоровляєм.
Щедрою кутею, з Новим роком !
З Новим роком, з усім родом !

(Зап. в Королі)¹⁶

Таким чином, вивчення традиційної різдвяно-новорічної обрядовості в курсі «Українознавство» на матеріалах Чернігівщини свідчить, що своїм корінням народні колядки сягають вглиб далеких язичницьких віків. При традиційному колядуванні у своїй первинній функціональній заданності поставлено історичні події і суспільні відносини, працю, сім'ю, жіночу красу і

привабливість, чоловічу силу і відвагу, чесність та вшанування батьківських традицій. Споконвічні ідеали, неперевершені своєю святковістю, добром і любов'ю показують нам, наскільки колядкова поезія величава і різноманітна, яке в ній невичерпне багатство поетичних образів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. VI. – С.214
2. Грінченко Б. Отзыв о сочинении А.Н.Малинки «Сборник матери-алов по малорусскому фольклору, Чернигов, 1902». – СПб., 1907. – С.4.
3. В.Скуратівський. Святвечір: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.36.
4. Деснянська правда, 1992, 7 січня.
5. Там само.
6. Деснянська правда, 1991, 1 січня.
7. Там само.
8. Деснянська правда, 1994, 8 січня.
9. Колядки та щедрівки. – К., 1965. – С.220-221.
10. Там само. – С.235.
11. Там само. – С.190.
12. Деснянська правда, 1991, 1 січня.
13. Чернігівський вісник, 1993, 1 січня.
14. Благослови, мати. Уроки українського народознавства в школі. – К., 1995. – С.136.
15. Грінченко Б.Д. Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській та сусідніх з нею губерніях. – СПб., 1899. – Т.3. – С.12-13
16. Деснянська правда, 1994, 8 січня.

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

В.К.Молочко,
кандидат історичних наук
Н.О.Молочко,
старший викладач

ЗАКОНОДАВЧЕ ПОЛЕ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

5 квітня 2001 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про політичні партії в Україні». Закон підписано Президентом. Отже, суспільство на розвиток відповідних засад Конституції України (ст.ст.36,37), отримало визначені підходи щодо механізму творення політичних партій, самі ж партії – конкретизоване юридичне підґрунтя для власного функціонування та спрямування діяльності.

Насамперед зауважимо, що Закон прийнято з урахуванням більш як десятирічного досвіду творення та діяльності політичних партій. Брався до уваги і такий момент, як життєздатність Закону «Про об'єднання громадян», прийнятого ще 16 червня 1992 року. Наголосимо, що згаданий Закон відіграв позитивну роль у юридичному та організаційному регулюванні творення та діяльності політичних партій на певному етапі розвитку українського суспільства. Але зауважимо, що він приймався ще задовго до введення в дію Конституції України і не являв собою окремого закону про партії як суто специфічні суспільно-політичні об'єднання. Отже, прийняття нового закону, саме окремого закону про політичні партії було вимогою часу.

Привернемо увагу і до того, що тривалий законодавчий процес в Україні, який стосувався партій, дав змогу законодавцям вникнути у сутність відповідного законодавства інших країн і втілити їх досвід у вітчизняному. Чи завжди вдало – то інше питання.

На розгляд Верховної Ради було подано декілька проектів відповідного Закону, які змагалися між собою. Крім «офіційного», свої проекти представили: група депутатів у складі Ігоря Бакая, Романа Безсмертного, Михайла Сироти; авторами ще трьох окремих проектів були: Володимир Ковтунець, Володимир Стретович та Віктор Шишкін. Зазначимо, що особливих, тим більше – корінних, відмінностей у проектах Закону не фіксувалося, тому «змагання» позначалися толерантністю. Колективний проект майже у всіх положеннях співпадав з офіційним, тотожними були проекти В.Ковтуця та В.Стретовича, які також не різнилися з попередньо згаданими, крім певних нюансів. Можливо, окремими формулюваннями та вимогами відзначався проект Закону, поданий В.Шишкіним. Але взаємопорозуміння було досягнуто. Проект став Законом. Зрозуміло, що

Закон базується на основних засадах Конституції України. Він відображає конституційні засади про те, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Сутність Закону «Про політичні партії в Україні» відображає також одне з найважливіших конституційних положень, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної... та ідеологічної багатоманітності» і що «жодна ідеологія не може визнаватись державою як обов'язкова» (Ст.15). Виходячи з цього, Закон не обмежує право громадян на створення політичних партій з різними, часом протилежними, політичними, ідеологічними поглядами та установками. Закон відкриває партіям можливості формулювати, пропагувати й втілювати в практику суспільних відносин різноманітні ідеї, теорії, погляди, які стосуються різновекторних аспектів функціонування та розвитку держави, суспільства. У зв'язку з цим зазначимо: не мала під собою підстави вимога, яка містилася у проекті Закону, представленому В.Шишкіним, і вимагала заборони створення і діяльності партійних організацій комуністичної ідеології. Верховна Рада не прийняла такої пропозиції. Її прийняття суперечило б Конституції України.

Привернемо увагу, що Закон (Ст.2) містить визначення поняття «політична партія». Його формулювання звучить наступним чином: «Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах». Наведене у Законі формулювання відображає у собі різні аспекти: юридичний та сутнісний. Юридичний стосується механізму творення та легалізації партії: «політична партія – це зареєстроване згідно з законом... об'єднання громадян...». Цей момент, на нашу думку, міг бути винесений за межі даного означення.

Щодо сутності поняття «політична партія», тобто до її суспільно значимої ролі, то у наведеному означенні наголошується, що партія «...має своєю метою сприяння формуванню і вираженню *політичної волі* громадян». Отже: в центрі уваги політичної партії, у спрямуванні її діяльності – політична воля громадян. Мета: формувати, виражати таку волю. З цього приводу зауважимо: поняття «політична воля» вживане у політичному лексиконі. Воно часом пов'язується з діяльністю партій. Наприклад, стаття 21 Конституції ФРН проголошує: «Партії сприяють формуванню політичної волі народу». Призначення політичної партії – сприяти формуванню й вираженню політичної волі громадян – відображено також і в Конституції України (Ст.36). Висловимо думку, що наведене тлумачення місії партії, її призначення привнесено у Конституцію України саме із законодавчих актів ФРН. І таке тлумачення, у такому смислово словосполученні, дещо незвичне. Постають, насамперед, питання про сутність самого поняття «політична воля», а також:

що значить «сприяти» її формуванню і вираженню ?

З цього приводу зауважимо, що будь-яка серйозна дефініція має базуватися на засадах науки, на засадах загальноновизнаних підходів. Що стосується вітчизняної політологічної науки, то прийнято вважати, що зв'язуючою ланкою між партіями та суспільством, партіями та певними соціальними верствами у більшій мірі виступає такий фактор, який формулюється поняттям «інтерес». І сутність партії трактується в тому розумінні, що вона відображає, представляє та захищає *інтереси* певних соціальних верств. Цей момент, зокрема, відображений і в Конституції України, про що ми говорили вище. Отже, для розуміння сутності поняття «партія» виникає необхідність узгодити, чи до певної міри розмежувати, поняття «політична воля» та «інтерес». Українська політологічна думка часом користується першим з означених понять. Воно формулюється, наприклад, наступним чином: «Політична воля – здатність суб'єкта політики до напруження і спрямування своїх політичних можливостей на досягнення політичних цілей» (див.: Політологія: Підручник. – За ред. І.Дзюбка, К.Левківського. – К., 2001. – С.98).

Отже, коли у суб'єкта політики присутня «здатність... до напруження» і здатність до «спрямування своїх політичних можливостей» на досягнення певної політичної мети, то це і є «політична воля».

Але постає питання: чим обумовлюються політична мета, політичні цілі? Перш за все, вкажемо на той незаперечний факт – істину, що різні соціальні верстви ставлять перед собою різну мету та переслідують неоднакові політичні цілі. То чим це обумовлено? Де корені такої різності? Чи не в наявності різних інтересів? Ми схильні стверджувати: саме так. Інтерес одних, наприклад, спонукає ставити за мету утвердження існуючого політичного режиму, інтерес інших породжує мету докорінно змінити той же політичний режим. І у першому і у другому випадку проявляється «здатність до напруження», кожен суб'єкт політики спрямовує свої «політичні можливості» у певному напрямку... Спрямування поведінки кожного суб'єкта політики обумовлює, спрямовує не що інше як інтерес. Отже, він, інтерес, є базовим елементом і «напруження» і «спрямування» політичних можливостей.

До речі, тими ж авторами політичний інтерес формулюється як «*першопричина*, один із найголовніших важелів політичної діяльності, що криються за безпосередніми спонуканнями» суспільних сил та інституцій, «які беруть участь у політиці» (див.: Політологія: Підручник. – За ред. І.Дзюбка, К.Левківського. – К., 2001. – С.97).

Таким чином, наведене у Законі формулювання поняття «політична партія» аж ніяк не позбавляє нас права тлумачити сутність партії як виразника інтересів певних соціальних верств. Хоча фактор політичної волі, її наявності чи відсутності, безумовно, найрішучішим чином впливає на можливість досягнення, чи втрати такої можливості, поставленої мети. Психологи зазначають, що наявність «волі» обумовлює свідому саморегуляцію людиною, певною людською спільнотою своєї поведінки і діяльності,

породжує здатність свідомо домагатись поставленої мети, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди. Воля виявляється у формі організованих дій, вчинків та поведінки. Суттєвою ознакою вольової дії є вольові зусилля, що переживаються як своєрідне напруження мобілізуючого характеру. Зрозуміло, що при відсутності політичної волі як своєрідного «напруження мобілізуючого характеру» мета залишається мрійництвом, а інтереси – не реалізованими. Взємодія, взаємоузгодженість ланок: партія – інтерес – суспільство – політична воля можуть бути предметом окремого, цікавого наукового дослідження. До речі, у законодавстві деяких країн, зокрема, Російської Федерації, зазначається, що політична партія створюється з метою участі у політичному житті суспільства «шляхом формування та вираження політичної волі громадян... та представництва інтересів громадян у законодавчих органах державної влади...».

У законодавстві Естонії зазначається, що метою політичної партії «є вираження політичних інтересів своїх членів та прихильників». Таким чином, присутність поняття «інтерес» при визначенні сутності політичних партій у законодавстві багатьох країн, очевидна.

Найважливішою сутністю Закону є те, що він відображає та конкретизує конституційні положення щодо гарантій діяльності політичних партій. Такими гарантіями є вписані у Закон засади, відповідно з якими:

- визнається рівність політичних партій перед законом;
- органам державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовим особам забороняється виокремлювати у своєму ставленні політичні партії, виокремлювати у позитивному чи негативному до них ставленні, у наданні певним партіям привілеїв;
 - тим же владним структурам та особам забороняється втручання у створення і внутрішню діяльність політичних партій та їх місцевих осередків;
 - встановлюється відповідальність посадових осіб у разі необгрунтованої відмови в реєстрації політичної партії;
 - те ж саме (відповідальність) у разі обмеження в правах чи переслідування громадян у зв'язку з належністю чи неналежністю до політичних партій;
 - відповідальність встановлюється при заподіянні політичній партії матеріальної чи моральної шкоди...

У Законі акцентується увага, що ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу із політичної партії.

Зазначимо, що Закон відкриває достатні можливості, щоб партія могла себе проявити у суспільно–політичному житті. Такі можливості партія може реалізувати через надане їй право брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Партіям надано право:

- використовувати державні засоби масової інформації та засновувати

власні;

– вони не обмежені внутрішніми кордонами у своїй діяльності, можуть виходити на міжнародні зв'язки з політичними партіями і навіть засновувати (вступати між собою) у міжнародні спілки;

– партія може скористатися законодавчим правом і підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян. Підтримувати ідейно, організаційно та матеріально, надавати допомогу у їх створенні.

Таким чином, діяльність партій не обмежується жорстким, суто партійним обрамленням, їм відкривається простір і можливість проникнення у середовище певних людських спільнот.

Новим словом в українському законодавстві є положення про опозиційну діяльність. У прямій постановці воно не знаходило раніше відображення в українських законодавчих актах. Хоча практика свідчила про наявність опозиційних сил, які часом проявляли себе у виправданих чи невинуватих, за методами чи обґрунтуванням, діях. Та ось, законодавче слово про опозицію сказано саме у Законі «Про політичні партії в Україні». У Ст.12 Закону: «Права політичних партій» зазначається: «Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності...» Привертаємо увагу до положення: «гарантується». Гарантується державним Законом.

На розвиток заяви про гарантії Закон проголошує можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя. Закон надає партіям можливість брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, а також входити до органів державної влади України та місцевого самоврядування з пропозиціями, які обов'язкові для розгляду. Партіям надається право використовувати для вищезазначених діянь державні і недержавні засоби масової інформації. Таким чином, опозиційна діяльність легалізується у законодавчому порядку – визначаються її суспільно-політичні можливості та спрямування.

Чи передбачені Законом обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій? Так, передбачені. Але, наголошуємо, ці обмеження ґрунтуються тільки на конституційних засадах і стосуються чи то антидержавницьких намірів, чи антигуманного спрямування діяльності партій. Маються на увазі, наприклад, такі дії, як спроба ліквідації незалежності України, зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, підлив безпеки держави, незаконного захоплення державної влади тощо. Мають каратися також пропаганда війни, насильства, розпалювання ворожнечі за ознаками національної чи релігійної належності. Партії не можуть посягати на права і свободи людини, на здоров'я населення. Вони, зрозуміло, не можуть мати воєнізованих формувань.

Законом також не допускається створення і діяльність певних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також, на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і

організаціях. Для розуміння, і виправдання, згаданої законодавчої позиції, уявимо протилежне: у згаданих установах дозволено творення і діяльність партійних структур. Тоді, при умові рівності партій перед законом, таке право набувають всі партії, а їх аж понад 120 (!). І кожна з них прагнула б підкорити своєму впливові апарат службовців певної установи, спрямувати їх діяльність у партійно-вигідне русло. Тоді неминуча дезорганізація роботи установи і, головне, неможливість здійснення функцій відповідно до статусу, встановленого законодавчими актами. Зрозумілим і, на нашу думку, виправданим є законодавче обмеження на перебування у партіях певного кола громадян – посадових осіб. Так, відповідно до закону, членами політичних партій не можуть бути судді, працівники прокуратури та органів внутрішніх справ, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці. Це пояснюється особливим статусом згаданих посад та їх носіїв у суспільстві. У своїй діяльності вони покликані, зобов'язані дотримуватися *лише закону*. Належність до партії могла б сприяти партійному впливові на діяльність, позицію судді, прокурора, військовослужбовця... Таким чином, право підмінялося б партійною волею. Перед Україною виникла б небезпека її існування як правової держави.

У ході розробки Закону ставилося за мету: визначити такий механізм, який, не обмежуючи конституційних прав громадян на свободу об'єднання у політичні партії, у той же час спрямовував би цей процес у цивілізоване русло. У тому розумінні, щоб поставити певні обмеження у хаотичному, невиправданому кількісному та якісному творенні політичних партій. Щодо кількості, то ми погоджуємося з думкою тих політологів, які наголошують, що в Україні багатопартійність доведена до абсурду: понад 120 політичних партій – це аж занадто, навіть для 38 мільйонів дорослого, що мають право голосу, населення України. Ми виходимо з того корінного положення, що партія має відображати, представляти та захищати інтереси певних соціальних верств. Отже, за даних умов, було б недоречним допускати думку, що суспільство структуроване аж на 120 самодостатніх соціальних одиниць, кожна з яких об'єктивно потребує наявності власної політичної сили як захисника власних інтересів. Але партій саме стільки. Це пояснюється тим, що творення багатьох партій викликається не потребою «низів», а амбіціями «верхів», які заради власних інтересів, заради «вагомості» свого «я» у сфері політики, проголошують себе «партіями», без опори, без соціальної бази, без електорату... До того ж наявність багатьох партій, та ще й однотипних за сутністю і назвою, дезорієнтує суспільство, окремі верстви населення: за ким іти. Особливо під час виборів парламентських, президентських.

Так, наприклад, у березневих виборах 2002 року про свій намір балотуватися до Верховної Ради України заявили (зареєстровані ЦВК) 33 партії та блоки, серед яких одноособово чи блокуючись виступили:

- Комуністична партія України, Комуністична (оновлена), Комуністична (робітників і селян);
- Ліберальна, Ліберально-демократична, Ліберальна

(оновлена);

– Соціал-демократична, Соціал-демократична (оновлена), «Соціал-демократичний Союз»;

– Народний Рух України, Український Народний Рух, Народний Рух України за єдністю;

– «Християнсько-Народний Союз», Республіканська Християнська Партія, «Всеукраїнське об'єднання християн», «Християнський рух».

Доречно зазначити, що у деяких державах набуто досвід стосовно законодавчого закріплення обмежень у створенні політичних партій. Так, згідно з Федеральним законом «Про політичні партії» у Росії не допускається утворення політичних партій за ознаками професійної, соціальної, расової та національної приналежності, а також за ознакою статі та походження. Закріплення подібної норми в українському законі спричинило б зняття з реєстрації значної кількості політичних партій, які, навіть судячи з однієї тільки назви, орієнтовані лише на певне коло громадян за ознакою статі, релігійної чи професійної належності. Нагадаємо, що лише серед суб'єктів виборчого процесу, про який ми тільки що згадували, в Україні є Партія освітян, Українська морська партія, Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців, «Жінки за майбутнє»... Політологи висловлюють думку, що подібні політичні сили не відповідають ознакам та суті політичних партій, які, відповідно до законодавства, мають об'єднувати громадян за ознакою їх ставлення до певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку.

Певним регулюючим моментом, який відносно може стати на перешкоді хаотичному кількісному зростанню політичних партій, є відображений у Законі механізм їх творення та умови легалізації. Справа в тому, що рішення про створення партії повинно бути підтримано підписами не менше 10 тисяч громадян України, які мають право голосу на виборах. Здавалося б, при наявності 37-38 млн виборців зібрати 10 тисяч підписів на власну підтримку – справа не складна. Але суть у тому, що така кількість прихильників має бути виявлена у $\frac{2}{3}$ регіонів (областей), а в кожному регіоні – у $\frac{2}{3}$ районів (адміністративних одиниць). Отже, мова йде про географію розселення симпатиків партії, про силу впливу партії в межах всієї України. Але справа в тому, що далеко не всі партії мають свої структури навіть на рівні областей, не говорячи уже про райони, тим більше – сільські осередки. За даними ЦВК (квітень 2001 року) у всіх регіонах мали свої структури лише 12 партій, на рівні районів – 87 партій мали своє представництво менше ніж у 10% адміністративних одиниць. Звідси – сила впливу, можливості (чи відсутність такої) збору підписів на підтримку певної партії.

З урахуванням міжнародного досвіду у процесі розробки та прийняття Закону ставилося актуальне питання, що стосується матеріального забезпечення функціонування політичних партій. Зокрема, про можливість та доречність їх фінансування з державного бюджету. Таке фінансування існує у ряді країн: ФРН, Російська Федерація... Тут розроблено чіткий

механізм, за яким партії фінансуються пропорційно здобутим голосам на виборах різного рівня та залежно від наявності у партії власних коштів. Зазначимо, що у всіх попередніх законопроектах, що вносилися на розгляд Верховної Ради, також передбачалося встановлення механізму державно-фінансового забезпечення діяльності політичних партій. Стаття 15 проекту Закону передбачала, що кожна політична партія, яка бере участь у виборчих кампаніях і яка отримала не менше 3-х відсотків голосів у загальнонаціональному виборчому окрузі, має право на виплати з державного бюджету для ведення статутної діяльності. Для цієї мети у державному бюджеті мало фіксуватися не менше ніж 0,01 відсотка загальних бюджетних витрат, кошти мали розподілятися пропорційно кількості голосів виборців, отриманих політичною партією на парламентських виборах (за списком і в одномандатних округах).

Прихильники доцільності державно-фінансової підтримки партій ставили питання: що краще – виділити певну суму з бюджету на фінансування політичних партій чи терпіти корумпованість тих же партій, політичної системи в цілому? Що для суспільства обходиться дорожче? Питання резонне. Воно зачіпає проблему моралі, законслухняності і порядності у політичному діянні. Політичні партії, позбавлені державного фінансування, шукатимуть ін'єкції за рахунок тіньової економіки, а платитимуть голосами у Парламенті при формуванні законодавства на користь тіньовиків. Отже, робить висновок, наприклад, В.Ковтунець, експерт Програми «Вибори та політичні процеси», 20-30 мільйонів гривень на державну підтримку партій коштуватимуть державі набагато менше ніж 2-3 закони, які посилять тінізацію економіки та призведуть до втрати мільярдів.

Але в остаточній редакції Закону відповідні норми не були збережені. Важливий інструмент державного заохочення посилення стабільності партійної системи залишився незадіяним. Цікава аргументація в цьому питанні представників деяких політичних партій. Георгій Крючков, зокрема, заявив: фракція КПУ голосувала проти подібної форми підтримки партій лише з метою запобігання зайвому витрачання бюджетних коштів.

З нашої точки зору, позиція комуністів не зовсім зрозуміла. Адже комуністи – це «пролетарська» партія, вони не є партією олігархів і не мають, здається, достатніх джерел фінансування. До того ж: вони на виборах здобувають пропорційно до інших партій вагому частку голосів виборців. Отже, державне фінансування партій, здається, було б найбільш корисним саме для комуністів. Але в даному випадку вони скористалися принципом моралі – «пріоритет загальному добру». Питання залишилось не вирішеним, хоча з порядку денного не знято.

Насамкінець зауважимо: Закон «Про політичні партії в Україні» прийнято і він введений до дії. Але багато положень Закону викликають дискусії і прагнення внесення змін, у тому числі і Президентом України. Удосконалення Закону, то вимога об'єктивна, воно не має меж... А нині ми констатуємо, що він є стабілізуючим фактором у формуванні та діяльності політичних партій,

партійної системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні». Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. // *Голос України*. – 2001. – 12 травня.
3. Закон України «Про вибори народних депутатів України». Офіційне видання. – К., 2001.
4. Кучма Л.Д. Нові політичні реалії України на рубежі тисячоліть. Заключне слово на науково-практичній конференції 16 червня 2001 року // *Урядовий кур'єр*. – 2001. – 19 червня.
5. Крючков Г. Закон про партії підписано. Чи закінчилися його митарства ? // *Голос України*. – 2001. – 6 червня.
6. Порівняльна таблиця законопроектів «Про політичні партії в Україні» // *Парламент*. – 2001. – №5. – С.24-33.
7. Порівняльна таблиця законів про політичні партії зарубіжних країн // *Парламент*. – 2001. – №5. – С.34-38.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ТА СУСПІЛЬСТВО У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 2002 РОКУ

Результати голосування та особливості виборів. Березневі вибори 2002 року до Верховної Ради України відбулися. Результати з точки зору арифметики – відомі. Визначилися лідери та аутсайдери, відбувся розподіл призових місць у середовищі переможців. Але результати виборів – це не просто арифметика. Це – відображення взаємовідносин між політичними силами, суб'єктами виборчого процесу, та українським суспільством. Це – свідчення стану порозуміння, чи навпаки: незгоди, між українською людською спільнотою та певними політичними партіями, які прагнули оволодіти законодавчою владою. Як відомо, про такі наміри, аж ніяк не таємні, всепрілюдно заявили (законодавчо) 33 суб'єкти виборчого процесу, загалом – 60 партій. Нагадаємо, що у парламентських виборах 98-го 30 суб'єктів еднали у своєму середовищі 40 партій.

Також відомо, що переможцями у виборах 2002-го року стали 6 партій та блоків (у 98-му – 8). Результати, отримані переможцями (за партійними списками), характеризуються наступним чином:

<i>Назва партії чи блоку</i>	<i>Кількість отриманих голосів</i>	<i>Набрані голоси (в %)</i>	<i>Кількість місць у ВР (за списками)</i>
Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"	6 108 088	23,57	70
Комуністична партія України	5 178 074	19,98	59
Блок "За Єдину Україну"	3 051 056	11,77	35
Блок Юлії Тимошенко	1 882 087	7,26	22
Соціалістична партія України	1 780 642	6,87	20
Соціал- демократична партія України (об'єднана)	1 626 721	6,27	19

Перш за все, про деякі особливості парламентських виборів 2002-го у порівнянні з 98-м. Вище ми уже говорили про кількісне збільшення політичних партій, які окремо чи у блоках брали участь у виборах – від 40 до 60. Але справа не тільки в цьому, і головним чином – не в цьому. Більш суттєвою особливістю ми вважаємо, що у 98-му не було такої могутньої політичної сили, партії чи блоку, яка б відкрито, навіть із задоволенням, заявила про себе як партію влади, яка владу тримає, яка за владу бореться, яка владою

не хоче поступатись. У 2002 році на роль такої сили заявив про себе блок партій “За Єдину Україну”, очолюваний, як відомо, Володимиром Литвином, керівником Адміністрації Президента. До речі, політологи проаналізували передвиборчі програми партій та блоків і прийшли до висновку, що всі партії оцінюють нинішню суспільно-політичну та економічну ситуацію “різко критично” або “критично”, крім єдиного блоку – “За Єду”, який визнав ситуацію в Україні у згаданому аспекті “в цілому схвально”. У передвиборній програмі блоку була зроблена політична заява, що на рубежі століть “країна впевнено стала на шлях економічного зростання та політичної стабілізації...” Це, зрозуміло, була самооцінка власної діяльності, яка дещо розійшлася, за результатами пропорційного голосування, з оцінкою згаданого блоку виборцями.

У 98-му не було партії чи блоку, який би очолила така за рангом особа, як глава АП і який би привселюдно підтримував Президент особисто. У 2002-му таким блоком став той же – “За Єдину Україну”. Це ж стосується підтримки блоку офіційною владою усіх рівнів. Безумовно, згадані аспекти значно вплинули на передвиборчий процес. Вони визначили його особливості.

Фактор поведінки електорату, результат голосування “за” чи проти – це також суттєва особливість, яка привносить у кожні вибори. У парламентських виборах 2002 року вона проявилася у зміні конфігурації, у співвідношенні політичних сил порівняно з післявиборчим часом 98-го. Це обумовлено тим очевидним фактом, що деякі партії-переможці 98-го або не пройшли до Верховної ради, або зазнали певних втрат з точки зору їх підтримки електоратом. І як наслідок: значна, а то й повна, втрата місць у Верховній Раді. Про це свідчить наступне порівняння.

<i>Назва партії</i>	<i>Рік</i>	<i>Кількість голосів “за”, абс.</i>	<i>%</i>	<i>Кількість місць у ВР (за списком)</i>
Комуністична партія України	1998	6 550 353	24,05	84
	2002	5 178 074	19,98	59
		-1 372 279	-4,67	-25
Соціалістична партія України (у 98-му разом із Сел.ПУ)	1998	2 273 788	8,56	29
	2002	1 780 642 -493 146	6,87 -1,69	20 -9
Соціал-демократична партія України (об’єднана)	1998	1 066 113	4,01	14
	2002	1 626 721 +560 608	6,27 +2,26	19 +5

Щодо Компартії України, то допускаємо, що певний відсоток голосів у них було забрано оновленими комуністами (1,4) та Компартією робітників і селян (0,41), а це, приблизно, 5-6 депутатських місць.

Що ж стосується бувшого партнера морозівських соціалістів – селянської партії (С.Довгань), то набравши 0,38 відсотків голосів, вона позбавила, можливо, морозівців одного депутатського місця.

Стосовно об'єднаних соціал-демократів, то їх результат на останніх виборах можна було б вважати успіхом порівняно з 98-м. Адже отримано на 560 тис. голосів більше, відсоток голосуючих за партію зріс від 4,01 до 6,27. Але навіть такий результат є меншим, ніж очікувала як сама партія так і певні кола громадськості.

До речі, феномен СДПУ(о) та її можливі здобутки у виборах являли значний інтерес. Він був викликаний наступними обставинами. Як уже зазначилось, партія прагнула створити собі імідж соціальної, справедливої, демократичної, критично налаштованої до реальної ситуації сьогодення. Вона мала розгалужену сітку місцевих організацій, достатню пресу, відомого широким колам громадськості лідера в особі Віктора Медведчука. Отже, на вибори 2002-го, партія йшла, здається, у всеозброєнні, прагнула використати, до того ж, авторитет соціал-демократичних партій інших держав. Засоби масової інформації: преса, телебачення, були наповнені повідомленнями про месіанство соціал-демократів по відношенню до своїх народів у країнах Заходу. Віктору Медведчуку ставилося у заслугу прийняття Земельного Кодексу, відповідно з яким, начебто, здійснилася віковична мрія селянина про землю.

Отже, було закономірним очікування політологів, соціологів: як відреагує на цю партію електорат. На нашу думку, електорат відреагував більш скромною увагою, ніж очікувалось. Об'єднані соціал-демократи посіли останнє місце серед партій-переможців. За списками, партія збільшила своє представництво у Верховній Раді лише на 5 осіб і в цілому не має можливості вести власне соло.

Деякі бувші партії-переможці (Народний Рух України – нині розколотий, Народно-демократична партія), виступали, як відомо, у складі блоків, тому важко судити про їх особистий внесок у перемогу виборчого блоку. Всеукраїнське об'єднання "Громада", яке на виборах 98-го набрало 1,242 тис. голосів (4,68 %) і здобуло 16 депутатських посад, у виборах 2002-го року участі не брало.

Серед бувших партій – переможців, які на сьогодні не пройшли до Верховної Ради, виявилися дві: Партія Зелених України (Віталій Кононов) та Прогресивно-соціалістична партія України (Наталія Вітренко). Доля їх спіткала однакова, але передумови такого фіналу, мабуть, різняться.

На виборах 98-го Зелені посіли четверте місце серед лідерів-партій (з восьми) і йшли значно попереду прогресивних соціалістів. Вони здобули підтримку 1 444 тис. виборців (5,44 %). Перші отримали за списками 19 депутатських посад, другі – 14.

У парламентських виборах 2002 року блок Наталії Вітренко хоча і не здобув перемоги, але все ж таки, набравши 3,22 відсотки голосів, посів перше місце серед непрохідних партій. Партія зелених задовольнилася 1,3 відсотками голосів виборців. До цього додамо, що у деяких областях прогресивні соціалісти подолали чотирьох і навіть п'ятивідсотковий бар'єр. Про це – нижче. А поки що зауважимо, що риторики, подібної до тієї, якою

володіє лідер прогресивних соціалістів, не можна скидати з рахунку. Вона знаходить більш-менш сприятливий ґрунт у середовищі певної людської спільноти.

Щодо партії зелених висловимо лише декілька власних думок. Голосування за названу партію у 98-му і забезпечення їй прохідного балу – це була своєрідна втеча частини електорату від політиканства інших партій, під опіку партії прагматичної, корисної для суспільства своїми намірами: екологічна безпека (!), особливо на фоні Чорнобиля. За час же парламентської діяльності Зелені також були втягнуті у політиканство. Їх діяльність на позитивний відчутний результат не відобразилася у свідомості людської спільноти. Симптоматичними у цьому відношенні були президентські вибори жовтня 1999-го. Лідер партії Зелених Віталій Кононов, який балотувався на посаду Президента, набрав в Україні біля 77 тис. голосів (0,28 %) Таким чином, чи не стане Кононов “останнім героєм” цієї партії.

Ще один особливий аспект, який заслуговує на увагу та аналіз. Це – сили впливу політичних партій в певних регіонах. То ось, Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” посів перші місця у 14 областях та місті Києві, у двох – другі (Полтава та Херсон), у Сімферополі – третє, ще у п’яти областях – четверте, а в Одесі – п’яте.

Компартія України (П.Симоненко) вийшла на перші місця у 9-ти областях та Севастополі, у чотирьох – на другі, у п’яти – на третє, і в чотирьох – на четверте. І навіть в деяких західних областях (Волинській, Рівненській) та Закарпатській пододала п’ятивідсотковий бар’єр, у Львівській здобула 3,4 відсотки голосів. Найменше – в Івано-Франківській (2,45) та Тернопільській (1,85).

Як відомо, блок “За Єдину Україну” завоював єдине перше місце – в Донецькій області, у семи – другі місця. Третє місце Блок посів у п’яти, четверті – у трьох, п’яте – шести областях. Особливістю цього блоку, можливо, є те, що в деяких областях (Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській), він здобув занадто малу кількість голосів. Навіть у місті Києві він ледь досяг 4-х відсотків.

Соціалістична партія України, якій прогнозували непрохідний бал, або на грані цього, в одній з областей, Полтавській, вийшла у лідери, у чотирьох посіла другі місця, а в одній, Чернігівській – третє. У шести областях вона закріпилася на четвертих – п’ятих місцях. Але в деяких областях навіть четверте місце відображалось у 15-ти відсотках (Сумська). Таким чином, соціалісти Олександра Мороза здобули прохідний бал у 14 областях та місті Києві.

Блок партій Юлії Тимошенко перших місць не посів. Але у чотирьох областях закріпився на других місцях, у трьох – на третіх. І знову ж таки, деякі четверті – п’яті місця давали блокові 10-11 відсотків голосів (Черкаська, Кіровоградська області). У 16 регіонах та місті Києві блок забезпечив собі прохідний бал і здобув, як відомо, перемогу у загальноукраїнському масштабі, випередивши навіть соціалістів та соціал-демократів об’єднаних.

Останні, СДПУ(о) – здобули прохідний бал у 16 регіонах та Києві. З них: другі місця партія посіла у 4-х, треті – у 7 областях. У 4-х зайняла шості місця. Враховуючи широку розгалуженість партійних структур на рівні

областей і навіть районів, можна було сподіватися на кращі результати.

Прогнози та реалії. За 50 днів до виборів, коли суб'єктам виборчого процесу було дозволено розпочинати агітаційну роботу, більшість соціологів майже однотайно визначила групу фаворитів та аутсайдерів парламентської кампанії. Вони висловлювали думку, що період виборчої агітації практично не може змінити співвідношення перших місць, так же, як і вивести аутсайдерів на перші ролі. Рейтинг популярності усіх суб'єктів виборчого процесу оприлюднили відомі дослідницькі центри: Інститут політики, фонд "Демократичні ініціативи", УЦЕПІ ім. Д.Разумкова, фірма "Соціс". Вони виділяли чотири основні групи конкурентів, які, на їх думку, мали сформувати Верховну Раду. До першої групи вони включали блок Віктора Ющенка "Наша Україна" та Комуністичну партію України, які мали зайняти, відповідно, перше (18-21 %) і друге (15-18 %) місця.

Друга група – "Жінки за майбутнє" (4-6 %) та партія зелених України (також 4-6 %). Їх виборчі проекти були представлені як такі, що мають "підкреслено неполітичний зміст" та апелюють до найважливіших соціальних проблем суспільства. Наголошувалося, що партії вдало використовують рекламну кампанію. Висловлювалося сподівання, що ці партії не лише подолають 4-х відсотковий бар'єр, а й зможуть закріпитися на престижних призових місцях виборчих перегонів.

До третьої групи було віднесено блок "За Єдину Україну" та СДПУ(о). Вказувалося, що ці структури мають дуже подібного виборця, спільно претендують на адміністративний ресурс та використовують найпотужніші можливості у засобах масової інформації. Передбачалося загострення між ними реальних конфліктів, оскільки обидві політичні сили і надалі зацікавлені у своїй присутності у системі виконавчої влади. Обом партіям прогнозувалося 4-6 відсотків голосів виборців.

До четвертої групи партій включалися ті політичні сили, що апелювали до політичного протестного, опозиційного виборця, а саме: Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України, Блок Наталії Вітренко та партія "Яблуко". На думку соціологів, кількість представників протестного електорату в Україні за останній час зменшилася, то між згаданими партіями та блоками неминуча конкуренція за виборця. І чотириохвітковий бар'єр подолають 2-3 сили з названої групи. Кожній з них прогнозувалося 3-5 відсотків можливих голосів, що само собою – викликало питання: "бути?" – "не бути?". У подальшому соціологічні опитування вносили деякі корективи у прогнози, але в цілому погляд на можливих реальних та сумнівних переможців лишався, незмінним. У цьому плані певний інтерес являють соціологічні дослідження, проведені майже напередодні виборів. В період з 28 лютого до 7 березня 2002 року Центром Разумкова було опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх 27 регіонах України. Оприлюднення результатів напередодні виборів (відповідно, до законодавства) було останнім (див. Дзеркало тижня. – 2002 р – 8-15 березня). Ми маємо можливість порівняти прогнози та реальні результати. У співставленні вони виглядають наступним чином:

<i>Назва партії чи блоку</i>	<i>Прогнозувався відсоток голосів</i>	<i>Набрано відсотків голосів</i>	<i>+ -</i>
Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”	23,9	23,57	-0,33
Компартія України	16,8	19,98	+3,18
СДПУ (о)	8,0	6,27	-1,73
Блок “За Єдину Україну”	7,0	11,77	+4,77
“Жінки за майбутнє”	4,1	2,11	-2,0
Партія Зелених України	5,5	1,3	-4,2
Блок Наталії Вітренко	2,8	3,22	+1,42
Блок Юлії Тимошенко	3,9	7,26	+3,36
Соціалістична партія України	3,7	6,87	+3,17
Партія “Яблуко”	1,7	1,15	-0,55
Блок “Єдність”	0,7	1,06	+0,36
Блок “Демпартія”- “Демсоюз”	0,7	0,88	+0,18

Зауважимо: ініціатори щойно наведеного соціологічного дослідження висловлювали думку, що помилка виборки не перевищить 2,3 відсотка. Принагідно скажемо: при будь-якому соціологічному опитуванні розрахунок на таку помилку – реальність. Але при наявності 4-х відсоткової норми і можливості саме такої (2,3) помилки важко судити: то чи переможе партія?

Наступне. Березневі соціологічні дослідження подавалися у співставленні з двома попередніми (лютневими). Характерною ознакою було те, що за результатами всіх опитувань “Партія Зелених” та “Жінки за майбутнє” впевнено долали чотирьохвідсотковий бар’єр. На початку лютого Зеленим прогнозувалося навіть 6 відсотків, а “Жінкам” – 5,3 відсотків голосів. Реальні результати, як відомо, виявилися іншими, гіршими передбачуваних. Про Зелених власну думку ми висловлювали вище. Стосовно політичного об’єднання “Жінки за майбутнє”, прогнозування його успіхів та реальних результатів, то дозволимо собі сказати: електорат виявився з більшим ступенем зрілості, ніж на це сподівалися іміджмейкери партії. Не дивлячись на те, що для партії створювалися сприятливі умови самопропаганди, з виборчого списку була вилучена партія під назвою “Жінки за майбутнє дітей”, згадане політичне об’єднання, не дивлячись на прогнози, до Верховної Ради не пробилось. Його лідер не була відома широким колам електорату, її імідж не спрацював і не міг спрацювати. Саме ж об’єднання “Жінки за майбутнє” ототожнювалося з іншими особами. Таким чином, оптимістичні прогнози не виправдалися.

У той же час, у тих же соціологічних опитуваннях на грані непрохідного подавався блок Юлії Тимошенко (найвищий відсоток – 3,9) та Соцпартія України (3,7). Для цих суб’єктів виборчого процесу реальні результати також виявилися іншими, але зі знаком «плюс».

Принагідно зауважимо, що подання рейтингу нижче прохідного могло позначитися двояко на настроях певної частини електорату: або посягти

песимізм, або мобілізувати волю і спрямувати її на підтримку згаданих партій. Зважимо і на те, що ставлення до опозиційних партій, яке звучало із вуст респондентів, могло бути завуальованим.

Здається, що значні розходження у передбаченнях та реальних результатах криються щодо блоку “За Єдину Україну”: прогнозувалося 7 відсотків, реальність – 11,77 відсотків. Але цьому, здається, є пояснення: вплив владних структур, які неприховано працювали на цей блок. За матеріалами вищезгаданого соціологічного опитування серед тих, хто отримували пораду голосувати саме за “Єдину Україну”.

Виборчі ресурси. Проблема успіхів чи невдач політичних партій та блоків можна, мабуть, до певної міри розглядати через призму використаних ними виборчих ресурсів. Під виборчим ресурсом розуміється представлення людській спільноті певних власних якостей, зрозуміло: позитивних, та застосування впливових технологій суб’єктами виборчого процесу. Політологи, зокрема, професор Валентин Королько, наголошує на чотирьох аспектах виборчого ресурсу, які проявилися у березневих виборах 2002 року. До них відносяться:

- особистісний ресурс;
- адміністративний;
- ідеологічний;
- фінансовий.

Зрозуміло, що кожен з названих не функціонує ізольовано від інших, вони можуть взаємодіяти і комплексно впливати на електорат. Тим не менше, кожен з них заслуговує на окрему розмову.

Про вагомість особистісного ресурсу свідчить уже той факт, що деякі блоки були іменними. Ставилось за мету: через популярність лідера сформувати позитивний імідж блоку. Професор Валентин Королько висловлює думку, що особистісний, або іміджевий ресурс у більшій мірі використали “Наша Україна”, Блок Юлії Тимошенко, Наталії Вітренко, Соціалістична партія України. Сутність цього ресурсу полягає в тому, що образ лідера використовується як засіб впливу на електоральному полі. Ім’я набуває ваги на політичному ринку як і предмети обігу на товарному. Ціна вартості імені окремої особистості може дорівнювати, а то й перевершувати, вартість окремої партії. Чи орієнтувалися достатньо виборці, які партії входять до блоку “Наша Україна”, але достеменно знали, що його очолює Віктор Ющенко. В уяві значної частини виборців він представ як людина, яка уособлює собою нового лідера-реформатора, який спроможний повернути людям оптимізм і віру в краще життя. Це він довів уже на посаді Прем’єра. І багато виборців голосували, по суті, не за партії, які входили до блоку, а за його лідера.

Адміністративний виборчий ресурс – це багатовекторний вплив владних структур на електорат з метою досягнення бажаного результату. Поняття, невідоме за кордоном, набуло прав громадянства в Україні. Цим ресурсом у достатній мірі прагнули скористатися блок “За єдину Україну” та всеукраїнське політичне об’єднання “Жінки за майбутнє”. Але перш ніж продовжити розмову про адміністративний ресурс, доречно, на нашу думку, поставити питання про ресурс президентський, який став помітним явищем

у ході безрезових (2002 р.) парламентських виборів. До постановки цього спонукає наступне. На першій же прес-конференції після виборів Володимир Литвину було адресовано питання: «В якій мірі успіх блоку “За єдину Україну» на парламентських виборах є результатом підтримки коаліції Президентом?”. Відповідь прозвучала наступним чином: “Думаю, складно назвати відсоткове співвідношення, будемо вважати, що воно велике. І нічого поганого в цьому не бачу. Ось чомусь усі заявляють, якщо Президент надає підтримку Блоку, це значить, що він “давить” своїм авторитетом” (див.: Столичные новости. – 2002. – 6-8 апреля). І далі Володимир Литвин пояснював: у той час, коли майже всі учасники передвиборної гонки перейшли на позицію критики влади, глава держави, підтримавши “За Єдину Україну”, діяв логічно. Бо саме цей блок заявив про свою відповідальність за все, що відбувається у державі та за свої дії. Ми не зачіпаємо юридичну сторону діянь Президента як посадової державної особи. Відповідно до Конституції України та законодавства про політичні партії усі партії рівні перед Законом і не можуть виокремлюватись у позитивному чи негативному аспектах. Закон про вибори народних депутатів серед основних засад у виборчому процесі проголосив неупередженість до партій (блоків), кандидатів у депутати з боку органів державної влади, їх посадових і службових осіб... Ми ставимо лише питання: підтримка Президентом виборчого блоку “За Єдину Україну” – чи не порушувала Конституційну вимогу рівності партій і чи не було це упередженням, хай і позитивною (!), у ставленні до того ж блоку?

Враховуючи вищесказане, ми схильні говорити про поєднання адміністративного та президентського виборчого ресурсу. Форми його прояву – різноманітні. Серед них ми назвали б:

- представлення блоку “За Єдину Україну” широким колам громадськості особисто губернаторами областей:

- різнопланові укази та постанови Президента (від вшанування пам’яті комсомольського підпілля “Молода гвардія” до виділення лісових ділянок громадянам Закарпаття...) подавалися як реакція глави держави на ініціативу блоку “За Єдину Україну”;

- відкомандирування керівника адміністрації Президента на посаду лідера блоку “За Єдину Україну” – це була очевидна орієнтація для всіх владних структур: на кого робити ставку у виборчому процесі;

- цій меті сприяли заява лідера блоку, що партії, які входять до нього, йтимуть до об’єднання, і що єдину партію очолить Президент особисто. А коли так, то всі підвладні службовці не могли не підтримати прообраз майбутньої, президентської (!) партії – Блок “За Єдину Україну”...

Ідеологічний виборчий ресурс у найбільшій мірі використовувався Комуністичною та Соціалістичною партіями, об’єднаними соціал-демократами. Зрозуміло, що передвиборча ідеологія кожної з названих партій мала свої особливості. Комуністи свої передвиборчі ідеологічні доктрини базували, у значній мірі, на цінностях радянського минулого, соціалісти – ідеологічні стріли спрямовували проти існуючого режиму влади, соціал-демократи об’єднані – лаштували ідеологічну роботу на пропаганді досягнень інших країн, де правлять соціал-демократичні партії. Варто, можливо, зазначити, що ідеологія комуністів нині не позначилась надмірною войовничістю та ортодоксальністю.

Визнається, що фінансовий виборчий ресурс був використаний, головним чином, у мажоритарних округах. Хоча, на нашу думку, не тільки. Реклама деяких партій та блоків привела до значних перевитрат дозволених сум.

Вибори – влада – опозиція. У процесі будь-яких виборів – президентських чи парламентських – закономірно постає проблема влади. Ця проблема проявляється у двох аспектах. Перший – це прагнення певних політичних сил утримати, зберегти за собою владу, друга – владою оволодіти. Такі прагнення з усією очевидністю проявилися і в березневих парламентських виборах 2002 року. Як відомо, політичні сили, які прагнули владу утримати, єдналися у згадуваному блоці «За Єдину Україну». Ідея блоку щодо влади звучала, за визначенням професора Валентина Королько, приблизно так: сильна влада в Україні існує. Тепер потрібно підвищити її ефективність. Виборці! Виконайте свій громадянський обов'язок і підтримайте владу. Таким чином, тут містилася апологетика існуючій владі.

Позиція Юлії Тимошенко, лідера БЮТі, щодо влади звучала, приблизно, таким мотивом: в Україні існує змова темних сил, я – непримиренний борець проти існуючого режиму влади. Президента, який є уособленням темних сил, необхідно позбавити президентського статусу. Подібна позиція була і в Олександра Мороза, симоненківських комуністів, прогресивних соціалістів... Це було войовниче заперечення існуючої влади.

Зауважимо, якщо у ставленні до влади Блок «За Єдину Україну» виступав згуртовано і цілеспрямовано, то антивладні сили, згадані і незгадані, не являли собою єдності. Навпаки, характерною рисою їх взаємовідносин також була опозиційність.

Перш за все відзначимо розколи у комуністичному середовищі. Розколи, які були викликані чи то внутрішніми незгодами, чи зовнішнім впливом. Так чи інакше, але у виборах, як відомо, під назвою комуністичних виступали три партії: крім традиційної Компартії України (П.Симоненко) у виборчому процесі взяли участь Компартія України (оновлена) та Комуністична партія робітників і селян. Хоча кожна з двох останніх не мала глибоких коренів у середовищі електорату, але певний психологічний дискомфорт вони вносили. Це стосується, насамперед, Компартії (оновленої). Проголосивши себе партією трудового народу, створеної на основі вчення Маркса-Енгельса-Леніна, оновлені комуністи (Михайло Савенко) у передвиборчій програмі сформулювали мету – «побудова *насправді* справедливого суспільства». Інші ліві сили, на думку оновлених комуністів, «лише декларують себе як захисників інтересів народу». Зауважимо, що у засобах масової інформації вона була представлена занадто активно. За даними ЦВК партія витратила на виборчий процес суму, нарівні з великими відомими партіями.

Із зверхреволюційною програмою виступила Комуністична партія робітників і селян (Володимир Моїсеєнко). Тут ставилося питання про зміну суспільного ладу, соціалістичну революцію, хоча і мирним шляхом, про остаточний розгром войовничого націоналізму, про владу Рад як форму диктатури трудящих. Першими законодавчими актами мали бути: про скасування Конституції України, про суд народу над Президентом і Верховною Радою України... Як бачимо, риторика зверхреволюційна. Навіть не в дусі російської Жовтневої революції 1917 року, а в дусі яковинського

Конвенту періоду Великої французької революції.

Вищезгадані дві компартії, оновлена та робітничо-селянська, не знайшли опори у середовищі електорату. Але вони виконали ту роль, що вносили у свідомість прихильників комуністичної ідеї певну смуту, хитання.

Своєрідну місію у виборчому процесі виконував блок Наталії Вітренко, який об'єднав у своєму складі Прогресивну соціалістичну партію України та Партію освітян України (Вадим Комісаров). Хоча до блоку входило дві партії, але його лідером була лише одна особа. В.Комісаров – директор середньої школи м. Запоріжжя – увійшов у списки блоку лише під номером двадцятим.

Своєрідність місії Наталії Вітренко у виборах базувалася на тому, що вона проголосила себе та ПСПУ єдиною послідовною опозиційною силою до влади. Інші політичні сили: симоненківських комуністів, морозовських соціалістів, блок Юлії Тимошенко, які заявили про свою опозиційність, вона характеризувала або угодовцями, або ставлениками міжнародних сил, або представниками олігархії. Керуючись такими оцінками, вона прагнула вкоренити у суспільній свідомості зневіру до вищезгаданих суб'єктів виборчого процесу, створити власний імідж. У певній мірі їй це вдалося. В межах України, як ми зазначали вище, вона здобула найбільшу кількість голосів серед непрохідних партій та блоків (3,22 %).

Не обійшлося без суперечок між комуністами Петра Симоненка та соціалістами Олександра Мороза. Останні, використовуючи записи Миколи Мельниченка, звинуватили комуністичного лідера у несумлінних контактах з Президентом. Комуністи ж, у свою чергу, трималися осторонь соціалістів і з усією силою громили блок Юлії Тимошенко та її команду. Так виглядали опозиційні сили у відносинах між собою.

Отже, висловимо думку, для влади більш бажаного розкладу опозиційних сил не треба було і бажати. Ті з них, які пройшли до Верховної Ради, кожна сама по собі не являє для владних структур загрози, а можливість їх об'єднання – це задача з багатьма невідомими.

Посталі питання та проблеми. На сьогодні увага політологів, соціологів, громадськості, зосереджена, в основному, на партіях-переможцях. І це зрозуміло. Адже вони визначають політичне обличчя Верховної Ради України. Але, безумовно, на увагу заслуговують і ті партії та блоки, які лишилися поза парламентом. Їх участь у виборчому процесі, їх позиція, їх самопредставлення людській спільноті також містять достатню інформацію для роздумів. Можна було б, на нашу думку, вказати на той момент, що у виборах 2002 року більш відкрито постала проблема відповідальності, взаємодії, зміни поколінь. Маємо на увазі передвиборчі гасла Команди озимого покоління, Нової генерації України, які інколи делікатно, а інколи і не зовсім, голосно ставили питання про удосконалення влади через заміну кадрового потенціалу. Їх вимоги звучали приблизно так: "Батьки! Ви свою справу зробили, віддайте владу синам та онукам". Це був, до певної міри, новий симптом у виборчих перегонах. Нагадаємо, що Озиме покоління здобуло, поки-що, два відсотка голосів. Але, мабуть, його головним здобутком було те, що воно зуміло про себе заявити і створити певне підґрунтя для майбутньої політичної діяльності.

З реєстрації було знято виборчий блок політичних партій "Райдуга". Але

його послання до виборців заслуговує на увагу. Заслуговує тому, щоб знати про наявність певної позиції у певному партійному середовищі. Позиції, дещо незвичної і несприятної для українського суспільства. “Райдуга” пропонувала через референдум легалізувати продаж марихуани і на цьому мати великі гроші для виплати зарплат і пенсій. Малося на увазі законодавчо закріпити нетрадиційні сексуальні відносини, їх носіям гарантувати представництво у владних структурах. Це також нові симптоми у виборчому процесі.

Заслуговують на увагу та аналіз (політологічний, соціологічний, психологічний) питання: чому в українському суспільстві (“ще” чи “уже”) не знайшли підтримки партії чи блоки, які є носіями, наприклад, ідеології християнства. Чи ідеї, подібні до “русько-українського союзу” (“ЗУБР”). Або партії, створені під проблему, наприклад: Українська морська партія, Народна партія вкладників та соціального захисту... У принципі: результати голосування – це підґрунтя для аналізу кожної партії чи блоку. Чому, наприклад, за блок “Демпартія України – Демсоюз” проголосувало лише 0,88 відсотків виборців, за Українську національну асамблею – 0,04 відсотка. Можна, мабуть, стверджувати, що електорат не сприйняв політичні сили, які виникли в результаті клонування. Наприклад, блок “Народний Рух України” підтримало лише 0,16 відсотків виборців. Про клонованих комуністів, оновлених та робітничо-селянських, ми говорили вище. Принагідно зауважимо, що серед 27-ми непрохідних партій та блоків 20 набрали менше *одного* відсотка голосів виборців, а 5 з них – в межах 0,09 – 0,03 відсотка, а саме: Християнський рух, ВОЛ “Справедливість”, Українська національна асамблея, «Новий світ», Ліберальна партія України (оновлена). Таким чином, всебічний глибокий аналіз виборчих перегонів та результатів голосування – це тривала, прискіплива робота на майбутнє. Ми торкнулися лише деяких моментів виборчого процесу 2002 року. Цікавим має бути дослідження, що стосується взаємодії ланки: “соціальна база та електорат політичних партій”, переливання електорату від одних партій до інших та мотивація таких діянь... Безумовний інтерес становитиме аналіз, співставлення передвиборчих програм партій та блоків, а потім і їх реалізація парламентськими партіями. Передбачаємо, що у полі зору політологів і практичних політиків постійно перебуватиме проблема політичної конфігурації, співвідношення політичних сил, можливі союзи та протистояння у Верховній Раді...

Тим не менше, на заключення висловимо деякі міркування.

А саме:

1. Вибори до Верховної Ради України 2002 року, як і 1998-го, засвідчують, що політичні настрої суспільства найбільш виразно проявляються при голосуванні за списки партій. У цьому ж випадку у більшій мірі відчувається політична структурованість суспільства. Тому ми погоджуємося з тією думкою, що наступні парламентські вибори мають пройти тільки на пропорційній основі. Це буде сприяти також виробленню механізму відповідальності партій перед суспільством та контролю з боку суспільства над політичними партіями.

2. Вимагає удосконалення законодавство про механізм утворення політичних партій та їх участь у виборчому процесі. Така кількість партій, багато з яких маловідомі або штучно створені під ситуацію, не може не

вводити в оману виборця, дезорієнтувати його, викликати розгубленість навіть при певному рівні політичної культури. Але, додамо, при відсутності належної інформації, належних уявлень про кожного суб'єкта виборчого процесу: партію чи блок.

3. Хоча допускаємо можливим і наступний варіант: поряд з підвищенням вимог до партій – учасників виборчого процесу, зниження прохідного відсотка, який дає партіям право на депутатські місця у Верховній Раді. Це дало б змогу більш широко і різноманітно представити інтереси українського суспільства у Законодавчому органі України. До речі, за всіма “непрохідними” партіями та блоками, за результатами голосування, стоїть понад 15 відсотка виборців, а це – біля 4-х (!) мільйонів чоловік зі своїми особливими інтересами, політичними уподобаннями. Принагідно зазначимо, що у Нідерландах, наприклад, для проходження у Палату представників за партійними списками партії достатньо набрати не менше 0,67 відсотка загальної кількості голосів (виборчий бар'єр).

4. З урахуванням того, що 11 млн 446 тис. зареєстрованих виборців взагалі не з'явилися на виборчі дільниці для голосування, постає питання про виховання політичної свідомості і політичної самовідповідальності. Безумовно, що участь у голосуванні хоча б половини з тих, хто не з'явився, могла б привнести відчутні корективи у результати голосування. У країнах світу – участь у голосуванні, як правило, це добровільна акція. Але маємо і виключення. У Греції, наприклад, участь у голосуванні є обов'язковою для дієздатних осіб. За неучасть у виборах встановлюється кримінальна відповідальність у вигляді ув'язнення строком від 1-го місяця до 1-го року. Ми не ставимо питання про введення такої відповідальності в Україні. Ми ставимо питання про необхідність формування політичної культури. Додамо до цього: і правової культури та відповідальності. Останнє особливо стосується посадових осіб із владних структур різного рівня та апарату, який обслуговує вибори.

5. Активізації виборчого процесу взагалі та прилученню до виборів кожного громадянина зокрема могла б сприяти, на нашу думку, зміна системи формування виконавчої влади. Маємо на увазі: виконавчу владу, Кабінет Міністрів, формує партія-переможець, одноособово, чи, за певних умов, блокуючись з іншими парламентськими політичними силами. Тоді виборець, голосуючи за партію, мав би сподівання, що він голосує за майбутній Уряд, який задовольнить його інтереси. До речі, це сприяло б більш швидкому входженню України у демократично-цивілізований світ, до європейської спільноти, куди вона прагне.

6. У парламентських виборах 2002 року достатньо виразно, хоча і розпорошено, проявили себе політичні сили, опозиційні до влади, до існуючого режиму. Наявність опозиції – це неодмінний атрибут цивілізованої демократії. Хтось зауважив, що опозиція – це дзеркало, в яке щоденно повинна дивитися влада. В Україні можливість прояву опозиційної діяльності дозволена законодавчо, зокрема Законом “Про політичні партії в Україні”. Дозволена, але не врегульована і не гарантована на законодавчому рівні. Тому під час виборів опозиція не могла проявити себе як повноцінний, рівноправний суб'єкт виборчого процесу. Отже, на наше переконання, вкрай

необхідне прийняття закону про опозиційну діяльність, її регламентацію та гарантії. І не тільки в період виборчих перегонів, але і в повсякденній державницькій діяльності та суспільно-політичному житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Закон України “Про вибори народних депутатів України”. Офіційне видання. – К., 2001.
3. Закон України “Про політичні партії в Україні”. Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2002 р. // Голос України. – 2002. – 12 травня.
4. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. – К., 2002.
5. Право вибору: списки політичних партій та виборчих блоків. – К., 2002.
6. Вибори-98. Як голосувала Україна. – К., 1998.
7. Парламентські вибори в Європейському союзі. – К., 2002.
8. Шевчук Ю. Перевірку на міцність витримала лише електронна система // Голос України. – 2002. – 4 квітня.
9. Вибори – 2002: що далі ? // Наша Газета. – 2002. – 5 квітня.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Україна, ставши повноправним членом світового співтовариства, взяла на себе обов'язок послідовно запроваджувати в дію міжнародно-правові акти про права і свободи людини.

Особливе значення у вирішенні даних питань має Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 року, Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, прийнята 28 червня 1996 року Конституція України, а також такі міжнародно-правові документи, як загальна декларація прав людини, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, розроблені на її основі та прийняті 16 грудня 1966 року Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Європейська конвенція про захист прав та основних свобод людини 1950 року, Декларація ООН «Основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою» 1958 року.

Питання прав і свобод людини і громадянина на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової співдружності. Історично склалося так, що становлення прав людини і громадянина як абсолютної соціальної цінності пов'язане з поваленням феодалізму і проголошенням за доби буржуазних революцій свободи людини. Теорія права розглядає права людини як природні, тобто пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і набуті в процесі життя, які в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина, інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо. Таким чином за своїм обсягом поняття свободи людини вповні відображає принцип, закладений у Ст.19 Конституції України, за яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством, свободу людини характеризує також принцип рівних правових можливостей, правового сприйняття і правової охорони, який закріплюють демократичні конституції, у тому числі і Конституція України.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку мова йде про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина як суб'єкт прав і свобод тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України до цього виду прав належать: право на життя (Ст.27), право на повагу до гідності людини (Ст.28), право на свободу та особисту недоторканість (Ст.29), право на невтручання в особисте та сімейне життя (Ст.32) тощо.

Що ж до прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій чи іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріплених Конституцією України, є право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право

брати участь в управлінні державними справами, право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій, право на соціальний захист тощо.

Говорячи про права людини і громадянина, слід враховувати, що таке їх розмежування не має абсолютного значення, оскільки за згодою між державами деякі громадські права можуть бути поширені на громадян іншої держави – суб'єктів укладених між державами договорів. Конституція України, проголошуючи права людини і громадянина, виходить із системи прав і свобод, що визначаються теорією конституційного права. Права і свободи людини і громадянина прийнято поділяти на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні. Особисті права і свободи людини безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини як фізичної особи. Це дуже важливо, оскільки саме цей статус є підґрунтям усіх інших якісних рис людини. Виходячи з цього, кожну конкретну людину, хоча вона може мати багато істотних недоліків, необхідно розглядати як особистість, повністю чи не повністю сформовану.

До особистих прав людини належать: право на вільний розвиток своєї особистості, невід'ємне право на життя, право на повагу до гідності, право на свободу та особисту недоторканість, право на недоторканість житла, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на невтручання в особисте та сімейне життя, право на свободу думки і слова, право на свободу світогляду та віросповідання.

Право людини на вільний розвиток своєї особистості (Ст.23) належить до суб'єктивного права узагальнюючого характеру. Воно передує всім іншим особистим правам людини, які у різних аспектах його конкретизують. Із цього випливає, що будь-які інші перепони на шляху забезпечення вільного розвитку особистості суперечать нормам Конституції і тому мають бути ліквідовані.

Невід'ємне право кожної людини на життя (Ст.27) є загально-визначним суб'єктивним правом, закріпленим в усіх міжнародних правових актах. Проголошення цієї норми – принципу в Конституції України – матеріалізація однієї з гуманістичних засад. Адже людина є найголовнішою соціальною цінністю. Тому всебічна охорона її життя – один з головних обов'язків держави. Практично це означає, що держава повинна вживати ефективних заходів щодо боротьби зі злочинністю, максимально сприяти розвитку медичної допомоги, забезпечувати послідовне покращення умов життя людей, особливо неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку.

У Ст.27 Конституції України зазначено, що «ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». Водночас Конституція надає кожній людині право захищати себе та інших людей від протиправних дій і посягань від будь-кого.

Право людини на повагу до її гідності (Ст.28) має універсальний характер у тому розумінні, що воно діє й до народження дитини, й після смерті людини. Повага до гідності людини є обов'язок держави. Справи, що виникають із цього приводу, як правило, вирішуються у судовому порядку. Суд повинен зобов'язати порушників спростувати відомості, що принижують гідність людини, компенсувати їй не тільки втрачену вигоду, а й моральну шкоду. Надійне гарантування правового захисту поваги до гідності як одного з нематеріальних благ є важливою ознакою справді демократичного, правового характеру держави, високої моральності суспільства.

Право на свободу та особисту недоторканість (Ст.29) є однією з реальних гарантій свободи людини. Це право як загальний принцип встановлює межу, яку ті чи інші посадові особи можуть переступити лише у випадках, прямо передбачених законом (затримання особи, яка вчинила злочин, здійснення примусового лікування за визначених законом обставин тощо).

Сутність права на недоторканість житла (Ст.30) полягає в тому, що без підстав, передбачених законом, ніхто не може увійти до житла проти волі осіб, які в ньому проживають. Поняття житла в даному разі підлягає широкому тлумаченню. Під житлом слід розуміти не тільки відповідну кімнату, квартиру, житловий будинок, а й усі допоміжні приміщення, якими користуються у повсякденному житті. Принцип недоторканості житла поширюється не тільки на місця постійного проживання особи, а й на місця її тимчасового мешкання у готелях, санаторіях, будинках відпочинку тощо.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції належить до загальноновизначених суб'єктивних прав особи. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом. Інакше вони спричиняють кримінальну відповідальність за Ст.131 Кримінального кодексу України. Ці винятки зумовлені виключно гуманною метою – запобігти злочинів або з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи. Порядок накладання арешту на кореспонденцію, її виїмки в поштово-телеграфних установах регулюються Ст.31 Конституції України та Ст.187 Кримінально-процесуального кодексу України. Що ж до зняття інформації з телефонних розмов, інших каналів зв'язку, то і ці питання регулюються ст.31 Конституції, а також Ст.8,9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.

При здійсненні оперативно-розшукової діяльності забороняється порушувати права людини і громадянина. У разі безпідставного порушення цих прав відповідні державні органи та посадові особи повинні відновити порушені права і відшкодувати заподіяну матеріальну чи моральну шкоду згідно із законом України «Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.

Право на невтручання в особисте і сімейне життя (Ст.32) також є одним із суб'єктивних прав людини, пов'язаних гарантуванням її свободи. Винятки можуть бути передбачені лише Конституцією України. Винятковий характер такого захисту зумовлений повагою до людини як найбільшої соціальної цінності, що панує у демократичних державах. Кожна людина унікальна, індивідуальна, вона є суб'єктом безлічі неформальних зв'язків, носієм приватних інтересів, які є особистою справою. Виняток може мати місце лише тоді, коли поведінка особи суперечить закону і громадській моралі, прикладом чого може бути систематичне здійснення у сім'ї насильства над дитиною, її експлуатація (Ст.52).

Стаття 32 Конституції складається з чотирьох частин, які зорієнтовані на конституційне врегулювання різних життєвих ситуацій, пов'язаних із захистом особистого і сімейного життя людини. Вона забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди.

Особливість політичних прав і свобод полягає, насамперед, у тому, що їх носіями, суб'єктами є лише громадяни України, а не всі особи, які проживають на її території. Важливою особливістю політичних прав і свобод є й те, що вони у певних випадках можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина, наділеного цими правами, свободами, у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур. До політичних прав і свобод належать: право на об'єднання у політичні партії та політичні організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на мирні збори та маніфестації, право на звернення.

Право на об'єднання у політичні партії та політичні організації дає змогу громадянину брати активну участь у політичному житті суспільства. Політику, як відомо, роблять маси, саме вони впливають на прийняття тих чи інших політичних рішень, на визначення політичного курсу країни. Однією з особливостей громадянського суспільства є наявність в ньому широкої мережі різних громадських організацій, що відповідають різноманітним інтересам його членів.

Право брати участь в управлінні державними справами (Ст.38) може здійснюватися громадянами України як безпосередньо, так і через представників, якими, приміром, є депутати представницьких органів державної влади.

Право на мирні збори та маніфестації (Ст.39) є важливим демократичним надбанням і дійовим заходом, завдяки якому громадяни можуть обговорювати актуальні питання державного і суспільного розвитку, протестувати проти будь-яких обмежень демократії або тих чи інших негативних проявів у політиці, проти порушення їхніх прав тощо.

Це право належить до системи демократичних стандартів у галузі прав громадянина. Конкретні заходи щодо його здійснення регулюються національним законодавством, у тому числі і законодавством України. Його основною особливістю є встановлення порядку, за яким збори і маніфестації повинні бути мирними, їх учасники не повинні мати зброї. Про проведення цих акцій мають завчасно сповіщатися органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може бути встановлене лише судом з метою захисту прав і свобод людини і громадського порядку.

Право на звернення (Ст.40) може здійснюватися у різних формах, в індивідуальному чи колективному порядку. Адресатами цих звернень є державні органи місцевого самоврядування, посадові особи цих органів.

Конституція України закріплює систему економічних, соціальних і культурних прав, які в свою чергу охоплюють право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, право на відпочинок, право на соціальний захист, право на житло, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї, право на освіту, право на свободу творчої діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. // Відомості Верховної Ради. – К., 1996. №30. – Ст.41
2. Загальна декларація право людини від 10 грудня 1948 року // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992. – С.18-24.
3. Погорілко В., Головченко В., Сірий М. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К.: Ін. Юре, 1997. – С.52.
4. Гладун З. Право на здоров'я // Український часопис прав людини. – 1996. – №1. – С.7-13.
5. Гошовський М.І., Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С.3-6.
6. Колосова Н.М. Конституционное право граждан на судебную защиту их прав и свобод в СНГ // Государство и право. – 1996. – №12. – С.33-40.
7. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – №11. – С.29-31.
8. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції // Український часопис прав людини. – 1995. – №1. – С.14-22.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ

Для розуміння тієї ситуації, яка сьогодні має місце в пенітенціарній системі України, а також тенденцій, що впливають на організацію виховної роботи в місцях позбавлення волі, необхідно порівняти наші досягнення та проблеми в цій галузі з тими, які є в Росії.

Зокрема, Концепція реформування виправно-трудової системи України, що була затверджена в 1999 р., мала в основі виправного процесу особистість конкретної людини, захист її прав і загально-людських цінностей у період відбування покарання і повинна була сприяти формуванню особистісних якостей, що допоможуть засудженим, після звільнення, повернутися до нормального життя в суспільстві. Цей принцип повною мірою співвідноситься з міжнародними стандартами поведіння з ув'язненими, зокрема, з Європейськими тюремними правилами [1, 160].

Прийняття України в Раду Європи дало можливість реально ознайомитися з практичною реалізацією міжнародних стандартів поведіння з засудженими в пенітенціарних установах європейських країн, у тому числі й Росії, та більш осмислено, з наукової точки зору, підійти до формування принципів виправної роботи з засудженими.

Першим кроком у даному напрямку була трансформація загонів у відділення соціально-психологічної служби. Довгий час основною фігурою в організації виправного процесу був начальник загону, але на практиці його функції були переважно адміністративними. У травні 1999 року Державним департаментом замість загонів були створені відділення соціально-психологічної служби, як основні організаційні ланки в структурі установи виконання покарання, через які забезпечується створення оптимальних умов для виконання покарання і проведення із засудженими соціально-психологічної роботи.

Основні положення, що стосуються організації соціально-психологічної роботи зі спецконтингентом, відбиті в наказі Державного департаменту №33 від 17 березня 2000 року [2] та у програмі «Основних напрямків удосконалення діяльності соціально-психологічної служби органів і установ кримінально-виконавчої системи на 2000-2001 р.», що були затверджені 30.06.2000 р. Головою Державного департаменту [3].

Завдяки прийнятим нормативним документам, соціально-психологічна робота почала розглядатися відповідна діяльність персоналу установ виконання покарань, спрямована на формування в засуджених правослухняної поведінки і стимулювання такої життєвої позиції, що відповідає соціальним нормам.

Сфера діяльності працівників соціально-психологічної служби безпосередньо пов'язана з процесом виправлення засуджених і серед складових цієї роботи можна виділити такі три основні компоненти:

- виховну роботу, що припускає здійснення впливу на духовний і фізичний розвиток, корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних змін їхньої особистості;

- соціальну роботу, тобто надання засудженим допомоги в рішенні їхніх соціальних проблем, сприяння поновленню і розвитку соціально-корисних зв'язків і реінтеграції в суспільство;

- психологічну роботу, яка забезпечує психологічну допомогу засудженим, зниження психотравмуючого впливу умов позбавлення волі на особистість.

Всі три компоненти інтегруються в соціально-психологічну роботу із засудженими, яка має проводитися на основі дотримання основних прав і свобод людини, гуманізму, законності, пріоритету мети виправлення при виконанні покарання. Дана робота, крім цього, орієнтується на використання прогресивної концепції педагогіки співробітництва, стимулювання соціально-правової ініціативи засуджених, широкої участі громадськості у виправному процесі тощо.

Сьогодні в основу виховного процесу покладені індивідуальні програми соціально-психологічної роботи, що складаються на кожного засудженого. Зміст і структура індивідуальної програми розроблені Департаментом з урахуванням досягнень вітчизняної пенітенціарної психології і педагогіки, а також практичного досвіду пенітенціарних систем закордонних країн.

Особливістю роботи з індивідуальної програми є особиста участь засуджених у її складанні і періодичній оцінці прогресу виправлення. Таке співробітництво вихователів і засуджених сприяє розвитку в останніх свідомого відношення до цілей виправлення на період відбування покарання, почуття залежності перспектив дострокового звільнення від особистої позиції, поведінки.

Велике значення в системі відносин займає середовище, в якому знаходиться засуджений. Незважаючи на певні фінансові труднощі і переповненість установ виконання покарань, Департаментом послідовно реалізується програма поліпшення умов тримання засуджених. Своєрідним орієнтиром, при тому, є Білоцерківська виправна колонія №35, на базі якої реалізується українсько-швейцарський експеримент «установа-модель». У колонії здійснюється реконструкція гуртожитків, що дало можливість розмістити засуджених в окремих блоках-секціях чисельністю по 25 чоловік. Крім того, уведено додаткові посади начальників відділень соціально-психологічної служби з розрахунку 1 на 50 засуджених. Як наслідок, в установі різко покращився морально-психологічний клімат у середовищі засуджених, намічається тенденція до зменшення порушень режиму відбування покарання.

Викладачі Чернігівського юридичного училища підготували проект

навчальної програми для підвищення кваліфікації працівників соціально-психологічної служби на базі Білоцерківського училища Департаменту. Цьому сприяла продуктивна діяльність наукової лабораторії, яка створена нещодавно в училищі і одним із основних завдань якої є надання допомоги практичним працівникам в підвищенні ними професійної кваліфікації.

Важливе місце в процесі адаптації засудженого до умов позбавлення волі займає психологічна служба, що сьогодні вже сформувалася в українських пенітенціарних закладах як самостійна професійна структура. Основні зусилля психологів спрямовані на поглиблене вивчення особистості прибулого засудженого і прогнозування його поведінки, психологічна допомога в період відбування покарання, навчання ненасильницьким формам вирішення конфліктів [4, 6-19].

Практично в кожній установі обладнані кімнати психоемоційного розвантаження, що дозволяють проводити із засудженими сеанси індивідуальної і групової терапії, рольові тренінги і заняття з поведінкової терапії.

У матеріалах з питань “Використання сучасних психотехнологій у роботі психологів установ виконання покарань” [5], підготовлених викладачами училища разом з кафедрою психології ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, висвітлені питання соціально-педагогічного, медико-психологічного і науково-методологічного обґрунтування практичної роботи психологів установ виконання покарань, які відображають сучасний рівень опанування фахівцями-психологами методів та технологій у сфері профілактики протиправних дій серед населення, та у корекційно-виховній роботі з засудженими.

В Україні, крім індивідуальної роботи з засудженими, велика увага приділяється культурно-масовим заходам, як основній формі організації їх відпочинку та дозвілля. Це, насамперед, концерти і виступи професійних і самодіяльних творчих колективів, демонстрація кіно-відеофільмів. Майже в кожній установі існують гуртки за інтересами – декоративно-прикладної творчості, художньої самодіяльності. Важливе місце приділяється фізкультурно-оздоровчим заходам і не тільки як формі організації вільного часу засуджених, але й як можливості зміцнення їхнього здоров'я.

Департаментом створені умови для реалізації освітніх програм серед засуджених, насамперед можливості одержання ними середньої освіти. Так, з 1 вересня 2000 року, особи, які не мають базової середньої освіти і яким не виповнилося 40 років повинні її отримати під час відбування покарання у виправній установі. На сьогодні в загальноосвітніх навчальних закладах при виправних установах навчається більше 5 тисяч засуджених. Департаментом вивчаються питання щодо надання засудженим можливості для підвищення свого загальноосвітнього рівня за дистанційними технологіями.

Характерною ознакою сучасності є широка участь у духовному відродженні засуджених представників релігійних організацій. Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”, введений в дію Постановою

Верховної Ради № 988-12 від 23.04.1991 р., в Ст.1 проголошує, що “завданням цього закону є гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання”. Душпастирська робота священнослужителів здійснюється на принципах дотримання волі віросповідання, добровільної участі засуджених у заходах релігійного характеру і неприпустимості протиставлення одного віросповідання іншому. В даний час установи виконання покарань відвідують представники більш ніж 25 офіційно зареєстрованих релігійних організацій, що не тільки здійснюють духовну підтримку засуджених у період відбування покарання, але й опікують їх після звільнення. За допомогою священнослужителів в установах обладнані кімнати для молитви, каплиці, з'явилися духовні бібліотеки.

Участь громадськості в процесі ресоціалізації є його значною складовою. Принцип участі громадськості у виправленні засуджених, а також здійснення суспільного контролю за діяльністю установ і органів виконання покарань закріплений виправно-трудовим кодексом України (Ст.9), але його реальне наповнення здійснюється лише останнім часом.

Найбільш тісне співробітництво Державного департаменту з громадськими організаціями відбувається в рамках програми Міжнародного фонду «Відродження» «Сприяння реформуванню пенітенціарної системи України», що підтримує реалізацію суспільних ініціатив, спрямованих на забезпечення процесу реформування пенітенціарної системи в напрямку її гуманізації, відповідності міжнародним стандартам, більшій прозорості, підвищення рівня професійної підготовки співробітників системи.

Наприклад, з а рекомендаціями Департаменту в 2000 р. Фондом підтримано 14 з 36 конкурсних проєктів, 10 з яких реалізуються безпосередньо в установах виконання покарань Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Львівської, Одеської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Чернігівської областей.

У світлі сучасних тенденцій використання новітніх соціальних технологій набувають актуальності питання удосконалення процесу адаптації до життя в умовах вільного суспільства. У цьому аспекті дуже важлива взаємодія зі службою зайнятості, органами внутрішніх справ. Досить великий внесок у справу виправлення і сприяння процесу соціальної адаптації засуджених вносить взаємодія Департаменту й Українського Державного Центру соціальних служб для молоді. Робота ця проводилася, насамперед, з неповнолітніми засудженими. Сьогодні Державним Центром разом з Державним Департаментом реалізується Програма соціального супроводу молоді, що відбуває покарання і звільняється з місць позбавлення волі.

Якісно новим моментом у процесі громадського контролю є діяльність правозахисних організацій. Взаємини кримінально-виконавчої системи України з правозахисними організаціями пройшли шлях від форми протесту, загальної критики існуючої системи виконання покарань до конструктивного

співробітництва.

Перераховані форми діяльності Державного департаменту потребують розвитку, а тому спираючись на досвід найближчого сусіда України – Росії та врахування досягнень російських колег є умовою не лише для будівництва своєрідного «моста» між нашими країнами, а й сприяє переосмисленню спільної життєвої позиції, поверненню до дійсних загальнолюдських цінностей.

В Росії розробляється проект «Альтернативи тюремному покаранню», а також Закон «Про соціальну ресоціалізацію». Виходячи з потреб кримінально-виконавчої системи відносно збільшення чисельності виховного персоналу, 5.04.2001 року згідно з Наказом №59 по Мін'юсту Росії була введена посада в установах виконання покарань – старший інспектор з виховної роботи.

Згідно визначених документів здійснюється аналіз практичного досвіду організаційного, науково-методичного і нормативно-правового забезпечення виховної роботи; визначаються особливості організації та проведення виховної роботи з різними категоріями засуджених; піднімаються проблеми реалізації комплексного підходу до виховної роботи; висвітлюються питання формування педагогічного колективу співробітників виправних установ і виробляються шляхи подальшого вдосконалення виховної роботи з засудженими.

Вологодський інститут права та економіки Мін'юсту Росії разом з Управлінням виконання покарань здійснює цілеспрямовану діяльність з наукового забезпечення організації виховної роботи.

Нормативно-правову основу спільної діяльності складають: федеральні і відомчі нормативні акти, Концепція виховної роботи з засудженими в умовах реформування кримінально-виконавчої системи (далі – КВС), Концепція розвитку наукової діяльності Вологодського інституту права й економіки Мін'юсту Росії, План заходів щодо вдосконалення підготовки фахівців.

У рамках співробітництва ведеться підготовка, впровадження й авторський супровід наукових досліджень і науково-методичних рекомендацій для установ КВС, спільна участь співробітників інституту в системі професійної підготовки практичних працівників установ КВС і практичних працівників в освітньому процесі вузу.

У зв'язку з Планом наукової діяльності інституту передбачена розробка наукових, науково-методичних і нормативних матеріалів, спрямованих на удосконалення діяльності КВС загалом, виховної роботи з різними категоріями засуджених, вивчення й узагальнення Вологодського досвіду в сучасних умовах; проведення досліджень, спрямованих на удосконалення загонової системи виправних установ КВС; розробка рекомендацій для практичних працівників КВС; проведення спільних науково-практичних конференцій, семінарів, нарад.

На базі Вологодською інституту права й економіки Мін'юсту Росії були організовані і проведені ряд конференцій, на яких розглядалися найбільш

актуальні, зв'язані зі злочинністю проблеми [6, 5].

Взаємодія з Управлінням виконання покарань у Вологодській області й установами КВС з виконання плану наукової діяльності інституту здійснюється на підставі заявок на проведення наукових досліджень. До досліджень залучається як практичні працівники установ КВС, так і професорсько-викладацький склад інституту, інші зацікавлені громадські організації, установи різних міністерств і відомств.

Разом з Управлінням виконання покарань у Вологодській області ведеться робота щодо створення обласного банку психодіагностичних методик для використання в діяльності установ КВС, що дозволить більш повно вивчити особистість засудженого і підвищити ефективність виховного процесу; планується створення на базі Вологодського інституту права та економіки (далі – ВІПЕ) психологічної лабораторії.

На початку 1999 року керівництвом Головного управління виконання покарань було запропоновано налагодити співробітництво із Судською виховною колонією. В результаті була створена комплексна програма взаємодії, яка включає організацію науково-дослідної та науково-методичної роботи, розробку заходів для удосконалення підготовки фахівців для кримінально-виконавчої системи, надання допомоги в розширенні матеріально-технічної бази колонії. Зокрема, передбачається створення колонією необхідних умов співробітникам інституту для проведення наукових досліджень із проблем виконання кримінальних покарань відносно неповнолітніх засуджених. Варто підкреслити, що проблеми, пов'язані з вивченням злочинності неповнолітніх, складають один із пріоритетних напрямків науково-дослідної діяльності інституту. Йде також підготовка методичних розробок, таких як «У допомогу начальнику загону», «У допомогу соціальному працівнику» та інші, здійснюється інформаційна підтримка співробітників колонії за різними напрямками пенітенціарної практики.

Інститут планує продовжити співробітництво з практичними установами, спрямоване на реалізацію Концепції виховної роботи з засудженими в умовах реформування КВС.

Новим стимулом до подальшого розвитку служби з'явився перехід КВС до складу Міністерства юстиції Росії і, як наслідок, наказ ГУВП Мін'юсту Росії №251 від 9.07.99 року. У цьому нормативному документі чітко визначено, що психологічна лабораторія є структурним підрозділом ВК чи СІЗО. На 1.01.2001 року чисельність психологічної служби складає 16 чоловік, створено 3 психологічні лабораторії. Питання підготовки кадрів для психологічної служби вирішується разом з ВІПЕ, Академією права і управління МЮ РФ і Управлінням виконання покарань у Вологодській області.

Найважливішими передумовами підвищення авторитету психологів та ефективності діяльності – є зростання їх професійної майстерності і придбання необхідного досвіду. У межах даних задач щорічно проводяться 3-денні навчальні семінари пенітенціарних психологів області. Підготовка і проведення семінарів проходить у тісному контакті з викладачами ВІПЕ на

базі виправної колонії (ВК-1) або інституту. Тема семінару визначається за результатами аналізу оперативної обстановки в місцях позбавлення волі, задач, що стоять перед психологічною службою на даному етапі, і пропозицій самих психологів. За останні чотири роки психологи навчені техніці проведення групових тренінгів і прийомам індивідуальної психотерапії, розглянуто питання практичного забезпечення психологічного супроводу співробітників виправних установ, різних категорій засуджених, відпрацьовані психологічні прийоми, спрямовані на ефективне подолання конфліктів.

На підставі даних психодіагностики психологи прогнозують перспективи розвитку особистості, індивідуальної поведінки, проводять профілактичну і корекційну роботу. В системі службової підготовки з особовим складом і занять із соціально-гуманітарної підготовки, співробітники психологічної служби здійснюють поширення психологічних знань і підвищення психологічної культури слухачів.

З метою визначення науково обґрунтованих шляхів розвитку й удосконалювання діяльності психологічної служби при УВП у Вологодській області створена координаційно-методична рада по психологічному забезпеченню діяльності установ області. Зараз знаходиться в роботі перспективний план розвитку психологічної служби області, що включає штати, професійну підготовку, розміщення співробітників служби, забезпечення засобами зв'язку, оргтехнікою, устаткуванням кабінетів психологічного розвантаження і релаксації співробітників, кабінетів індивідуальної і групової роботи з засудженими.

При наявній на сьогодні чисельності співробітників психологічної служби і середньому навантаженню на одного психолога в Російських установах – більш ніж 1000 засуджених на одного психолога, виконання в повному обсязі всіх поставлених перед ними завдань не уявляється можливим. Хоча в Україні ця цифра становить 600 засуджених на одного психолога, але й вона говорить про те, що і нам ще треба досягати європейських стандартів коли на 1 психолога припадає лише 40-50 засуджених.

Отже, проблеми розбудови пенітенціарних систем в Україні та Росії і узгодження їх з вимогами Ради Європи в наших країнах майже ідентичні. Обмін досвідом наукового супроводження проєктів та концепцій покращення умов для виправлення засуджених на основі реконструкції колоній та підвищення якості підготовки пенітенціарного персоналу та його діяльності – це поле співпраці між Україною та Росією, яке можна вважати зораним, але ще не достатньо удобреним науковими ідеями та практично випробуваним. Залучення науковців Чернігівського педагогічного держуніверситету імені Т.Г.Шевченка до співпраці із ЧЮУ ДДУ ПВП, продовження тієї роботи, яка вже розпочалася, підтримка Україною та Росією програм обміну досвідом на науково-практичних конференціях – є запорукою того, що дійсно Україна перетвориться на правову державу, в якій головною цінністю буде людина, громадянин та його особисті права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хрестоматія з курсу “Кримінально-виконавче право” / Упорядник: Іваньков І.В. – Донецьк: Донецький Меморіал, 2000. – 230 с.
2. Наказ Державного департаменту №33 від 17 березня 2000 року.
3. Програма «Основних напрямків удосконалення діяльності соціально-психологічної служби органів і установ кримінально-виконавчої системи на 2000-2001 р.» від 30.06.2000 р.
4. Робоча книга пенітенціарного психолога. Під загальною редакцією В.М.Синьова, В.С.Медведева. – К.: МП “Леся”, 2000. – 224 с.
5. Методичні матеріали до тренінгових курсів психологів установ виконання покарань “Використання сучасних психотехнологій у роботі психологів установ виконання покарань”, 9-10 жовтня 2001 року / За ред. В.Ю.Дмитрієва, С.О.Чебоненка, І.Г.Богатирьова. – Чернігів: ЧЮУ ДД ПВП, 2001. – 56 с.
6. Научное обеспечение воспитательного процесса // Воспитательная работа в исправительных учреждениях Вологодской области. – Вологда, 2001.

З ІСТОРІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ (1930-1935 рр.)

Першу половину 30-х років минулого століття визначають як перехідний етап, в ході якого відбувалася централізація репресивно-карального апарату держави і, як наслідок цього процесу, – відтворення республіканських наркоматів внутрішніх справ, поновлення їх діяльності, але під жорстким централізованим керівництвом загальносоюзного НКВС.

Прийнявши 15 грудня 1930 р. постанову про ліквідацію республіканських наркоматів внутрішніх справ, ЦВК та РНК СРСР у той же день видали ще одну – «Про керівництво органами ОДПУ діяльністю міліції та розшуку», яка поклала початок процесу централізації управління органами внутрішніх справ в межах СРСР. Факт підпорядкування органів міліції союзному ОДПУ видається логічним, коли зазначити, що міліція була єдиним, крім ОДПУ, органом, уповноваженим вести оперативно-розшукову роботу, мережа підрозділів якої вкривала всю країну, і самого багаточисельного з усіх ланок колишнього НКВС. Все це обумовлювалося більш широкими процесами змін у політичній системі країни, що викликали тенденції до створення державного органу не тільки з надзвичайними повноваженнями, але й з необмеженими можливостями.

На виконання зазначеної постанови ВУЦВК та уряд України 29 грудня 1930 р. визначили «Порядок підлеглості органів міліції та карного розшуку органам ДПУ УСРР». Останні мали керувати діяльністю Головного управління міліції та карного розшуку, що діяло при РНК УСРР, через спеціально призначену особу, яка одночасно була помічником голови ДПУ. Аналогічний порядок підлеглості встановлювався в обласних та районних апаратах державної безпеки та міліції. Визначався він інспектуванням і контролем діяльності міліції та карного розшуку; правом призначення, переміщення та звільнення їх керівного складу; оперативним керівництвом діяльністю міліції та карного розшуку. В подальшому ці функції виконувала створена наприкінці 1931 р. у складі ОДПУ Головна інспекція по міліції та карному розшуку (у складі ДПУ УРСР – особлива інспекція по міліції та карному розшуку).

Саме оперативне використання міліції та карного розшуку було ключовим фактором їх передачі до органів ДПУ. Адже, як зазначалося в постанові, «побудова агентурно-вивідувальної мережі міліції та розшуку повинна бути проведена з урахуванням можливості її використання органами ДПУ по своїй лінії» [1]. Тобто в країні створювався єдиний оперативний апарат. Це, звичайно, мало позитивно вплинути на результативність боротьби із загальнокримінальною злочинністю. Але цей апарат ставав одночасно зброєю в боротьбі проти опонентів партійно-державного керівництва країни, тим більше, що контроль за ним з боку вищих органів влади все більше ставав декларативним.

Органи міліції не тільки підпорядковувалися ДПУ, але фактично опинились в положенні філій його центрального апарату. В результаті всіх організаційних змін міліція підлягала: 1) РНК УСРР, а на місцях – виконкомам;

2) вищестоящим міліцейським органам; 3) ДПУ УСРР та його місцевим органам. Підлеглисть міліції органам ДПУ УСРР, яка, безумовно, мала й позитивні моменти, забезпечувала дедалі суворішу централізацію керівництва міліцією, ослаблення її зв'язків з органами влади різного рівня, тобто сталось те, чого ДПУ домагалось ще в 20-х роках і що не приймалось як таке, що не відповідає Конституції.

Такі якісні зміни в системі органів міліції дозволили підвести єдину правову базу під їх будівництво в масштабі всієї країни, визначити загальні завдання міліції та принципи її організації і діяльності. 25 травня 1931 р. уряд СРСР затвердив перше загальносоюзне Положення про робітничо-селянську міліцію, яке встановлювало, що її центральними органами є Головні управління міліції союзних республік, які діяли при раднаркомках, а місцевими – обласні, районні та міські управління (відділи) міліції [2]. Вперше в масштабах СРСР визначалось правове поле діяльності органів міліції. Положення юридично закріпило єдину для всієї країни організаційну структуру різних ланок апарату міліції, та, залежно від такої структури, визначало компетенцію та завдання тих чи інших органів міліції. Також визначалось їх місце в системі органів держави, внутрішня організація, принципи комплектування кадрів міліції.

Тенденція посилення централізації керівництва органами міліції в масштабах СРСР отримала подальший розвиток 27 грудня 1932 р., коли ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову про створення Головного управління робітничо-селянської міліції при ОДПУ СРСР та затвердили Положення про нього. При цьому Головне управління міліції при уряді УСРР не ліквідувалось. Але із його компетенції вилучались функції законодавчої ініціативи, контролю та інспекції всіх органів міліції, керівництва підготовкою кадрів, розробки відомчих нормативних актів. Отже, завдання республіканського управління звужувались до виконання наказів та настанов Головного управління міліції при ОДПУ СРСР, а по суті – самого ОДПУ. Тобто органи міліції на території України були виведені із безпосереднього відання уряду України. Цікаво, що створення управління міліції при ОДПУ СРСР пояснювалось необхідністю «загального керівництва роботою управління робітничо-селянської міліції союзних республік, для проведення по всьому союзу РСР паспортної системи та прописки паспортів і для безпосереднього керівництва цією справою» [3]. 27 грудня 1932 р. постановою ЦВК та РНК СРСР «Положення про паспорти» в країні вводилась єдина паспортна система. В структурі міліції були утворені спеціальні паспортні апарати (відділи, відділення, групи, столи), які безпосередньо здійснювали всю роботу по паспортизації населення та вели роз'яснювальну роботу серед населення про значення паспортної системи та порядок паспортизації.

Централізація охорони громадського порядку, з одного боку, дозволяла більш планомірно та масштабно вести боротьбу зі злочинністю, та з іншого – зковувала ініціативу місцевих співробітників, які звикали чекати директив з центру. Крім того, необхідність створення всесоюзного органу міліції відчувалась вже давно, але з його створенням Україна була позбавлена широкого кола прав в галузі керівництва внутрішніми справами, які були надані їй відповідно до конституційного законодавства.

Паралельно з процесом централізації карального апарату держави

відбувалось розширення правового поля його діяльності. На початку 30-х років були прийняті законодавчі акти, спрямовані на нормативне забезпечення суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи по укріпленню сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» місцеві органи влади наділялись, по суті, надзвичайними повноваженнями. Обласні виконкоми, використовуючи підрозділи внутрішніх справ та державної безпеки, застосовували в районах суцільної колективізації всі заходи по боротьбі з куркульством аж до повної конфіскації їх майна та виселення за межі області [4].

Взагалі, перша половина 30-х років характеризується відмовою від старої правової системи, що була покликана до життя новою економічною політикою, а разом з нею руйнуванням гарантій прав особи в кримінальному судовиробництві, що відкривало простір репресивній діяльності органів ДПУ-НКВС.

Подібне ставлення до селян не могло не спричинити невдоволення та опір з їхнього боку. У їх придушенні найактивнішу участь брали органи й війська ДПУ. Саме це, зокрема, ілюструють інформаційні повідомлення про хід колективізації в Україні на початку 1930 року, що, як правило за підписом голови ДПУ УРСР Балицького, надходили до Москви. Зокрема в доповідній записці про політичний стан селянства України у зв'язку з політикою ліквідації куркульства як класу за період з 20 січня по 12 лютого 1930 р. Балицький повідомляв, що в січні відбулося 37 масових виступів селян. У них взяли участь 12 тисяч чоловік, із яких заарештовано 11865 чоловік. У відповідь на політику «розкуркулення» селянами було здійснено 40 терористичних актів [5]. Терористичні акти чинилися й пізніше. Так, у травні 1932 р. у Дзержинському районі (Вінницька обл.) «куркулі» вбили голову сільради, уповноваженого РПК, завдали тяжких травм сільвиконавцю. У деяких селах Полтавського, Липовецького, Іллінецького та інших районів у квітні 1932 р. відбулися збройні виступи, в яких взяли участь декілька сот чоловік.

Тактика придушення масових виступів селян була чітко відпрацьована й застосовувалася, незалежно від характеру проявів невдоволення, наслідків їх, можливої кількості жертв. Місцевість, «вражена селянськими хвилюваннями», розбивалася на оперативні ділянки, які в свою чергу поділялися на сектори. До кожного оперативного сектора посилалися військові групи ДПУ, які діставали наказ про рішуче придушення виступів. Для прикладу наведемо бойові операції тільки одного з'єднання – 4-го Українського полку військ ДПУ ім. Ф.Е.Дзержинського. В лютому 1930 р. бійці полку беруть участь у ліквідації великого збройного повстанського формування в Старобільському повіті Донбасу. Весна 1930 р. – ліквідація «банди» в Одеській окрузі. Вересень 1930 р. – знищення збройних повстанських загонів в Чернігівській, Ніжинській, Конотопській окрузі.

Нові завдання, що покладались на органи державної безпеки на початку 30-х років, вимагали структурного удосконалення їх апаратів у напрямку розмежування функцій окремих підрозділів та створення чіткої організаційної побудови від центрального апарату до місцевих.

Структурні зміни в республіканському апараті ДПУ відбувались після відповідної реорганізації центрального апарату ОДПУ СРСР, а на органи

державної безпеки України вони поширювались як на місцеві підрозділи ОДПУ. Отже, ДПУ УСРР розглядалось керівництвом країни як обласний відділ ОДПУ. Про це красномовно свідчить той факт, що в СРСР керівники територіальних відділів ОДПУ називались повноважними представниками ОДПУ по краю чи області. В УСРР були просто начальники обласних відділів ДПУ, і лише голова ДПУ УСРР був за сумісництвом повноважним представником ОДПУ СРСР по Україні [6]. Органи безпеки в Україні завжди діяли під жорстким контролем центру, що власне і робило їх слухняним знаряддям в руках політичного керівництва країни.

Зміни в системі та структурі оперативних підрозділів дозволили побудувати роботу по основних напрямках діяльності органів державної безпеки на принципах суворої вертикальної підлеглості, з дотриманням вимог службової та партійної дисципліни, що призводило до беззастережного виконання настанов вищестоящого апарату. Уточнення функцій, удосконалення структурної та організаційної побудови оперативних підрозділів державної безпеки, встановлення їхньої спеціалізації, дозволило працювати апарату доволі гнучко, виконуючи функції політичної поліції в середині країни та дієздатного розвідувального центру за її межами.

Структурна реорганізація, що відбувалась на початку 30-х років, дозволила чітко окреслити завдання окремих підрозділів державної безпеки, встановити систему агентурно-оперативного нагляду за станом справ в усіх галузях діяльності суспільства: економіці, армії, науці, освіті тощо. Якби зміни не відбувалися в структурі центрального та місцевих органів держбезпеки України на протязі 20-30-х років, всі вони були пов'язані з удосконаленням чи виділенням окремого напрямку діяльності, але форми та методи, пріоритетні напрямки цієї діяльності, залишались незмінними.

В результаті всіх реорганізацій ОДПУ СРСР на початок 1934 р. став центральним органом, в якому поєдналось керівництво здійсненням не лише правоохоронних, але й каральних функцій. Йому були безпосередньо підпорядковані органи міліції. ОДПУ СРСР мало власні військові формування, керівництво якими здійснювало Головне управління прикордонної охорони та військ ОДПУ. В 1932 р. у складі ОДПУ був створений Відділ воєнізованої пожежної охорони. Органам ОДПУ підпорядковувалася й система виправно-трудових таборів, які з 1930 р. стали основним місцем позбавлення волі.

Процес централізації репресивно-карального апарату СРСР завершився 10 липня 1934 р., коли постановою ЦВК СРСР було утворено загальносоюзний Наркомат внутрішніх справ. Об'єднавши органи державної безпеки та внутрішніх справ в єдиному апараті державного управління, законодавча влада повинна була розробити та затвердити Положення про НКВС СРСР та його місцеві органи. Однак цього зроблено не було. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. (пункт 9) "Про організацію НКВС СРСР" було доручено подати до РНК СРСР на затвердження проект "Положення про НКВС СРСР", однак воно не було затверджено ні в 1934 р., ні в наступні роки до ліквідації в 1960 р. МВС СРСР. У той же час не були відмінені Положення про ДПУ і ОДПУ 1922 р. та 1923 р.

Таким чином, діяльність органів держбезпеки та внутрішніх справ в правовому відношенні не була врегульована, що негативно відзначалось на їх оперативно-службовій діяльності. Якщо зважити на те, що стратегія

функціонування органів НКВС була керована на боротьбу з неіснуючим в країні антирадянським підпіллям, стає зрозумілим, чому це призвело до викривлень та перегинів каральної політики держави та її силових органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История милиции Украинской ССР. В документах и материалах / Под ред. П.П.Михайленко. – К., 1969. – Т.1. – С.654.
2. Архів Управління МВС України в Чернігівській області. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121.
3. Полиция и милиция России: страницы истории / Борисов А.В., Дугин А.Н., Малыгин А.Я. и др. – М.: Наука, 1995. – С.142.
4. Свод Законов СССР – 1930. – №9. – С.105.
5. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С.38.
6. Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Серова // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – №1. – С.231.

РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ В РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Російська тюремна система вступила в ХХ століття, маючи у своїй основі досить серйозну правову базу, розробка якої здійснювалася, головним чином, протягом 30–90-х років попереднього століття. Два основних правових документи визначали зміст діяльності системи виконання кримінальних покарань: Статут про осіб, що утримуються під вартою (1890 р. зі змінами 1906, 1908 і 1909 р.) і Статут про засланих (1909 р.). Основні норми цих статутів базувалися на положеннях Зводу установ і статутів про осіб, що утримуються під вартою і засланих 1832 р., що у свою чергу увібрав у себе норми окремих приватних інструкцій (Московської 1804 р., Петербурзької 1819 р.), що регламентували деякі питання організації тюремного побуту, і Загальної тюремної інструкції 1831 р., яка вперше в історії Російської держави об'ємно і всебічно визначила діяльність системи місць ув'язнення, порядок і умови відбування арештантами покарання, форми і методи пенітенціарно-карального впливу на них.

Загальновідомо, що зміни суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, внутрішня криміногенна обстановка в державі викликають потребу в удосконалюванні видів кримінальних покарань, у тому числі пов'язаних з позбавленням волі, що неминуче приводить до корегування системи їх виконання. Російська держава з такою ситуацією зіткнулась на рубежі ХІХ-ХХ століть.

У Законі від 11 грудня 1879 р. були визначені основні засади перетворення каральної системи держави, в основу якої були покладені наступні види кримінальних покарань: страта; каторга, що призначалась чи безстроково або на термін з наступним переведенням на поселення; заслання на поселення без строку; ув'язнення у виправному будинку; ув'язнення у фортеці; ув'язнення у в'язниці; арешт; грошова пеня. Кримінальний кодекс 1903 р. практично без зміни включив в перелік кримінальних покарань види покарань, визначених Законом від 11 грудня 1879 р., замінивши лише грошову пеню на грошовий штраф. У розглянутих статутах про утримання під вартою з урахуванням зміни системи видів кримінальних покарань і основних напрямків реформи тюремної системи 1877-1879 р., а також зміни її відомчої приналежності – передачі в 1895 р. з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ у підпорядкування Міністерства юстиції, розкривається поняття утримання під вартою. Під утриманням під вартою слід було розуміти: запобіжний захід у відношенні осіб, звинувачуваних у здійсненні злочинів і проступків; міра виправлення і покарання; міра, що застосовується до несправних боржників; міра, що застосовується у відношенні пересильних арештантів.

Для забезпечення реалізації зазначених цілей у цивільному відомстві створюється система установ, що мають свій особливий правовий статус, який включає: приміщення для осіб, що підлягають арешту; арештантські приміщення при поліції; в'язниці губернські, обласні і повітові тюремні замки;

Санкт-Петербурзька в'язниця, Московська виправна в'язниця; виправні арештантські відділення; в'язниці для змісту засуджених до каторжних робіт; пересильні в'язниці. Для визначення стану положення в установах тюремного відомства на рубежі століть дуже важлива оцінка видного державного діяча і вченого-правознавця А.Ф.Коні: «... – позбавлене засобів, людей, системи...».

Отже, перед організаторами реформи місць ув'язнення однією з основних задач було завдання створення системи в широкому розумінні цього слова, невід'ємною частиною якої було б правове забезпечення всіх сфер карально-виконавчої діяльності. Насамперед була звернена увага на формування управлінських структур і розробку їх функцій. У центрі Міністерство юстиції і Головне тюремне керування із широкими повноваженнями; на середньому управлінському рівні – губернатори і губернські правління з тюремними відділеннями в складі губернського тюремного інспектора, його помічника і визначеного штату службовців, наділених досить великими правами; у низовій ланці тюремна адміністрація на чолі з начальниками в'язниць і їх помічниками, священники, диякони і псаломщики при місцях ув'язнення, лікарі і фельдшери — склали єдину систему керування організацією виконання кримінальних покарань. У низовій ланці особливе місце займала тюремна варта — старші і молодші наглядачі, в обов'язки якої входило забезпечення нагляду за особами, що відбувають покарання у виді тюремного ув'язнення. Слід зауважити, що з вищеприписаної системи керування місцями ув'язнення закон виділяв окремі місця ув'язнення, розташовані в містах Санкт-Петербурзі, Царському Селі і Москві, співвідпорядкованість і порядок регулювання діяльності яких відрізнялися від загального правила: вони перебували у підпорядкування санкт-петербурзького і московського губернаторів по приналежності. Для спостереження за місцями ув'язнення в цих містах засновувалися особливі спостережливі комісії в складі представників, які обирались міськими думами, осіб прокурорського нагляду, членів благодійних тюремних комітетів, а також членів, яких призначував Міністр юстиції. Складність комплектування і закріплення кадрів нагляду викликала необхідність установлення законом ряду пільг, що забезпечували моральний і матеріальний інтерес продовження служби в тюремній системі. Тюремні наглядачі звільнялися від виклику із запасу в армію та у діючі команди флоту, а також від служби в державному ополченні. За умови бездоганної служби в тюремній варті протягом п'яти років призначений їм оклад утримання збільшувався на одну третину; особам, які прослужили десять років, до окладу додавалася ще одна третина; особам, які прослужили п'ятнадцять років, призначався за подальшу службу подвійний оклад утримання.

До числа органів керування тюремною системою держави Звід установ і статутів про ув'язнення під вартою відносить також Піклувальне Товариство про в'язниці, засноване імператором Олександром I у 1819 р. за подобою Британського біблійного Товариства. Перед Товариством була поставлена задача морального виправлення злочинців. Досягнення цієї мети забезпечувалося зазначеними в його статуті засобами: найближчим і постійним наглядом над ув'язненими; розміщенням їх за видами злочинів і звинувачень; вихованням їх у правилах християнського благочестя і доброї

моральності; заняттям їх пристойними вправами і ув'язненням осіб, які скоїли правопорушення або буйство у відокремлене місце. Статут Піклувального Товариства про в'язниці, у редакції 1890 р., зі змінами і доповненнями, внесеними в нього до 1909 р., ставив перед Товариством задачі поліпшення морального і фізичного здоров'я арештантів, для рішення яких воно у своє розпорядження одержувало зі скарбниці гроші, що відпускалися на утримання ув'язнених і в'язниць. Відповідно до статуту Піклувальне Товариство про в'язниці знаходилося під безпосереднім заступництвом Імператора і засновувалося при Міністерстві юстиції. Статут визначав організаційно-управлінські структури Суспільства, обов'язки його комітетів, відділень і їх директорів, а також умови і порядок їх роботи. Статути про утримання під вартою виділені в розглянутому Зводі в окремий розділ, відповідні глави якого детально регламентують порядок і умови організації виконання кримінальних покарань у приміщеннях для арешту; при утриманні під вартою при поліції у в'язницях; при утриманні засуджених у в'язниці за злочини і провини; при утриманні несправних боржників; при утриманні у виправних арештантських відділеннях.

Характерною рисою законодавства в сфері кримінального покарання і його виконання була наявність ряду правових актів, норми яких нерідко мали у своїй основі той самий предмет регулювання, а саме організацію виконання заходів кримінального покарання. Приклад тому — Статут про засланих видання 1909 р., що, будучи самостійним правовим актом, у той же час дуже тісно був зв'язаний зі статутами про осіб, які утримуються під вартою, особливо в частині регулювання діяльності місць позбавлення волі заслано-каторжних. Для цих правових документів характерним є відсутність чіткого понятійного апарата. З цієї причини діяльність тих самих установ, у яких утримувалися різні категорії засуджених, регулювалася одночасно двома зазначеними вище правовими документами. Мається на увазі утримання заслано-каторжних у в'язницях. Доречно відзначити, що подібна практика регулювання порядку й умов виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі використовувалася в Росії в 30-і роки і на початку 90-х років ХХ сторіччя. Статут про засланих встановлює два види виконання кримінальних покарань у виді заслання за злочинні діяння: 1) заслання в каторжні роботи і 2) заслання на поселення в місцевості, зумовлені судовими вироками та адміністративними органами за місцем заслання. У цьому зв'язку заслани підрозділялися на заслanno-каторжних і заслanno-поселених. Крім того, у законі особливо виділялася категорія арештантів, до якої відносилися бурлаки, у відношенні яких застосовувалися надзвичайно суворі заходи. Після відбуття покарання у виправних арештантських відділеннях або в'язницях вони направлялися на поселення в Якутську область. Заслання в каторжні роботи розглядалось як найбільш суворий вид кримінального покарання. У переліку кримінальних покарань за тяжкістю воно займало друге місце після страти. Заслanno-каторжні за місцем відбування каторжних робіт перебували у підпорядкуванні тюремного начальства, у той час як рішення питань у відношенні заслanno-поселених покладалося на губернські та обласні керування. Загальне керівництво системою виконання покарань у відношенні заслanno-каторжних і заслanno-поселених здійснювали Міністерство юстиції в особі Головного тюремного Управління

і Ради в тюремних справах. Праця засланно-каторжних використовувалась в рудниках, на заводах, фабриках та інших роботах у Сибіру, частина з них розміщалися у в'язницях, пристосованих для утримання цієї категорії злочинців. Засланно-каторжні підрозділялися в залежності від важкості скоєних ними злочинів і визначених у вироках строків покарання на три розряди. До першого розряду відносилися засуджені до каторжних робіт безстроково або на строк понад двадцять років; до другого розряду — засуджені до каторжних робіт на строк від восьми до двадцяти років і до третього розряду — засуджені до каторжних робіт на строк від чотирьох до восьми років. Що стосується виконання кримінального покарання у відношенні засланно-поселених, то воно могло бути організоване або поселенням їх до сіл старожилих в найвіддаленіших місцях Сибіру, або в нових селищах, що створювалися для цих цілей за рахунок скарбниці. Неодмінною умовою організації виконання кримінального покарання у відношенні засланно-каторжних, незалежно від розряду, було прирахування їх до загону осіб, які знаходяться на випробуванні, і утримання їх в острозі протягом визначеного часу, строк якого залежав від приналежності до розрядів і поведінки в острозі. Для каторжних першого розряду час іспиту визначався наступними строками: 1) безстрокові — вісім років; 2) засуджені до каторги на строк понад двадцять років — п'ять років. Для каторжних другого розряду: 1) засуджені до каторги на строк від п'ятнадцяти років — два роки; 2) засуджені до каторги на строк від десяти до дванадцяти років і з восьми до десяти років — півтора року. Час іспиту каторжним третього розряду визначався: 1) засуджені до каторжних робіт на строк від шести до восьми років — півтора року; 2) засудженим до каторги на строк від чотирьох до шести років — один рік. У законі докладно регламентувався порядок і умови організації каторжних робіт на Нерчинському і Петровському заводах Кабінету Його Імператорської Величності, у той час як організація використання каторжної праці на інших виробництвах регулювалася лише загальною.

На початку ХХ в. у Російській імперії з особливою гостротою встали питання правового регулювання порядку та умов виконання кримінального покарання у відношенні підлітків, що скоїли різного роду злочини. Варто звернути увагу на ту обставину, що протягом досить тривалого історичного періоду часу у Російській імперії були відсутні не тільки правові норми, але і спеціальні виправні установи для утримання підлітків-правопорушників. Підлітки і дорослі містилися в тих самих тюремних закладах, нарівні з дорослими входили в етапні партії, випробували при цьому неймовірно страждання.

Вперше в загальнодержавному масштабі особлива тривога і заклопотаність про долю підлітків-правопорушників була висловлена на першому з'їзді представників виховно-виправних притулків, що відбувся в 1881 р. у м. Москві з ініціативи піклувальника Московського міського виправного притулку для малолітніх Руковишнікова. З'їзд звернувся до уряду з пропозиціями визначити особливий правовий статус виправних установ для малолітніх, правове положення підлітків і персоналу, джерела утримання цих установ, роль батьків у справі виховання малолітніх. Результатом наполегливої роботи благодійних організацій, державних органів в особі

педагогічних колективів виправних установ для неповнолітніх і представників Головного тюремного управління з'явилося Положення про виховно-виправні заклади для неповнолітніх видання 1909 р., підготовлене на підставі окремих Статутів конкретних виховно-виправних притулків, що включали до своєї системи на першому етапі усього лише 11 таких закладів. Як засновники виховно-виправних установ, відповідно до Положення, могли виступати Уряд, земства, міста, духовні утворення, громадські організації і приватні особи. Положення про виховно-виправні заклади для неповнолітніх як основну мету цих установ затвердило моральне виправлення осіб, які в них утримуються, підготовку їх до чесного трудового життя. Ця мета повинна досягатись організацією їх релігійно-морального, розумового і фізичного розвитку на підставі первісної загальної освіти, а також навчання практичним професіям, що дасть їм можливість добувати засоби до існування власною працею. Вік неповнолітніх, які могли бути спрямовані у виховно-виправні установи, був встановлений у межах від десяти до сімнадцяти років. Програма навчання неповнолітніх у виховно-виправних закладах включала до себе: Закон Божий за правилами того віросповідання, до якого кожний з тих, яких навчають, належав; читання, письмо і арифметика в межах програми однокласного початкового училища Міністерства народної освіти. При наявності умов і можливостей учні могли одержати елементарні знання і за іншими науковими предметами; навчання, за розсудом засновників, ремеслу, землеробству і т.д. Положення надало право, з дозволу міністра юстиції, проведення з'їздів представників виховно-виправних закладів і створення їх постійного бюро. Поступово створювалася правова основа діяльності виправних закладів для неповнолітніх і відповідно до неї формувалася і розширювалася їх мережа. До початку 1917 р. у системі Головного тюремного керування функціонували 57 колоній і притулків, у яких утримувалось 2570 вихованців.

Таким чином, слід відзначити, що саме в сфері виконання покарань найбільш повно знаходить свій вираз каральна сутність держави, її політика в галузі боротьби зі злочинністю та поведження із засудженими. Тому знання історичних етапів розвитку та становлення сучасної пенітенціарної теорії повинно збагатити її дослідженням певних напрацювань, притаманних вітчизняній системі виконання покарань, попередити можливі хибні кроки на шляху вдосконалення законодавства, надати можливість побачити перспективи його розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради. – К., 1996, №30. – Ст.41.
2. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть общая. – СПб., 1910. – С.116.
3. Уголовно-исполнительное право. Учебник. Под ред. И.В.Шмарова. – М., 1996. – С.52-53.
4. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. – СПб., 1889. – С.315.

5. Бекузаров Г.О., Селиверстов В.И. Уголовно-исполнительное право России. Общая и Особенная части: Схемы и таблицы. – М., 1998.
6. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. В 5-ти томах – М., 1951. – Т.4, 5.
7. Российское законодательство X-XX веков (в девяти томах). – Т.6, 8, 9.
7. Детков М.Г. Наказание в царской России. Система его исполнения. – М., 1994. – С.39-41.
8. Погорілко В., Головченко В., Сірий М. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К.: Ін. Юре, 1997. – С.52.
9. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – №11. – С.29-31.

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО І ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

У 1663 р. цілком очевидним став розкол України на дві частини. Ніжинська “чорна” рада 18 червня проголосила Івана Брюховецького гетьманом Лівобережжя (1663-1668 рр.). На правому українському березі позиції зайняв Павло Тетеря (1663-1665 рр.). Ставленик Речі Посполитої, відданий її інтересам, Тетеря своїми діями аж ніяк не виправдовував надій і сподівань народу України. В цей час на Правобережній Україні господарями становища були татари. При їх підтримці власником гетьманської булави на Правобережжі став черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.).

Тим часом татари продовжували подальший наступ на українські землі. Деякий час роль рятівника для населення Правобережжя виконувала Лівобережна Україна. Як зазначав стародубський полковник Олександр Острянин, «от тех мучителей, не могуще покормитись, бедные невинные, яко овцы, люди на сю сторону тайно безпрестанно убегают». На Лівобережжі був затишок, «все лето (1665 р. – П.П.) нам на сей стороне Днепра неприятель не докучал, и все в целости с поль собрали и на полях позасеяли»¹.

23 жовтня 1665 р. Петро Дорошенко схиляв полтавське полкове начальство до підданства польському королю. Загрожучи до переяславського полковника, він писав: «Будьте надежны, что вас готов принять под свою руку его королевское милости, господина нашего милостиваго, яко отца прирожденного и зело милостиваго, а на всякого неприятеля вашего саблю мою добывать и здоровье свое за вас положить, толко зачатое дело с призрения Божия пускай счастливо вершится».

Це засвідчує факт спроби Дорошенка закріпитися на Лівобережній Україні. Згодом татари все частіше й частіше почали здійснювати наступи й на цей регіон. Уже на початку листопада 1665 р. вони напали на землі Полтавського полку².

Дорошенко займав позиції протурецької орієнтації, і, звичайно ж, у козацьких кулуарах не всі його сприймали. Зокрема, проти ворогів і їх ставленика посилену боротьбу розгорнув брацлавський полковник Дрозденко. В неї включився овруцький полковник. У Каневі, як стверджують джерела, допомогу місту надавали воїни Стародубського полку. Напевно, їх було задіяно там багато, бо на постійному місці дислокації стародубський полковник Олександр Острянин стояв лише «с половиною полка»³.

Для боротьби з ворогом Брюховецький відправив до Дніпра Гадяцький, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський та інші полки.

Дорошенко не втрачав надій на оволодіння Лівобережжям. Для досягнення цієї мети він сподівався використати Брацлавський, Кальницький, Корсунський, Уманський і Чигиринський полки, а також татарські орди. На початку липня 1666 р. гетьман відправив за Дніпро двохтисячне військо. Однак сил у нього не вистачало.

Будь-що Дорошенко намагався скомпрометувати російський уряд. За свідченням населення Кролевеця й інших населених пунктів Лівобережної України, «кизменник Дорошенко присылает втайне на сю сторону Днепра (Лівобережжя. – П.П.) во многие города и местечка к жителем прелестные листы, чтоб они жители изменили великому государю и были б под королевскою рукою...»⁴.

Однак хоч гетьман у своїх універсалах і схиляв населення Лівобережжя до вступу в підданство польському королю, проте не поділяв інтересів Речі Посполитої щодо України. На Польщу він дивився не більше, аніж на свою суперницю в оволодінні нею. На старшинській раді, що відбулася взимку 1666 р., Дорошенко запропонував схвалити висунуту ним програму, згідно з якою Україна повинна була повністю звільнитися від «ляхів»⁵. Гетьман мріяв про об'єднання Правобережжя й Лівобережжя під протекторатом Туреччини. Для здійснення цих планів великі надії Дорошенко покладав на татар. Він заявляв: «Мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана Крымского».

Саме з татарами його козаки відправились влітку 1666 р. в похід на Іркліїв, Кропивну, Жовнин. А 5 липня «Тотар 1200 человек, пришед под Миргород, и под Камышною, и под Хоролом, и под Лубнами около тех городков многих же людей в полон побрали». Наприкінці липня «из Крыму вновь... вышло тысяч с сорок татар, які прибули до Чигирина, а «поднял де тех Тотар Дорошенко». Невдовзі, як повідомляв новгород-сіверський воєвода Ісай Квашнін, татари опинились і на Чернігівщині і стоять «многіе люди от Чернигова в 20 верстах в местечку Слабине, а хотят де они приходит войною великого государя в Малоросійские украинные города»⁶.

Для організації відсічі ворога боярин і воєвода Петро Шереметьєв наказав «всем полковником и которые были под Гомлем и под иными потребными месты с козаками быть к себе в Гадяч»⁷.

У боротьбі із зрадником брали участь козаки Гадяцького, Лубенського, Прилуцького, Миргородського, Полтавського полків. Полковника Стародубського полку Леска Остриїна разом з його козаками Брюховецький залишив при собі в Гадячі⁸.

Плани Дорошенка щодо об'єднання Лівобережної та Правобережної України під протекторат Туреччини були нереальними, і, чим далі, вони терпіли поразку. Росія й Польща після тривалих переговорів 30 січня 1667 р. підписали в Андрусові (поблизу Смоленська) перемир'я. Термін його дії встановлювався тривалістю 13,5 років. Основні умови зводились до наступного:

- Росії поверталися Сіверська земля і Смоленськ;
- в її складі залишалися Лівобережна Україна й Київ;
- Правобережна Україна продовжувала бути під владою Речі Посполитої;
- правом управління Запорожжям в однаковій мірі наділялися Росія й Польща⁹.

Фактично ж Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я, зазначала О.Я.Єфименко, «факт існування двох гетьманів як би закріплювався»¹⁰.

На Лівобережжі гетьманство утримував Іван Брюховецький, який ніяк не міг змиритися з Дорошенком і його планами. Брюховецького підтримувала Москва. «Во все начальнойше города малороссийские» були введені російські воєводи з ратними людьми¹¹, одним із головних завдань яких став захист українських міст від посягань з боку ворогів. Це своє завдання вони виконали «более или менее блистательно»¹².

Російські воєводи зі своїми ратними людьми брали найактивнішу участь у відбитті польської, турецької й татарської агресії на Україні, наводячи «военные страхи на противников»¹³. Часто вони боролись разом із козаками Лівобережжя¹⁴.

Населення Лівобережної України приймало воєвод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати його від частих ворожих нападів. Мешканці українських міст раділи прибуттю їх, адже «о неприятелей учили быть безопасны» і «учало быть везде смирно»¹⁵.

Малоросійський приказ постійно піклувався про забезпечення українських міст озброєнням¹⁶.

Разом з тим воєводи виражали передусім інтереси панівних класів, представниками яких вони були самі. Поступово воєводи почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, обклавши його податками. Від них були направлені «і в меншіє места» прикажчики, «цловальщики», збирачі «торговых і ярмарковых пошлин от всех, особливо же на граждан и посполитых людей наложены податє от плуга и от коня»¹⁷.

Невдовзі виявилось і втручання воєвод у полковницькі справи. Так, наприклад, коли навесні 1666 р. Роман Ракушка-Романовський відправив своїх людей для проведення хлібного збору з млинів Менського, Сосницького і Понорницького повітів, чернігівський воєвода Андрій Толстой в цьому їм відмовив «и присылаєт своих сборщиков, не описався с боярином и гетманом с Иваном Мартыновичем Брюховецким и с ним войсковым подскарбием»¹⁸.

У конфлікт із ратними людьми вступала старшина й інші представники панівних класів-станів України.

З метою зміцнення свого становища, від страху втратити владу гетьман Брюховецький розпочав проти воєвод справжню війну, став із старшиною «воевод он негож самого введенных убивать»¹⁹. На боротьбу були підняті козаки й міщани. Становище ускладнювалось тим, що серед козаків поширилися чутки, буцімто російські воєводи «выступят из городов Малороссийских, а на место свое пустят поляков, которые без всякаго труда овладеют Украйною»²⁰. Багато воєвод загинуло. На Чернігівщині, наприклад, було вбито стародубського воєводу стольника князя Гната Волконського, в Новгороді-Сіверському – Ісає Квашніна. Глухівського воєводу Мирона Кологрівова вивезли в Крим. Тимофія Клокачова із Батурина відправили до Чигирини. У Ніжині, Чернігові й Переяславі воєводи «по крепостях одержалися» і вціліли, хоч міста були зруйновані²¹.

Однак Брюховецький отримав поразку. І відтоді він віддався під заступництво турецького султана, прохаючи його прийняти в підданство на умовах васальної залежності. Гетьман заручився підтримкою також і з боку Кримського ханства. При допомозі татар у травні 1668 р. він зі своїми козаками відправився вже було під Котельву для боротьби з російським

військом під керівництвом Г.Г.Ромодановського. Брюхо-вєцькому здавалося, що доля ще раз подарує йому успіх. Але з початком літа 1668 р. на Лівобережжі в надії об'єднання його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини з'явився Петро Дорошенко. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішнею. Тільки-но Дорошенко наблизився до його табору, як козаки Брюховецького повстали проти свого начальника і вбили його. Гетьманом лівого й правого берегів Дніпра 8 червня 1668 р. було проголошено Дорошенка.

Дорошенку здавалося, що він повністю досяг свого. Однак Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що Україна буде під протекторатом султана. На основі попередньої історії логіка подій підказувала, що Україна повинна йти на зближення з Росією.

В цей час із Правобережжя долинули тривожні звістки про напад татар, і Дорошенко невдовзі відправився туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича. Симпатії останнього були на боці Москви. При підтримці чернігівського єпископа Лазаря Барановича він і направив на неї свої погляди. Незабаром у Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада; Многогрішний був обраний «гетьманом северским»²². Запорожжя підтримало претендента на гетьманську булаву Петра Суховія (Суховієнка), який виступав як ставленник Кримського ханства. До нього приєдналися Лубенський, Миргородський, Полтавський полки. Орди «бусурман», що допомагали Суховію, «спустивши тот край Заднепрській (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)», задумавши завоювати «самый Чигирин»²³.

Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу з Суховієм, яка точилася більше року. І за цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя²⁴.

Тим часом у Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського і Ніжинського полків, на якій Дем'ян Многогрішний був обраний «совершенным гетьманом» Лівобережжя (1668-1672 рр.). Москва теж визнала це. Становище на Україні склалось таким чином, що «одни к сему Северскому гетьману (Многогрішному. – П.П.), другіє к Дорошенку, а третіє к Суховію».

Напади Польщі, постійні вторгнення в українські землі турок і татар, безкінечні бойові дії вкрай виснажили українське населення. Давно вже воно прагнуло спокою, мирного життя. У той час, як на Правобережжі продовжувалась боротьба за оволодіння гетьманською булавою, на Лівобережжі, завдяки Москві, становище залишалось більш або менш спокійним.

Петро Дорошенко тим часом розіслав по всіх містах, «которые под его властью», універсали, в яких закликав старшину об'єднатися навколо нього й готуватися до походів разом із турками і татарами на Білу Церкву й Київ. Ще раніше гетьман прохав населення Барішполя, Воронкова та Гоголева (Переяславський полк) підтримати його. В універсалах мешканцям міст Дорошенко повідомляв, щоб «отнюдь гетьману Дем'яну Многогрішному ни в чем послушны не были, а ожидали б на помощь к себе его Дорошенка». Разом з тим, у листі від 5 лютого 1669 р. Дорошенко переконував Дем'яна

Ігнатовича стояти разом із ним проти Москви, хоч “чрез посланцов своих удается и желает себе получить милость» від Олексія Михайловича²⁵.

Таким чином, Дорошенко вів гру. Політика його була хитрою й витонченою. На раді в Корсуні, що відбулась 10-12 березня 1669 р., турецькі послы нагадали гетьману про те, що він “в присяги своей непостоянен и великому государю московскому и королю полскому и салтану турецкому изменил». Вони не могли вибачити Дорошенкові за розгром татар, які допомагали Суховію. На Корсунській раді пропонували обійняти гетьманський престол постриженому в монахи Юрію Хмельницькому, однак він відмовився, і обрали “гетманом совершенным Петра Дорошенка, чтоб быть ему на обоих сторонах реки Днепра одному гетману”²⁶.

Наприкінці весни 1669 р. на боротьбу з Дорошенком піднявся Суховій. Козаки останнього з 40 000 татар підійшли до Чигирина. Після пасхальних свят татари вже тричі “подбегали с казаками Запорожскими и ... великіе убытки в скоту и в лошедах и людей много поимали в неволю”. Суховій “постановил с ордою на том, что около Чигирина чрез все лето стоять и воевать”. Після поразки Дорошенка він планував вирушити на Лівобережжя, “чтоб де у них был за Днепром на сей стороне Днепра один гетман”²⁷.

За свідченням джерел, “с гетманом Петром Дорошенком под городом был бой, и на том бои многих казаков Татаровя побили и преранили, и в полон поимали”.

Але на цьому татари не припинили боротьби з Дорошенком. У велике оточення козаків Суховія й татар Дорошенко потрапив біля села Конончі (на річці Рось). Гетьману загрожувала небезпека полону. І лише випадок врятував його від остаточної поразки. Турецький посол, який наближався до місця подій, наказав татарам, аби вони припинили військові дії проти Дорошенка²⁸.

Хоч Дорошенко і отримав від царя наказ “на сей стороне Днепра (Лівобережжі. – П.П.) никакова началства не иметь и ни во что не вступатца”, проте подальші події були наповнені боротьбою гетьмана з давнім суперником Многогрішним.

Після поразки Суховія його козаки зібрались на раду в Умані і проголосили гетьманом Михайла Ханенка (до цього був уманським полковником).

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника в боротьбі з ним він вбачав у особі Дем'яна Многогрішного. Однак останній допомагати Ханенкові не став. Невдовзі Многогрішний сам вступив у боротьбу, зібрав “царского величества ратных людей, пехоты нежинской 300 человек, да полки: нежинской, черниговской, переясловской, прилуцкой, стародубской” і відправився під Смілу для нанесення удару одному із соратників Дорошенка лубенському полковнику Гамалію. Одночасно на Дорошенка вів наступ “с ордами и с войском” Ханенко²⁹. Боротьба між ними тривала протягом декількох років.

Будучи вірним дружбі з турками, Дорошенко одночасно не поривав зв'язків із Річчю Посполитою. Восени 1669 р. у Варшаві намічалось засідання сейму з приводу коронації на королівський престол Михайла Вишневецького. На сейм були запрошені Петро Дорошенко і Дем'ян Многогрішний. Останній брати участь у його роботі категорично відмовився, адже був надто

схвильований тим, що в запрошенні Дорошенко був названий “обоих сторон Днепра гетманом, а он (Многогрішний. – П.П.) де в том листу нигде гетманом не имянован”. “И говорите де мне то, чтоб я ехал к королевскому величеству на сейм; и того де никогда не будет”³⁰.

Дорошенко ж послами на сейм направив полковника Петрановського і генерального осавула Тарасенка. Будь-що він намагався стати одноосібним гетьманом на Україні. Послідовники Дорошенка всіляко намагались схилити на його бік населення Лівобережжя.

Влітку 1670 р. в Острозі відбулись переговори Дорошенка з Річчю Посполитою, під час яких він заявив, що бажає повної ліквідації унії в Польщі і надання Україні автономії в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Польський уряд, звичайно ж, не прийняв цих пропозицій. В опозиції до Дорошенка перебували запорожці, які схилили на свій бік кримських татар.

Тим часом послы від Ханенка, що прибули до Польщі, запропонували прийнятні умови підданства. 2 вересня 1670 р. було заключено договір Речі Посполитої з Ханенком, згідно з яким вона визнавала його правобережним гетьманом, а він у свою чергу визнавав підданство короля на умовах автономії “самої лишь казацкой версты”. Окрилений таким злетом, Ханенко весь час лицемірів перед королем. З метою повної компрометації Дорошенка й Многогрішного він постійно займався донесеннями на них, заявляючи, зокрема, що вони “постановили, чтоб ни под вашею (королівською. – П.П.) милостию, ни под Москвою, но под Турком были”³¹.

Дорошенко незабаром став готуватись до боротьби з Річчю Посполитою. Опинившись у складних умовах, він потребував допомоги. Гетьман розпочав було загравати перед російським царем Олексієм Михайловичем. Він просився навіть під “государскую высокую руку”. Одначе в складній ситуації, в умовах Селянської війни під керівництвом С.Т.Разіна Олексій Михайлович не зміг надати Дорошенкові допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Та й обіцянки гетьмана навряд чи були щирими. Його хвилювало передусім власне становище. Боязнь втрати влади, прагнення до особистого збагачення і зміцнення здобутих позицій – насамперед цими мотивами керувався Петро Дорошенко. І політика його була далеко неоднозначною.

Заручившись підтримкою кримських татар, Дорошенко розпочав боротьбу з Річчю Посполитою. Влітку 1671 р. велись бої за здобуття Білої Церкви. Передмістя її козаки Дорошенка захопили без особливих труднощів. Хоч татари і обіцяли надати гетьманові допомогу, але свої запевнення виконувати явно не поспішали. Літом 1671 р. крім дрібних сутичок Дорошенка з польськими військами, нічого не спостерігалось. І незабаром гетьман розпустив своє військо “по домом”, а сам прийшов у Чигирин, де заходився готуватись до нових походів.

На Лівобережжі в цей час був затишок, “воинских приходов на сю сторону Днепра... никаких не было”. Проте гетьман Многогрішний “приказал всем около Днепра быти остерегательным”³².

Навесні 1672 р. розпочалась справжня війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. В похід відправився сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. Згодом до нього приєднались 50 000 татар на чолі з ханом Селим-Гіреєм і 12 000 козаків під керівництвом

Дорошенка. Незважаючи на відчайдушний опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селим–Гірей незабаром зайняли цю фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. У кінцевому рахунку були розроблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за якими Польща повністю відрікалась від своїх зазіхань на Поділля, яке стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, котра переходила під султана.

Дорошенко повернувся до Чигирин, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його були також виснажені, ряд фортець, як наприклад, Біла Церква, продовжували чинити йому опір. Дорошенко змушений був задовольнитись лише напівзруйнованими Брацлавщиною й Київщиною. І невдовзі гетьмана охопило розчарування в турецькому протектораті.

На Лівобережжі в цей час відбулись серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний при підбурюванні старшини був звинувачений у зв'язках із Дорошенком і намірах здатися під протекцію Туреччини. В ніч з 13 на 14 березня 1672 р. його заарештували і відправили до Москви. А на початку літа цього ж року гетьманом був обраний активний учасник змови проти Многогрішного генеральний суддя Війська Запорозького Іван Самойлович, який незабаром присягнув на вірність російському цареві.

Становище на Лівобережній Україні було далеко неспокійне. Одержавши Правобережну Україну, турки разом із татарами здійснювали часті набіги і на Лівобережжя. Будь-коли вони могли розпочати війну за оволодіння й цією українською територією. Тому весь час доводилось бути насторожі. Велику увагу охороні й обороні Лівобережної України приділяв російський уряд.

Річ Посполита, втративши Правобережну Україну, ніяк не могла заспокоїтись. Трохи оговтавшись від поразки, вона заходилась готуватися до нових випробувань. Зібравши і гарно озброївши 40-тисячне військо, Ян Собеський разом із ним, а також 12-тисячним литовським корпусом рушив війною на Туреччину. У листопаді 1673 р. турецькій армії під керівництвом Гусейна – Паші було завдано тяжкої поразки під Хотиним.

Новий гетьман зовсім не бажав ділитися владою із Дорошенком. Він виношував плани відібрати в нього Правобережжя і з'єднати його з лівобережною частиною України під своїм началом. Влучивши момент, коли Річ Посполита й Туреччина були зайняті війною між собою, Самойлович, заручившись підтримкою російського уряду, розпочав війну за Правобережжя³³.

На початку літа 1674 р. російські війська під командуванням Г.Г.Ромодановського і козаки Самойловича оточили Дорошенка в Чигирині. Останній вирішив будь-що відстоювати свої позиції. Сподіваючись на турецько – татарську допомогу, він не здавав міста.

Дізнавшись про скрутне становище Дорошенка, султан, який був задіяний у поході на Польщу й перебував у цей час на території Молдавії, незабаром рушив на Правобережну Україну. В таких умовах російсько–козацьке військо зняло облогу Чигирин і відправилось на Лівобережжя.

На початку осені 1676 р. 30-тисячне російсько-козацьке військо знову підступило до Чигирин і визначило подальшу долю Дорошенка. Незабаром

він здався, і політичний кар'єрі його настав крах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – Т.VI. – С.25,62, 63.
2. Там само. – С.51, 53, 115, 116.
3. Там само. – С.25, 62, 63, 308.
4. Там само. – С.110, 112, 113, 115,128.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.II. – С.76.
6. АЮЗР. – Т.VI. – С. 125, 126,128.
7. Там само. – С.127.
8. Там само. – С.127-129.
9. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.I. – С.631-643.
10. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С.260.
11. Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі – ЦДІА України). – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.45 зв.; Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф.I. – Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк.9.
12. Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. Оттиск из журнала «Киевская старина». – Киев: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1895. – С.1.
13. НБУ ІР. – Ф.XIV. – Спр.163. – Арк.69.
14. АЮЗР. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С.106, 184, 185, 64, 65, 66 і ін. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским Правительством 1665-1667 г. (Из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – №5. – Май. – Приложения. – С.38 и др. (далі – Переписка...).
15. АЮЗР. – Т.VI. – С.77.
16. НБУ ІР. – Ф.VIII. – Спр.225/97. – Арк.282; АЮЗР. – Т.V. – С.127; Шевченко Ф.П. Російські воеводи в Києві у другій половині XVII ст. // Географічний фактор в історичному процесі – К.: Наукова думка, 1990. – С.112.
17. ЦДІА України. – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.45 зв.; НБУ ІР. – Ф.I. – Спр.54 485. – Арк.34 зв.; Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк.110; Переписка... – С.48.
18. АЮЗР. – Т.VI. – С.94, 96.
19. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.I. – С.5.
НБУ ІР. – Ф.II. – Спр.1480. – Арк. 30; Ф.I. – Спр.58047. – Арк.370, 370 зв.; ЦДІА України. – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38 – Арк.47 зв.
20. НБУ ІР. – Ф.I. – Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк. 57 зв. – 58.
21. Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные

II-м отделением Собственной Его Императорского величества канцелярии.
– СПб., 1852. – Т.III. – С.844-845.; ЦДІА України. – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. –
Арк.47 зв.; НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54671 (Лаз 34?). – Арк.58-58 зв.

22. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.79-80.
23. АЮЗР. – СПб., 1875. – Т.VIII. – С.6-7.
24. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.80.
25. АЮЗР. – Т.VIII. – С.8, 10-13, 15, 126-127.
26. Там само. – С.137, 138, 145.
27. Там само. – С.161, 165, 169.
28. Там само. – С.267-268; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.82.
29. АЮЗР. – СПб.: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С.69,
71, 72, 78.
30. Там само. – С.147.
31. Там само. – С.314.
32. Там само. – С.457-458.
33. НБУ ІР. – Ф.61. – Спр.1559. – Арк. 7 і ін.

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТІР:
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ
(друга половина XVII-XVIII ст.)**

Церковна унія 1596 р., як відомо, прискорила процес активізації православ'я, як захисту від наступаючого на українські землі католицизму. На цьому ґрунті виникла велика кількість православних осередків: товариств, братств, монастирів, які за основну мету ставили розповсюдження православної віри серед різних верств населення. Православні монастирі Лівобережної України, чисельність яких збільшилась майже вдвічі, з другої половини XVII ст. в розвитку культури та просвітництва займали окреме місце. До монастирів йшли люди бідні і багаті, князі і селяни, всі ті, хто хотів вчитись, підвищувати свій освітній та духовний рівень. Вплив монастирів на людей, їх внутрішній світ був очевидний, а це в свою чергу зміцнювало роль православ'я в середньовічному суспільстві.

Чернігівські землі на своїй території у XVII–XVIII ст. дали притулок біля півтора десяткам православних обителів. Серед них відомі Єлецький, Троїцько-Іллінський, П'ятницький у м.Чернігові, Спасо-Преображенський у м. Новгород-Сіверському, Густинський біля м. Прилук та інші.

Чернігівський Іллінський (з другої половини XVII ст. Троїцько-Іллінський монастир) на кінець XVII ст. був не тільки великим власником земель, а й відомим центром культурно-просвітницької діяльності Лівобережжя.

У даній розвідці зроблена спроба аналізу окремих аспектів просвітницької та культурної діяльності відомого далеко за межами Чернігівщини монастиря.

По-перше. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир як один із осередків книгодрукування на лівобережних українських землях. Засновником друкарні на території монастиря був архієпископ Лазар Баранович (у зв'язку з пожежою у 1678 р. її перенесено з Новгород-Сіверського.) За час від свого заснування до 1771 р. друкарня оприлюднила 59 видань (за даними Філарета (Гумилевського). (1) Друкували в основному православну релігійну літературу. До неї в першу чергу увійшли полемічні та богословські твори чернігівських та київських архієпископів Л.Барановича (1678 р.), І.Галятовського (1681 р.), Д.Туптала (Ростовського) (1683-1707 рр.), П.Армашевського (1699 р.), І.Максимовича (1703-1708 рр.) церковно-слов'янською, українською, російською, польською та латинською мовами. Друкувались також богослужбові книги: псалтирі (1673, 1763 рр.), часослови (1675, 1713 рр), молитвослови (1692-1713 рр.), служебники (1697-1754 рр.). (2)

Разом з тим чернігівські монастирські друкарі роздруковували учбову

літературу, яка теж мала релігійний зміст. Серед них було: азбука духовна (1781, 1782 pp.), Платонів буквар, буквар з тлумаченнями, грамота, граматика (рік друку невідомий, знайдені по опису 1776 р.) (3) Маловідомим фактом в історії монастирської друкарні було також друкування загально-пізнавальної літератури, яка не відповідала вимогам православної церкви. З цього приводу в 1720 р. Петро I своїм наказом заборонив друкувати світську літературу: "...Государь повелевает церковные книги старого издания печатать, согласив наперед с великороссийскими такими же книгами новой печати и впредь смотреть ему архиепископу Стаховскому, дабы книги были сличаемы одна с другими – книги исторические и политические, вновь приготавливаемые к печати, прислать для цензуры в духовную коллегию или в св.Синод, а без того таких книг не печатать, если такого рода книги и ныне в Ильинском монастыре находятся, то не велеть продавать их" (4)

Друкарня монастиря проіснувала до 1771 р., а потім у зв'язку з відсутністю спеціалістів (частина робітників померла від моровиці, інші розійшлися по різних містах) вимушена була припинити свою діяльність на невизначений час. Відновилося монастирське книгодрукування у 1776 р., при архімандриті Євстафії. За його правління з дозволу св.Синоду друкували лише релігійну літературу для монастирів Чернігівської та Переяславської єпархій. З 1783 по 1784 р. друкарня працювала виключно на потреби Москви. Після закриття монастиря (1786 р.) друкарня ще продовжувала існувати. Остаточні друковані видання перевидавалися на продаж до Києво-Печерської друкарні. З 1800 р. в зв'язку з нестачею коштів діяльність друкарні припиняється. І тільки завдяки старанням та матеріальним внескам архієпископа Віктора Садковського книгодрукування відтворилось і продовжувалось до 1820 р. Своє останнє відродження друкарня розпочинає як єпархіальна. У квітні 1914 р. братство святого князя Михайла (що при Чернігівській духовній семінарії) відновлює діяльність друкарні у Троїцькому Архієрейському Домі.

По-друге. Щодо бібліотеки Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Упродовж майже всього часу існування монастиря (II пол. XVII – II пол. XVIII ст.), його служителі збирали бібліотеку, яка пізніше стала належати Архієрейському Дому. Сьогодні, завдяки дослідженням дореволюційних вчених-краєзнавців, ми маємо докладні відомості про цю бібліотеку, де були зібрані як видання власне чернігівських монастирських друкарень, так і друкарень Львова, Москви, Києва та інших міст. У другій половині XVIII ст. бібліотека монастиря нараховувала біля 11 тисяч видань різних часів. З дореволюційних часів збереглося до 1300 томів книг різноманітної тематики. (5) Більша частина монастирської бібліотеки – це видання релігійного, богослужбового змісту XVII-XVIII ст., які на сьогоднішній день мають велику історичну цінність. Серед них такі раритети: Євангеліє московське (роки видання 1644-1688) та львівське (1636, 1670 р.), Апостоли київський (1695 р.), львівський (1696 р.), московський (1719 р.), Псалтирі львівський (1650 р.), київський (1692 р.), Часослови київський (1712 р.), Мінеї, Служебні тріоди

московські (1660 р.) та львівські (1664 р.), твори Іоана Златоуста (1664 р.), Лазара Барановича, Симеона Полоцького (1680 р.), Дмитра Туптала (Ростовського) (1696 р.), букварі (1779 р.) Окрему групу складали рукописи бібліотеки, представлені грамотами київських митрополитів, царськими грамотами 1691, 1693, 1697, 1708, 1709, 1710 рр., грамотами малоросійських гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, П.Полуботка, І.Скоропадського, К.Розумовського. (6) Велика бібліотека монастиря займала значне місце серед монастирських. (7) Книгами бібліотеки користувалися всі, хто мав відношення до монастиря, і не тільки вони: ченці, архімандрити, архієпископи, а також прості люди, хто хотів вчитися грамоті.

По-третє. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир як один із визначних осередків освіти та науки Лівобережної України. Тривалий час монастир був культурним центром Чернігівської землі. Цьому в значній мірі сприяло те, що в обителі з другої половини XVII ст. і майже все XVIII ст. знаходилося місцеперебування відомих архієпископів Лівобережжя, знаних у країні та поза її межами не тільки як релігійних діячів, але й як представників науки тих часів. Л.Баранович, І.Галятівський, Д.Туптало (Ростовський), Адам Зерникав, І.Максимович ввійшли в історію науки, як вчені-педагоги, енциклопедисти, священнослужителі, які своїми знаннями прославляли українські землі. Їх діяння і твори носили релігійний характер, але незважаючи на це, їх вклад у розвиток науки значний. Глибокі знання з латинської, французької, польської, болгарської та інших мов Європи, філософії, історії музики, літератури дали їм можливість стати перекладачами, авторами багатьох підручників братських, монастирських, церковно-парафіяльних шкіл, колегіумів, семінарій та академій, творів з багатьох галузей наук. Свої думки викладені ними у таких працях: І.Галятівський “Ключ разуманія” (1659 р.), “Алфавит еретиков” (1683 р.), Л.Баранович “Меч духовный” (1666 р.), “О случаях жизни человеческой» (на польській мові, 1678 р.), Д.Туптало “Руно орошенное» (1683 р.), І.Максимович “Феантроп нравоучительный” (1703, 1708 рр.), “Богородице Дево” (1707 р.). Піклуючись про розповсюдження освіти на чернігівських землях, архієпископи монастиря сприяли створенню просвітницьких осередків. Так, у 1689 р. було відкрито слав’яно-латинську школу, а пізніше на її базі у 1700 р. – колегіум (у 1776 р. – перетворений у духовну семінарію.) Цікавим фактом історії освіти на Чернігівщині було у другій половині XVIII ст. розроблення проекту створення університету в Чернігові, який до речі, не реалізовано. Крім того, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. у Чернігові успішно діяв культурно-просвітницький гурток, засновником якого був Лазар Баранович.(8)

Отже, розглянувши тільки декілька напрямків культурно-просвітницької діяльності Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, можна відмітити, що завдяки такому розвитку друкарства, бібліотечної справи, освіти та науки у другій половині XVII-XVIII ст. православна обитель була знана та відома як в межах Російської імперії, так і в країнах Західної Європи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Филарет. Описание Черниговской епархии. Троицкий монастырь // Календарь Черниговской епархии на 1891-1892 г. – С.141-142.
2. Там само. – С.142.
3. Ефимов А. Черниговский Свято Троицко-Ильинский монастырь, ныне Троицкий Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069-1910 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (часть неоф.). – 1910. – №24. – С.839-841.
4. Филарет. Описание Черниговской епархии. Троицкий монастырь // Календарь Черниговской епархии на 1891-1892г. – С.144.
5. Там само. – С.165-180.
6. Там само. – С.179-180.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф.679. – Оп.4. – Спр.315. – Арк.1.
8. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С.107.

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ О.П.ДОВЖЕНКА.

На фоні складних суспільно-політичних та культурологічних процесів ХХ століття чітко вимальовується постать Олександра Петровича Довженка – надзвичайно обдарованої і талановитої людини, все життя якої було присвячене благодійній справі бездоганного служіння Україні й рідному народові.

М.В.Куценком, дослідником життя і творчості О.П.Довженка, встановлено точну дату народження Олександра Петровича: 10 вересня (29 серпня за старим стилем) 1894 року. Записи у метричній книзі Соборно-Троїцької церкви за 1894 рік свідчать: “Рождение: 29 августа; крещение: 30 августа; звание имя и фамилия родителей и какого вероисповедания: сосницький казак Петр Семенович Довженко и законная жена его Дария Ермолаевна; оба православного вероисповедания; имена родившихся: Александр” [3, 7]. Народився О.Довженко в повітовому містечку Сосниця Чернігівської губернії в простій козацько-селянській родині. Варто підкреслити, що саме від родини, навколишнього середовища, в якому ріс О.П.Довженко, він успадкував рідну мову, українську пісню, захоплення красою природи. Поділяючи міркування К.Д.Ушинського, О.В.Духновича, Т.Г.Шевченка, М.Г.Стельма-ховича та ін. видатних педагогів про те, що під впливом традицій сім’ї, трудівників землі, виховної дії свят, обрядів формується внутрішній світ дитини, варто зазначити, що саме в дитинстві починають формуватись народознавчі погляди митця і педагога О.Довженка. Переконливим доказом того, що О.П.Довженко вважав ці виховні засоби народної педагогіки важливими чинниками для формування особистості дитини, стала його кіноповість «Зачарована Десна», основу якої склали етнопедагогічні погляди Олександра Петровича.

Як свідчать матеріали [8], [3, 9], О.Довженко навчався у чотири-класній парафіяльній школі, по закінченні її був зарахований до міського чотирікласного двокомплектного училища, яке закінчив навесні 1911 року. На шкільні роки О.П.Довженка припадає і хвиля революційних подій 1905-1907 рр., що докотилась до провінційної Сосниці. Наративні джерела [4, 130] підтверджують, що Сашко з друзями охороняли молодіжні сходки, що потай влаштувалися в лісі, де студентами і гімназистами співалися революційні пісні, читалися прокламації, виголошувалися промови. Також школярі поширювали листівки, розкидаючи в людних місцях або розкляюючи на стінах листки, списані друкованими літерами. Привертає увагу ще й той факт, що до хати Довженків час від часу заходив революційно настроєний Пилип Шевцов, сміливі оповіді якого Сашко переказував друзям. Всі ці обставини не могли не вплинути на формування світогляду майбутнього митця, педагога і громадського діяча О.П.Довженка.

Закінчивши на «відмінно» навесні 1911 р. училище, О.Довженко отримує право продовжити освіту в учительському інституті. Перший заклад, який

готував учителів повітових шкіл (відповідно до статуту від 1872 р. перетворених на міські), було відкрито в м. Глухові. [9, 106]. Саме «до Глухівського учительського інституту в 1911 році, не маючи повних шістнадцяти років» [1, 20] і вступив О.Довженко.

Глухівський період життя О.П.Довженка вивчений недостатньо. Студентські літа майбутнього вчителя дослідниками згадуються лише побічно. Якоюсь мірою цю прогалину заповнюють біографічний роман С.П.Плачинди «Олександр Довженко» [4] та документальний нарис Г.В.Журова «У Глухові»[2].

Однак, у вивченні теоретичної проблеми, важливо збагнути, що саме на студентські літа припадає становлення особистості Довженка-педагога.

Серед деяких дослідників життя і творчості О.П.Довженка зустрічається думка про те, що у виборі навчального закладу і майбутньої професії мав місце елемент випадковості. З цим не можна погодитись. Досліджені матеріали засвідчують, що вступ до Глухівського вчительського інституту був не випадковим. На нашу думку, не малу роль відіграла та обставина, що цей вуз на той час був єдиним вищим навчальним закладом, куди міг вступити син селянина, одержуючи 10 крб. в місяць стипендії при умові, коли студент має відмінні оцінки. Варто підкреслити і той факт, що професія вчителя, як свідчить «Автобіографія», приваблювала О.П.Довженка [1, 20].

Як свідчить «Автобіографія», навчання в інституті виявилось складним для О.Довженка, адже початкова школа дала мало знань. Більшість його однокурсників були з п'яти- і десятирічним стажем народних шкіл, у віці 30-32 років. Хоча Олександр не мав близьких друзів серед однокурсників – різниця у віці була надто велика, його любили за веселу вдачу, почуття гумору і готовність допомогти товаришеві. Стипендії він не отримував і перші два роки заробляв репетиторством, щоб якось прожити, а його батько навіть продав десятину землі, щоб вивчити сина «на пана» [1, 20].

Атмосфера в інституті була вжкою. Належить підкреслити, що на початку ХХ століття вища школа в Україні переживала кризовий стан. Внутрішнє життя вузів було пройняте духом войовничого шовінізму. Викладання велось виключно російською мовою [5, 65]. Привертає увагу характеристика визначеного періоду існування Глухівського інституту Г.Журова. Він зазначає, що директором інституту в той же період був М.С.Григоревський, вірогідний царський урядовець, високий, похмурий, з грізним поглядом. Його надіслали на цю посаду після того, як в інституті в 1905 році було виявлено «бунтарський дух»: відбувалися таємні збори, вихованці вели революційну пропаганду серед селян прилеглих сіл. Григоревському для наведення порядку були надані широкі повноваження, аж до права закрити інститут. Г.Журов також зазначає, що за роки його «правління» все передове, здоровимисяччя заганялося в підпілля, жорстоко придушувалося [2].

Реакційність політики царського уряду, що проводилась в Україні в галузі освіти, виявилась не тільки в забороні навчання рідною мовою, а й у переслідуванні української національної культури, забороні розмовляти рідною мовою. Існували заборони співати українські пісні, декламувати українські вірші. Приймаючи до відома твердження О.Довженка: «В Київській, Подільській і Волинській губерніях до нашої платні додавалась якась надбавка, здається, вісімнадцять карбованців на місяць, – за обрусіння

краю,» – можна беззастережно погодитись з педагогом, що з них готували «вчителів-обрусителів краю» [1, 21]. На нашу думку, О.Довженко все ж несправедливий в твердженні, що всі вчителі були чиновниками. Взірцем для наслідування студентів був викладач літератури Вікторин Васильович Голубев, делікатний, доброзичливий, тонко мислячий педагог, який завжди був готовий допомогти вихованцям і словом і ділом. Принагідно зазначити, що саме Голубев В.В. допоміг з репетиторством своєму обдарованому студенту О.Довженку, дізнавшись про його скрутне становище [2]. Отець Олександр, законовчитель, що правив службу в інститутській церкві, був чесною людиною ліберальних поглядів. О.Довженко часто полемізував з ним, а одного разу на сповіді зізнався, що не вірить в Бога. Однак отець Олександр жодного разу не поскаржився на вихованця і не доповів начальству. У такому контексті можна заключити, що у Глухові зміцнилися атеїстичні погляди юного Довженка, там він «перестав вірити в Бога» [1, 20].

На нашу думку, в Глухівському інституті формується національна свідомість О.П.Довженка. Він бере участь у національно-просвітницькій роботі. Однією з форм просвітництва стали суботні вечори, на які збиралися для літературних читань, змагань у дотепності, віршуванні. Проводились вечори, присвячені Гоголю та іншим класикам літератури. В дослідницьких матеріалах зустрічається думка про те, що саме Голубев В.В., не беручи відкрито участі у суботніх вечорах, настовхував своїх вихованців на нелегальне читання книг українських прогресивних письменників. Зокрема, читалися Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Марко Вовчок. Джерела підтверджують, що будинок, де квартирував О.П.Довженко в студентські роки, був місцем гарячих суперечок на політичні і педагогічні теми. Вільний від занять час юний О.Довженко проводив у с. Береза (7 км від Глухова) у друга П.Т.Фурси, де у товаристві сільської молоді читалася заборонена література. У Березі ним був організований своєрідний молодіжний етнографічний хор, слава про який залишилась у селі на довгі роки [7], [6, 140].

В інституті визначилися мистецькі здібності та уподобання юного О.Довженка: його малюнками, карикатурами на товаришів, вчителів захоплювалися однокурсники; на літературних вечорах відкрився хист перевтілення в літературний образ; тут він вперше познайомився із мистецтвом кінематографа; захоплювався блискучою грою талановитої Марії Заньковецької, за участю якої в Глухові були поставлені «Наталка-Полтавка» І.П.Котляревського, «Маруся Богуславка» М.М.Старицького та ін. В інституті О.П.Довженко вперше познайомився з українськими виданнями. Це були, як пише Олександр Петрович в «Автобіографії» [1, 20], «Літературно-науковий вісник» та газета «Нова рада». «Літературно-науковий вісник» був журналом ліберально-демократичного спрямування, видавався у Львові з 1898 року. В ньому співробітничали І.Франко, Л.Мартович, О.Маковей та інші видатні західно-українські письменники.

Врешті-решт стає зрозумілим, що О.П.Довженко оволодів професією вчителя. Навчаючись, він займався репетиторством, що було своєрідною педагогічною практикою, виявив відмінні знання з педагогіки і дидактики (Див.: М.В.Куценко. Сторінки життя і творчості О.П.Довженка. К.: Дніпро, 1975. – С.15). Удостоївшись по закінченні курсу навчання звання «учителя вищепочаткового училища», Олександр Петрович «вийшов з інституту з умінням учити школярів» [1, 21]. В отриманому ним у червні 1914 р. атестаті

за номером 477 про закінчення Глухівського вчительського інституту зазначалось, що вихованець інституту О.П.Довженко «при отличном (5) поведении, оказал успехи в законе Божьем удовлетворительные (3), педагогике и дидактике – весьма удовлетворительные (5), русского и славянского языка с методикой, теорией словесности, русской словесности, логики, математики (арифметики, алгебры, геометрии и тригонометрии) с методикой – весьма удовлетворительные (4); некоторые с методикой – удовлетворительные (3), географии с методикой, естествознании и физике, чистописании – весьма удовлетворительные (4), черчении и рисовании – весьма удовлетворительные (5), пении и музыке – удовлетворительные (3), гимнастике – весьма удовлетворительные (4). Вследствие чего он, Довженко, удостоивается звания учителя высше-начального училища...” [3, 15]

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що у професійному становленні особистості вчителя О.П.Довженка початковий, вузівський період, під час якого формуються основи професійно важливих умінь та навичок особистості вчителя – роки навчання у Глухівському учительському інституті (1911-1914 рр.) стали для Олександра Петровича важливим освітнім рубежем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Довженко О.П. Твори: В 5-ти томах. – Т.1, К.: Дніпро, 1983.
2. Журов Г. У Глухові // Культура і життя. – 1984. – 12 серпня.
3. Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О.П.Довженка. – К.: Дніпро, 1975.
4. Плачинда С.П. Олександр Довженко: Біогр. роман / Під заг. ред. Ю.І.Солнцевої. – К.: Молодь, 1980.
5. Пилипчук О.Я. та ін. Історія науки та освіти в Україні: (Найдавніші часи – перша третина ХХ ст.): Навч. пос. з українознавства / О.Я.Пилипчук, О.Ф.Коновець, Л.П.Яресько. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998.
6. Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка / Упоряд. Ю.І.Солнцевої. – К.: Дніпро, 1973.
7. Сосницький музей О.П.Довженка. Книга видачі – 1607 / Архів – 95 (далі – СМД, кв – 1607 / А-95).
8. СМД, кв – 885 / А-14.
9. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навч.-мет. посібн. – К.: ІЗМН, 1998.

КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ (1921 – 1928 рр.)

Дрібні товаровиробники – селяни, кустарі Північного Лівобережжя України постійно вимагали кредитування, щоб для кращого ведення свого господарства придбати необхідні засоби виробництва. Для забезпечення потреб селяни об'єднувались у кредитні товариства. Члени товариства сплачували вступні й пайові внески. Маючи у відповідні проміжки часу вільні кошти, селяни вносили вклади, створюючи, таким чином, кошти, за рахунок яких потребуючі допомоги селяни могли взяти позику, сплативши невеликий відсоток за користування нею. Позики видавались тільки на виробничі цілі – на придбання реманенту, насіння, добрив. Товариства могли видавати гроші або відпускати в кредит відповідні матеріальні цінності: плуги, вози, насіння тощо. Повернення позик відбувалося в розстрочку. Різновидом кредитної кооперації серед ремісників і кустарів були ощадно-позичкові товариства, які приймали на зберігання вклади та видавали позики своїм членам¹.

Перші кредитні кооперативи були створені відразу після 1861 р., але найбільш інтенсивний розвиток кредитної кооперації розгорнувся після 1917 р., коли почав свою роботу всеукраїнський кредитно-кооперативний центр – Українбанк. На початку 1919 р. в Україні вже працювали 43 спілки кредитної кооперації та 28 їх філій². Господарська розруха, знецінення грошей, відсутність стабільної валюти вели до того, що швидко виникали, об'єднувались, розділялись і розпадались найрізноманітніші кооперативні товариства та їх спілки. Кредитні товариства нерідко перетворювались на сільськогосподарські, а останні, щоб якось в умовах знецінення грошей вести збутові операції, зливалися зі споживчими.

Складалась принципова невідповідність засад, на яких базувалась кредитна кооперація (капітал, товарно-грошовий обіг, прибуток) та методів регулювання господарського життя, притаманних економічній системі «військового комунізму». В розпал цієї політики в середині 1920 р. було прийняте рішення про офіційну ліквідацію кредитних сільсько-господарських товариств і включення їх до складу споживчих. Але фактично кредитна кооперація продовжувала своє існування до переломного моменту в справі відродження кооперативного життя в Україні, яким стало прийняття 26 жовтня 1921 р. спільного декрету ВУЦВК і РНК УРСР «Про сільськогосподарську кооперацію». Нові сільськогосподарські товариства вносили у свої статuti право проводити кредитні операції.

За відсутністю в широкому обігу стабільної валюти – важливого фактору організації масового кредиту взагалі, а кооперативного – особливо, вільні кошти, що утворювались в особистому господарстві, часто зберігалися в ньому у натуральному вигляді. Значно легше організувати їх було універсальним сільськогосподарським товариством з кредитовими функціями, на відміну від суто кредитних товариств. Діяльність цих товариств, а також широка дискусія щодо шляхів і форм розвитку

сільськогосподарського кредиту протягом 1922 р. привели до висновку про необхідність поєднати у створюваній системі сільсько-господарського кредиту державні та кооперативні засади. Держбанк та Всекоопбанк почали створювати губернські й районні товариства сільськогосподарського кредиту. Українська економічна нарада 9 лютого 1923 р. прийняла рішення про те, що надалі всі грошові кошти, які спрямовувалися в сільське господарство, повинні були концентруватися в Українському сільськогосподарському банку, розподілятися через очолювану ним мережу сільськогосподарського кредиту. Відтоді Укрсільбанк мав координувати зусилля держави та кооперації, спрямовані на відбудову сільського господарства республіки, а також збирати кошти самого селянства³.

До прийняття рішень 1923 р. центром кредитної кооперації Північного Лівобережжя України була Чернігівська Губсільгоспспілка, яка відкрила свої кредитні операції у 1922 р. і до кінця року залучила вкладів на 2,5 млрд крб. Перед Держбанком було порушено клопотання про довгострокову позику для створення основного капіталу кредитних операцій⁴.

Власні кошти, а також одержані кредити давали Спілці можливість кредитувати підвідомчі їй заклади, причому кредитувалися всі види кооперації. З 270 товариств, зареєстрованих у 1919 р. кооперативним відділом Раднаргоспу, 38 були кредитними⁵. Кредитні операції могли проводити тільки найміцніші товариства. До того ж, вони мали нараховувати не менше 50 членів⁶.

Згідно постанови РНК УРСР від 23 червня 1923 р. почали відкриватися товариства сільськогосподарського кредиту, які мали реєструватися в Комітеті сприяння сільському господарству при ВУЦВК. Для організації товариств сільськогосподарського кредиту держава надавала 20 млн крб золотом. Ця сума повинна була розповсюджуватись на місцях як паї Наркомзему та Держбанку. Передбачалося видати позики на реманент, насіння та інші потреби на п'ять років під три – шість відсотків⁷.

Робота по організації товариств в Північному Лівобережжі України розпочалася дещо раніше. 15 квітня 1923 р. Губекономнарадї було запропоновано створити бюро по організації губернського товариства сільськогосподарського кредиту – самостійної організації на пайових засадах. Засновниками товариства стали Держбанк, Наркомзем, Кооператбанк, споживча та сільськогосподарська кооперація, а також інші організації та приватні особи. Кошти товариства склалися з пайових внесків і спеціальних урядових асигнувань⁸. Розмір паю становив 100 крб золотом, але існували й менші паї – так звані селянські – по 10 крб золотом в радянських знаках по курсу для оплати. Селянський пай давав його власнику ряд переваг: право на відстрочку продродатку на шість місяців; на п'ять відсотків щорічних прибутку; під заклад пай можна було одержати грошима⁹.

У травні 1923 р. розпочалася підписка на установчі паї товариства Сільськогосподарського кредиту. Райспілка придбала 12 паїв та взяла на розподіл між кооперативами 1200 селянських паїв; Губробкооп підписався на п'ять установчих паїв; Чернігівський відділ Всеукраїнського агрономічного товариства – на один пай; Губвідкомгосп, Лісоуправління та Губпродком – по одному паю; Губсільгоспспілка – на п'ять паїв, а Губземуправління – на 10 паїв¹⁰.

Згодом РНК УРСР затвердив проект організації сільськогосподарського банку. Були визначені селянські паї по п'ять карбованців золотом з трьома відсотками прибутку по курсу золота, а також наданням пільг через кооперативні організації. У Чернігові було засновано Оргбюро. Попередня підписка держзакладами та кооперацією дала 150 паїв по 100 крб золотом. Всього було зібрано 15 тис. карбованців золотом – капітал, достатній для відкриття відділення сільськогосподарського банку.

З 462 товариств, що були в губернії на 1 січня 1925 року, 442 – діючі кредитні товариства, п'ять недіючих, три товариства – інтегральні, п'ять – кустарно-промислові і сім – ощадно-позичкові. Майже всі товариства об'єднували шість спілок, з яких Новгород-Сіверська перебувала в стадії ліквідації через її заборгованість¹¹.

Середня кількість членів на один кооператив (кредитний) – в 1924 році становила 433 чоловіки, інтегральний – 99 чоловік¹². Кількість членів на 1 грудня 1924 року по 67 товариствах складала 15 567 чоловік: в Новгород-Сіверській окрузі – 3 179 чоловік, в Сновській – 3 270, в Чернігівській – 4 218, в Конотопській – 2 057, в Ніжинській – 3 841 чоловік¹³. Заслуговує на увагу питання про діяльність Губсільбанку. Периферія банку на 1 грудня 1924 року складалася з кооперативів I ступеня, що вели кредитові операції – 95; кооперативів I ступеня, що мали сільськогосподарське значення – 11; спеціальних кооперативів – шість, колгоспів – 2; кооперативів II ступеня – шість (всього 141)¹⁴.

Відразу після створення Губсільбанку через брак коштів було взято позику в 200 тис. крб. Капітал банку на 1 травня 1924 року становив 244 тис. крб, а на 1 березня 1925 року – 429 тис. крб. Ці кошти давали банку можливість кредитування, в результаті якого банк мав 1 100 тис. крб оборотного капіталу, що дозволяло йому ширше кредитувати окремі господарства. Кредитування становило від 12 до 16 відсотків¹⁵.

З розвитком мережі посередників від 1 липня 1924 року всі індивідуальні видачі позик селянам безпосередньо банком були припинені, а кредитування цілком перейшло до сільськогосподарських кредитних товариств. Мережа посередників становила 120 товариств, до яких згодом додалося ще 73¹⁶.

Обороти банку швидко зростали: баланс на 1 січня 1924 року становив 89 741 крб 84 коп., на 1 квітня – 89 404 крб 83 коп., на 29 червня – 540 538 крб 71 коп. За перші півроку роботи (лютий-червень 1924 року) було видано 917 позик на суму 61 911 крб (75 відсотків – в Чернігівській окрузі) колгоспам і товариствам. Більшість позик були короткостроковими¹⁷. Згодом сільськогосподарський кредит значно збільшився. На квітень 1925 року в обігу знаходилось 800 тис. крб. Ця цифра була не дуже значною в масштабі губернії, але так продовжувалося лише один рік¹⁸.

29 січня 1925 року відбулися перші річні збори пайовиків Губсільбанку, на яких було підсумовано роботу банку та всіх закладів сільськогосподарського кредиту. Це був рік головним чином організаційної роботи. Якщо раніше низовий осередок – кредитне товариство – задовольнявся головним чином коштами з центру (Губсільбанку), то з розвитком та розширенням охоплення населення цих коштів вже не вистачало. Необхідні були інші джерела – селянські вклади. Підраховано, що по всій країні осіло близько 100 мільйонів карбованців, а на Україні – 23

відсотки цієї суми (23 млн крб), на Чернігівщині ж десята частина – близько 2 млн крб¹⁹. Ось ці кошти й потрібно було використовувати закладам сільськогосподарського кредиту, щоб підняти свій авторитет серед населення. За час операційного 1923/24 року Губсільбанк видав кредитовим товариствам позики 2 536 262 крб 83 коп. Позики розподілялися: в основні капітали – 795 крб, на ведення кредитних операцій – 354 924 крб 94 коп., на закупівлю худоби – 180 542 крб 89 коп. З 1 жовтня по 1 грудня 1924 року Губсільбанк видав товариствам позик на суму 204 356 крб 39 коп., з яких в основні капітали пішло 23 589 крб 28 коп., на ведення кредитних операцій – 21 199 крб, 159 618 крб 10 коп. – на спеціальні поточні рахунки, забезпечені векселями, на різні сільськогосподарські потреби²⁰. Розмір кредиту залежав від кредитоздатності кожного члена і складав від 10 до 100 крб, а в середньому – 25-50 крб²¹. Позики в основному були короткостроковими. За період з жовтня 1924 р. по 1 січня 1925 р. Губсільбанк поширив між товариствами селянських паїв вартістю два карбованці за пай на суму 35 264 крб, а до 1 травня 1925 р. – на 56 980 крб. Сума селянських паїв по відношенню до балансу Губсільбанку за операційний 1923/24 р. (1 246 122 крб) складала лише три відсотки²², була дуже незначною, тому ставилось питання про досягнення рівня, коли селянські паї складатимуть сотні тисяч, а утворювані на них суми становитимуть переважну частину в балансі Губсільбанку.

З 447 кредитних товариств Чернігівської Губернії тільки 24 відсотки вели кредитні операції (107 товариств). По окремих округах ці товариства розподілялися так: в Чернігівській – 25 товариств, в Ніжинській – 22, в Новгород-Сіверській – 27, в Конотопській – 15, а в Сновській – 18 товариств. На останньому місці стоїть Сновська округа, хоча за своїми економічними умовами вона мала всі можливості до найбільшого розвитку кредитних операцій в сільськогосподарських кредитних товариствах. Причини такого явища слід відносити до слабкої цієї округи з боку Губсільбанку, тому що самі товариства, не маючи міцних капіталів, не могли розвивати кредитні операції на власні кошти²³.

Отже, головним важелем у справі розвитку дрібного кредитування був Губсільбанк, але в той же час його відхилення в бік кредитування товариств короткостроковими позиками і незначні видачі позик в основні капітали позбавляло товариства можливості встановити тверду лінію потужності своїх основних коштів.

Важливим є питання про кількісний склад сільськогосподарських кредитних товариств. Якщо взяти дані по 97 товариствам на 1 січня 1925 р., то в них перебувало 21 978 членів, а сума відкритого їм кредиту дорівнювала 1 171 041 крб. По окремих округах ця кількість розподілялась так: по Чернігівській округі – 6 308 чоловік, по Ніжинській – 4 185, по Конотопській – 2 963, по Сновській – 3 968 чоловік. Середній по губернії кількісний склад товариств давав 227 членів на кожне товариство. З початку діяльності багато товариств мали в своєму складі від п'яти до 20 чоловік, а на 1925 р. такі, як, наприклад, Халявинське товариство Чернігівської округи нараховували в своєму складі 430-470 чоловік²⁴. Сільське населення розуміло вигоди кредитних товариств.

Розподіл пайовиків за соціальними групами змальовував таку картину:

незаможників – 50,9 відсотків, середняків – 42,7 відсотків, заможних – 1,5, інших – 3,5 відсотків. Відсоток кооперування по округах на початок 1926 р. становив: по Чернігівській окрузі – 19,8, по Ніжинській – 16,7 відсотків, по Глухівській – 14,5, по Конотопській – 12,8 відсотків²⁵.

Умови для вступу в товариства були неважкі: пай становив три карбованці, вступний внесок – 25 копійок. Розмір же кредиту, що видавався членам товариств, був індивідуальним. Позики надавалися виключно членам товариств, не більше 50 крб на одне господарство²⁶. Для одержання позики селянин повинен був подати товариству заяву, підтвержену сільрадою та комнезамом. Окремим селянам видавалися короткострокові позики на 1-6 місяців під шість відсотків річних, а колективам і комунам – до п'яти років під 12 відсотків річних. Одержавши позик, селянин видавав зобов'язання і відповідав за нього всім своїм майном. Об'єднання господарств, що брали довгострокові позики, видавали окрім зобов'язань ще й вексель²⁷.

Кредитні товариства займалися й виробничою діяльністю, а також торгівлею споживчими товарами для покриття витрат, пов'язаних з безпосередньою діяльністю товариств.

З числа виданих позик біля 90 відсотків погашалися своєчасно, а біля 10 – прострочувались. Причинами прострочок були: коротко-строковість кредитування, співпадання строків виплат з уплатою державних податків, недорід 1924 р., нещасні випадки в господарстві – пожежі та ін. На 1 січня 1925 р. в товариствах було 1 165 прострочених позик на суму 28 907 крб 78 коп. ²⁸ Відстрочки позик були дуже обмеженими і допускалися лише у випадках, коли бракувало власних коштів в достатніх кількостях. Закладно-збутові операції, що не мали місця до 1924 р., почали застосовуватись в Чернігівській та Ніжинській округах. Вкладні операції теж були розвинуті досить слабо: по всіх товариствах на 1 жовтня 1924 р. було 24 428 крб, що по відношенню до загального балансу складало тільки 2,5 відсотків ²⁹.

Зазначалося, що кредитні операції вели 107 товариств, які на 1 жовтня 1924 року мали коштів на 123 902 крб 54 коп. У зв'язку з ростом кількості членів, капітали ці на 1 січня 1925 року склали 266 745 крб, тобто збільшилися на 21,6 відсотки. Ведення кредитних операцій товариства здійснювали на одержані в позик від Губсільбанку кошти, яких в період з 1 жовтня 1924 року по 1 січня 1925 року було видано: по довгострокових позиках – 7 120 крб, по короткострокових – 238 736 крб 52 коп., в основні капітали – 32 937 крб 64 коп. Загальна ж заборгованість сільськогосподарських товариств Губсільбанку складала 701 247 крб ³⁰. Кошти сільськогосподарських кредитних товариств були дуже обмежені, а власні капітали незначні. Приток вкладів також був слабкий – три відсотки до загального балансу. Головним джерелом коштів для сільськогосподарських кредитних товариств були позики, розмір яких сягав 46 відсотків загального балансу ³¹.

За 1925 рік частина товариств вже мала певні досягнення, близько підходячи до роботи сільськогосподарського кредитного товариства з посередницькими функціями, але чимало з них мали хиби в роботі. Товариства перевищували встановлені їх загальними зборами суми граничного кредиту. Кредитуватися великими сумами могли тільки заможні господарства, а головною метою створеної кредитної системи було обслуговування кредитом бідняцьких та середняцьких господарств. В

обіжнику, який був розісланий всім сільськогосподарським кредитним товариствам основної мережі Чернігівського Губсільбанку 25 листопада 1926 року вказувалось, що не потрібно кредитувати довгостроковим кредитом заможні товариства, не переписувати позички на подальші строки, розвивати кредитну справу не за рахунок позичених коштів, яких не вистачало і які потрібно було перекинути в райони, де ще тільки засновувалась кредитна кооперація, а за рахунок притягнення місцевих коштів, вкладів і пайових внесків. Аби дати можливість кооперування бідняцьким господарствам села, товариства повинні були надавати біднякам розстрочку для внесення паю. Більшість товариств утримували членські внески при видачі позики, але селянин брав позику тільки маючи велику потребу в грошах і в цей час йому важко було виплачувати повні членські внески. Позичка призначена на купівлю коня в 50 крб на один рік: процентів він платив 5 крб, внеску – 10 крб, вступної плати – 50 коп. На руки він одержував 34 крб 50 коп., а на цю суму вже не можна було купити коня і селянин виходив з товариства з такими враженнями, що з нього взяли не 10 відсотків річних, а більше 30 відсотків. У таких випадках можливо було відстрочити виплату паю до збору врожаю восени³².

Кредитні ощадно-позичкові товариства носили характер кредитних закладів міського типу й обслуговували головним чином ремісників та кустарів, що жили у містах. Розвиток цього роду закладів йшов повільно і на початок операційного 1923/24 року існувало лише одне товариство, засноване в Чернігові у 1922 році. 1924 року зареєструвало свої статuti шість товариств, з яких до кінця року діяло лише одне – в Конотопі (з 4 липня 1924 р.). На середину 1925 року діяло чотири товариства – у Конотопі і Чернігові, а згодом – у Сновську й Городні. Дії цих товариств носили виключно банківський характер, розвивалися позичкової операції. Відбувався також розвиток вкладних операцій: поступило 1 102 крб 08 коп., на 1 січня 1925 року було видано 1 402 крб 84 коп., а залишок складав 1 788 крб 81 коп. Стійкими були товарні операції, оскільки товари купувалися за твердими замовленнями членів і розподілялися між ними на пільгових умовах³³.

Кустарно-промислові товариства крупних операцій не вели за браком коштів. Всі крупні товариства об'єднувалися в спілки, район діяльності яких був визначений в адміністративно-округовому масштабі, за виключенням Новгород-Сіверської округи, де знаходилися дві спілки – Новгород-Сіверська й Глухівська, причому на одну спілку в середньому припадало по 73 кооперативні заклади з коливанням в бік збільшення для Чернігівської й Конотопської округ – по 80 товариств, а для решти – по 60 товариств у середньому³⁴. Про значний зріст кредитних товариств свідчить той факт, що тільки з жовтня 1924 року по січень 1925 року він становив 19,7 відсотків³⁵. 27 серпня 1926 року РНК УРСР прийняла постанову “Про реорганізацію районних союзів сільськогосподарських кооперативів в кредитсоюзи”³⁶. Перші кроки діяльності кредитних союзів підтвердили доцільність їх створення.

У Москві ЦВК і РНК 18 січня 1927 року прийняли “Положення про кооперативний кредит”, яке стало законодавчою основою створення кредитсоюзів і визначало широкую перспективу їх подальшого розвитку. Організація кредитсоюзів дозволила, починаючи з 1926 року, значно

посилити мобілізацію селянських коштів системою сільськогосподарської кооперації. Так, вклади в сільськогосподарські кредитні товариства державно-кооперативної мережі (дані по 1 335 товариствах з 1 553) за 1927 рік збільшилися в середньому на одне товариство з 1 275 до 3 360 крб або на 125%³⁷. В цілому ж у системі сільськогосподарської кооперації сума селянських вкладів за цей час підвищилась з 2,7 до 7,5 млн крб³⁸.

Не менш високими темпами зростало залучення коштів у пайові та спеціальні капітали: з 3,9 млн крб – на 1 жовтня 1926 року – до 18,1 млн крб – на 1 жовтня 1928 року³⁹. Збільшення притоку селянських коштів дало можливість виділяти дедалі більші суми на формування основних капіталів сільськогосподарських кредитних товариств, що разом з підвищенням кооперативної активності селянства дозволило значно розширити низову мережу державно-кооперативної кредитної системи. Розвиток сільського господарства в значній мірі залежав від того, наскільки успішно і правильно працювала вся система сільсько-господарського кредиту. На 1928 рік розпочався ріст обсягу роботи Сельбанку, про що досить яскраво свідчать такі цифри: баланс Сельбанку, який на 25 жовтня 1925 року складав 2 млн 383 тис. 511 крб, досяг на 1 липня 1928 року суми 5 млн 730 тис. крб⁴⁰. Капітали Сельбанку також зросли. Щорічно відбувалося фінансове зміцнення Сельбанку. Щодо поширення охоплення селянських господарств сільськогосподарською кооперацією, то на 1928 рік маємо такі дані: на 1 жовтня 1926 року було охоплено 13,5% усіх дворів, на 1 жовтня 1927 року – 23,6% і на 1 квітня 1928 року – 26,8%.

На початку 1926 року було створено фонд бідноти, метою якого було надання пільгових кредитів. За період 1926-1928 років для Північного Лівобережжя України з центру поступило 171 тис. 621 крб, з коштів Окружного Виконавчого комітету – 37 тис. 712 крб та від реалізації деревини – 93 тис. 944 крб, а разом – 303 тис. 277 крб. Видано 230 тис. 109 крб або 77% всього фонду. З них для сільськогосподарських об'єднань – 143 тис. 47 крб; поодиноких господарств – 87 тис. 62 крб.

Таким чином, кредитна кооперація в Північному Лівобережжі України розвивалась у відповідності з директивними актами радянської влади, спрямованими на задоволення потреби дрібних товаровиробників в грошах для кращого ведення свого господарства і, в першу чергу, для придбання засобів виробництва. Об'єднавшись в кредитні товариства та сплативши пайові внески, селяни-кустарі та ремісники мали можливість взяти там необхідну позику, яку потім можна було повернути в розстрочку чи придбати необхідний реманент. Заборонена в умовах "воєнного комунізму", об'єднана зі споживчою кооперативною структурою, вона на тривалий час була позбавлена фінансів, кредитів, організаційного забезпечення, перспектив розвитку взагалі. Лише відновлення діяльності кредитних кооперативних структур у період нової економічної політики дозволило значно посилити мобілізацію селянських коштів усією системою кооперативної мережі. Кооперативний кредит всіляко заохочувався і законодавчо проголошувався як основа створення кредитсоюзів. Дослідження визначеної теми має важливе економічне і соціально-політичне значення в умовах відродження багатокладного економічного потенціалу України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бланк Г.Я. Основы теории и история потребительской кооперации. – М., 1963. – С.23.
2. Морозов А.Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації // Проблеми історії України. – К., 1992. – Вип.2. – С.48.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р.804. – Оп.1. – Од.збер.131. – Арк.43.
4. Там само. – Ф.Р.77. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.17.
5. Красное знамя. – 1922. – 15 вересня.
6. Там само. – 1924. – 1 січня.
7. Там само. – 1922. – 15 вересня.
8. Там само. – 1923. – 15 квітня.
9. Там само.
10. Там само. – 3 травня.
11. ДАЧО. – Ф.Р.1282. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.16.
12. Там само. – Ф.Р.944. – Оп.1. – Спр.582. – Арк.6.
13. Там само. – Ф.Р.776. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.121.
14. Там само. – Ф.Р.776. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.129.
15. Красное знамя. – 1925. – 3 лютого.
16. Там само. – 1924. – 5 лютого.
17. Красное знамя. – 1924. – 5 липня.
18. Там само. – 1925. – 10 квітня.
19. Там само. – 30 січня.
20. Там само. – 12 червня.
21. Там само.
22. Красное знамя. – 1925. – 12 червня.
23. ДАЧО. – Ф.Р.1282. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.16.
24. Там само. – Арк.5.
25. ДАЧО. – Ф.Р.1287. – Оп.1. – Од.збер.1258. – Арк.140.
26. Красное знамя. – 1924. – 17 вересня.
27. Там само.
28. ДАЧО. – Ф.Р.1282. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.17.
29. Красное знамя. – 1925. – 12 червня.
30. ДАЧО. – Ф.Р.1282. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.17.
31. Там само. – Арк.6.
32. ДАЧО. – Ф.Р.1287. – Оп.1. – Од.збер.1241. – Арк.2-3.
33. ДАЧО. – Ф.Р.1882. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.18.
34. Там само. – Арк.19.
35. Там само. – Ф.Р. – 1287. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.18.
36. А.Г.Морозов. Кредитна кооперація під пресом колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.2. – Київ, 1992. – С.47.

37. Сільський господар // Відчит за 1926-27 роки. – Харків 1928. – С.33.
38. Проблеми розвитку сільгоспкредиту // Коопероване село. – 1927. – № 23. – С.28.
39. Два роки роботи уряду УСРР. 1926-27 – 1927-28. Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. – Харків. 1929. – С.151.
40. Червоний стяг. – 1928. – 7 липня.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ (50-70-ті рр. ХХ ст.)

Формування загальної чисельності народонаселення на Україні відбувається двома шляхами: природнім приростом населення і впливом сальдо міграційного обміну. В свою чергу щорічний приріст загальної чисельності населення відображає соціально-економічні умови відтворення населення, які склалися на даному етапі суспільного розвитку.

В процесі соціально-економічного розвитку України протягом 50-70-х рр. ХХ ст. завершився демографічний перехід від традиційного екстенсивного типу відтворення населення до нового сучасного типу, що кількісно відобразилось у зміні рівнів смертності і народжуваності та їх співвідношенні. Цей економічно і соціально детермінований перехід відбувався в умовах демографічної кризи в країні, яка витримала тяжкі людські втрати, пов'язані з Великою Вітчизняною війною (1941-1945 рр.). Треба відмітити, що на Україні в післявоєнні роки населення тривалий час не відтворювалося. Демографічні втрати, також затримали еконо-мічний і соціальний розвиток.

За станом на 1 січня 1941 р. на території України проживало 42,1 млн осіб. Довоєнна чисельність населення була дещо перевищена лише наступного 1960 р. (42,5 млн осіб). Таким чином, за 20 років (1941-1960 рр.) загальний приріст населення становив 0,4 млн. осіб, або 1% ¹.

Демографічні наслідки війни характеризуються циклічним характером, який має свій вплив і після відновлення довоєнної чисельності населення. Зокрема, дія демографічних факторів, пов'язаних з наслідками війни, призвела у 80-х р. до скорочення загальної чисельності працездатного населення (внаслідок післявоєнного скорочення народжуваності і т.д.)².

На демографічне становище в Україні (50-70-х рр.) впливали: міждержавні міграції, політичні репресії, так звані добровільно організовані переселення українських селян для роботи у вугільній, лісовій, рибній промисловості, в сільському господарстві Сибіру і Далекого Сходу. Це переселення тривало і в 50-ті рр., тоді головною міграційною подією для України стало освоєння цілинних земель у Казахстані. Загалом демографічні втрати України від соціальних потрясінь за період 1939-1959 рр. склали 8,8 млн чол., а за період 1929-1959 рр. – 14,6 млн чол.

Розглянемо баланс руху населення України у проміжок часу між двома переписами населення (1959-1970 рр.). У 1959 р. в республіці нараховувалось 41 869,1 тис. осіб, а у 1970 р. – 47 126,5 тис. осіб³. При цьому співвідношення питомої ваги міських і сільських жителів радикально змінилось: якщо в 1959 р. у містах мешкало 46% населення, то в 1970 р. цей показник зріс до 55%.

На природу походження головної причини стрімкого зростання міського населення вказує динаміка співвідношення чисельності сільського населення в 1959 і 1970 р.: за означений період його питома вага зменшилася у зворотній пропорції. За умов існування тенденції більшої народжуваності у селах та переважання відносної кількості осіб працездатного віку у містах логічним є припущення, що вказані вище тенденції стали наслідком економічних міграцій сільського населення у міські населені пункти. Зокрема, зростання кількості жителів обласних центрів і міст з населенням 100 тис. чол. і більше лише за 1970-1975 рр. виросло на 16%.

Також слід звернути увагу на те, що швидкий економічний розвиток південних і південно-східних регіонів сприяв і збільшенню населення. Більш низькі темпи загального приросту населення центральних регіонів пояснюється значною удільною вагою в їх економіці сільсько-господарського виробництва і пов'язаним з цим міграційним відтоком населення у інші райони України.

На стан демографічної ситуації в Україні у післявоєнні роки значно впливало збільшення диспропорції між кількістю чоловіків та жінок, яка була прямим наслідком німецько-фашистської навали. Серед усіх загиблих за роки війни майже три чверті становили чоловіки. Якщо в 1939 р. питома вага жінок серед населення становила 52,2% (тобто їх було більше, ніж чоловіків на 1,9 млн осіб), то в 1959 р. частка жінок підвищилася до 55,6%. Їх стало на 4,7 млн осіб більше. Протягом майже 14 років, які пройшли після завершення війни, на 100 дівчат народжувалося 104-107 хлопчиків, тобто диспропорція у співвідношенні кількості чоловіків і жінок зменшилася. В 1959 р. серед населення вікової групи до 29 років співвідношення становило майже 50:50, а серед тих, кому було 30-59 років, жінок налічувалося 60,2%. В останній віковій групі кожна третя жінка не мала можливості вийти заміж, мати дітей.

Диспропорція між статями, що склалася в Україні, безпосередньо впливала на народжуваність, зростання чисельності населення і врешті-решт на її трудові ресурси. Демографічні втрати Великої Вітчизняної війни позначилися на так званих "провалах" у контурі статевовікових пірамід. В 1959 р. це були вікові групи 35 років і старше, а в 1970 р. – 45 і старше. Крім того, в 1959 р. у віці від 10 до 20 років і у 1970 р. – від 20 до 30 років також мав місце своєрідний "провал", який пояснювався низькою народжуваністю під час війни, а також меншою кількістю народжень в післявоєнні роки.

В свою чергу зростання чисельності населення у містах – яскравий прояв промислового розвитку країни, впливаючий на її демографічний розвиток. Міста різні за розмірами і за кількістю жителів зростали неоднаковими темпами. В період 1939-1959 рр. найбільші темпи демографічного росту спостерігалися в містах з населенням до 50 тис. чол.

В період 1959-1970 рр. швидкими темпами збільшувалася кількість міст з населенням 100-500 тис. жителів. У цей період спостерігалася така закономірність: чим більше місто, тим вищими були темпи зростання кількості населення. Так, якщо в 1959 р. найбільша доля в кількості міського населення

припадала на міста з населенням до 50 тис. чол. (32%), то в 1970 р. – на міста з кількістю жителів більше 500 тис. (34%). Напрямок урбанізації в цей період характеризувався зменшенням долі малих міських поселень в загальній кількості міських поселень і відповідно – долі їх населення в загальній кількості міського населення, іншими словами, спостерігалось збільшення міських поселень.

Зростання міського населення супроводжувався зменшенням абсолютної і відносної кількості сільського населення. До 1959 р. кількість сільського населення України зменшилася у порівнянні з 1939 р. на 18,5%, а за період між двома переписами (1959-1970 рр.) – на 6,1%. І в подальшому цей процес продовжував розвиватися лише дещо зменшуючи свої темпи.

Впритул до 1979 р. (починаючи з 1959 р. – хронологічні орієнтири – дати проведення переписів населення) процес депопуляції в республіці не спостерігався як щодо міського, так і сільського населення. Але вже на початку 1979 р. вперше в сільській місцевості України кількість померлих перевищила кількість тих, хто народився⁴. Так почалася депопуляція в українському селі, яка значно посилила негативний вплив основного процесу, який визначав розвиток демографічної ситуації в сільській місцевості України, а саме відпливу селянства з села, який почався ще в двадцяті роки і набував розмаху у 50-70-ті рр. Природне зменшення сільського населення разом із його втратами від міграційного відпливу призвели до зменшення чисельності сільських мешканців України за період з 1959 по 1987 рік на 5 483 тис. осіб. Темпи скорочення чисельності сільського населення наростали: якщо за 1959-1970 рр. чисельність зменшилася на 1 211 тис. осіб (5,3%), а 1970-1979 рр. – на 2 070 тис. осіб (9,6%).

Нерегульований вплив сільських мешканців до міста та за межі України призвів до формування несприятливої, а в багатьох областях загрозливої демографічної ситуації в сільській місцевості. Оскільки село залишали молоді та працездатні люди, його населення почало швидко старіти, зростає смертність, скоротилася народжуваність, помітно зменшилася частка дітей та підлітків. Зменшилась абсолютна та відносна чисельність населення працездатного віку, в його структурі відбувся зсув на користь старших вікових груп. Зокрема, питома вага осіб пенсійного віку за означений період зростає майже вдвічі, при цьому кожний четвертий мешканець українського села переступив поріг пенсійного віку. Чисельність мешканців працездатного віку на початку 70-х рр. складала менше половини сільського населення.

Найбільш контрастними кризові явища були на півночі і в центральній частині України: Чернігівська, Сумська, Полтавська, Житомирська, Черкаська, Вінницька, Кіровоградська та Дніпропетровська області. В цих регіонах механічний відплив помітно перевищував природне зменшення сільського населення.

Як бачимо, ситуація на селі впродовж 50-70-х рр. складалася досить загрозлива. Низький рівень життя, а також важка праця у домашньому господарстві призвели до значних темпів механічного відтоку населення з

села у місто. Молодь пов'язувала свої перспективи з життям у містах. Тому її відтік з села попри інше стимулював зростання проценту смертності в сільській місцевості. Але треба зауважити, що і місто не згладжувало негативні риси демографічної ситуації. Це, передусім, чітко прослідковується на прикладі вивчення співвідношення рівнів народжуваності і смертності серед сільського і міського населення.

Спочатку нагадаємо, які показники безпосередньо свідчать про характер зрушень у демографічних процесах. Перш за все зосередимо увагу на "народжуваності". Народжуваність у демографічному контексті – це процес дітонародження у сукупності людей, що складають генерацію, або у сукупності генерацій – населенні. Взаємодіючи зі смертністю, народжуваність зумовлює неперервність процесу відтворення населення. Отже, народжуваність – це частота дітонародження у тій чи іншій сукупності населення.

Біологічним підґрунтям народжуваності є здатність людини до відтворення потомства. Потенційна можливість дітонародження – плідність – реалізується у сукупності жінок в результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально зумовлених потреб і регульована соціальними і культурними нормами, традиціями, громадською думкою. Репродуктивна поведінка – це система дій та відносин, які опосередковують народження або відмову від народження дитини у шлюбі або поза шлюбом. Розрізняють три головних типа репродуктивної поведінки – багатодітну (потреба у 5 і більше дітях), середньодітну (потреба у 3-4 дітях) та малодітну (потреба у 1-2 дітях).

Важливим моментом репродуктивної поведінки є репродуктивна мотивація. Мотиви народження дітей – це психологічний стан особистості, який спонукає її до досягнення особистих цілей економічного, соціального й психологічного характеру через народження певної кількості дітей.

Потреба в дітях являє собою одну з істотних соціальних потреб особистості, яка визначає специфіку репродуктивної поведінки. Емпіричне вивчення репродуктивних установок і мотивів свідчать, що для потреби у 5 та більше дітях провідними є економічні мотиви народжуваності; для потреби у 3-4 дітях – соціальні, а для потреби у 1-2 дітях – психологічні. У 50-70-х рр. економічні потреби позбавилися своєї актуальності: зникла необхідність мати більше працівників в сім'ях за рахунок великої кількості дітей. Діти значною мірою перестали бути годувальниками батьків, які забезпечувалися пенсією.

Таким чином і тенденція до скорочення народжуваності аж до малодітності – явище не випадкове й не тимчасове. Вона має історичний, об'єктивний характер. Причини зміни репродуктивної поведінки й поширення малодітності слід шукати у змінах взаємовідносин сім'ї та суспільного виробництва, мірою розвитку науково-технічного прогресу, у змінах функцій сім'ї та ролі дітей у ній.

Саме ці процеси відбувалися у 50-60-х рр. Однак демографи серед

інших причин передусім виділяють залучення великої кількості жінок в суспільне виробництво з хатнього чи особистого підсобного госпо-дарства. Раніше багато жінок після народження дитини на тривалий час покидали працю у суспільному виробництві і якийсь час займалися виключно сім'єю. Ці перерви у праці були різко скорочені. За нових умов побуту і матер'ю, і робітницею на виробництві бути було дуже важко. Багато жінок були вимушені відмовлятися від багатодітності. Дещо змінилася ситуація на початку 70-х рр. Спостерігалось деяке зростання загального коефіцієнту народжуваності, що в значній мірі пов'язано з структурними зрушеннями у населенні, зумовлених вступом до найбільш плідного дітонороджувального віку контингенту жінок, народжених у роки післявоєнного компенсаційного періоду.

Ознайомлення з динамікою змін коефіцієнту народжуваності в Україні дасть змогу предметнішого аналізу вказаних тенденцій. У даному випадку скористаємось показниками кількості народжених у розрахунку на 1000 осіб "середньорічного населення" (середньої кількості жителів республіки кожного окремо взятого року). Не вдаючись в деталізований аналіз коливань у змінах коефіцієнту підкреслимо головне: показник народжуваності постійно зменшувався протягом 50-70-х рр. Так, якщо у 1950 р. коефіцієнт народжуваності дорівнював показнику 22,5, то в 1979 р. – 14,6. Отже, різниця доволі відчутна, що підтверджує запропоновані вище тенденції.

Одним з важливих аспектів вивчення народжуваності є аналіз динаміки розбіжностей між рівнями народжуваності в міських і сільських поселеннях, оскільки відмінності в структурі та інтенсивності демо-графічних процесів відображають різницю в матеріальних умовах життя, культурі і побуті їх жителів. Підрахунки показують, що зниження інтенсивності генеративної діяльності населення відбувалося майже однако-вими темпами в міській і сільській місцевості. В 1959 році показник вичерпної плідності сільського населення України був в 1,3 рази вище, ніж міського, в 1970 р. – в 1,2 рази. Майже ідентичними є показники і щодо 1979 р.

Характерною особливістю динаміки загальних коефіцієнтів народжуваності являється їх більш інтенсивне зниження у сільській місцевості у порівнянні з містом починаючи з 1969 р. Це пов'язано з несприятливим впливом на генеративну діяльність сільського населення структурних зрушень, зумовлених міграційними процесами. Постійне зближення показників інтенсивності генеративної діяльності міських і сільських жінок спостерігалось майже до всіх вікових групах. Тільки у жінок молодшого дітородного віку (15-24 р.) різниця між рівнями народжуваності щодо міського і сільського населення у 1969-1970 рр. у порівнянні з 1958-1959 рр. дещо збільшилася.

Негативний вплив на народжуваність у жінок середнього та старшого дітородного віку мало порушення співвідношення між кількістю чоловіків і жінок, яке виникло у наслідок втрат чоловіків у Великій Вітчизняній війні.

Таким чином в цілому народжуваність падала. Але проблема народжуваності не в тому, що вона знижувалась, а в тому, що знижувалась

до надто низького рівня, нижче необхідного для забезпечення відтворення населення. Демографами визначено, що межі простого відтворення населення відповідає величина коефіцієнту сумарної народжуваності, який дорівнює 2,1 – 2,2 (в залежності від рівня смертності). Коефіцієнт нижче цієї величини свідчить про надто низьку народжуваність. Аналогічних критичних показників досягли загальноукраїнські показники у 70-х рр. XX ст. Майбутня депопуляція в Україні зумовлювалася взаємодоповнюючою негативною дією зменшення коефіцієнтів народжуваності і зростання показників смертності у тогочасному суспільстві.

Смертність у демографічному вимірі – це процес вимирання генерацій. Він має масовий характер і складений з безлічі одиночних смертей, які настають у різному віці і визначають у своїй сукупності порядок вимирання реальної або гіпотетичної генерації. У строгому розумінні слово смерть – це частота смерті у тій чи іншій сукупності населення. Смертність вимірюють відношенням кількості померлих до чисельності всього населення або його окремих груп, диференційованих за статтю, віком, соціальною приналежністю. Поряд з народжуваністю смертність забезпечує неперервність процесу відтворення населення і є його невід'ємним складником.

З точки зору демографічного аналізу причини смертності поділяються на екзогенні та ендогенні. Характеризують дві найважливіші з точки зору життя людини якості. Екзогенна смертність вражає людину в будь-якому віці, в тому числі й тоді, коли потенційна життєздатність організму далеко не вичерпана. Іншою якістю, притаманною екзогенній смертності, є її запобіжність: поліпшуючи матеріальні й соціальні умови існування людини, можна уникнути її передчасної смерті.

Хоч би за яких умов не відбувався розвиток людського організму, його життєздатність з часом вичерпується, настає старість. Із постарінням пов'язана переважно ендогенна смертність. Вік, на який життєздатність слабне настільки, що смерть стає неминучою, коливається у певних межах навколо величини, іменованої біологічною тривалістю життя. І хоча дія ендогенних чинників смертності зумовлена переважно постарінням організму, певна кількість ендогенних смертей пов'язана з дією якихось інших причин і настає у молодшому, часто у ранньому дитячому віці. Серед таких причин перше місце належить спадковим хворобам та вродженим вадам.

У післявоєнні роки зниження смертності населення в Україні продовжувалося. Про це свідчить динаміка навіть таких недосконалих показників смертності, як її загальні коефіцієнти, рівень яких знижувався, не дивлячись на старіння населення, викликане зменшенням народжуваності.

Істотною особливістю динаміки загальних коефіцієнтів смертності являється зростання різниці між їх рівнями в містах і селах. В 1958-1959 рр. загальний коефіцієнт смертності в селах був на 25,8% вище, ніж в містах, а в 1969-1970 рр. – на 33,1%. Взагалі це пов'язано з особливостями змін повикової смертності і з різницею в старінні міського і сільського населення.

В післявоєнні роки великі успіхи були досягнуті у зниженні смертності у дітей в віці до одного року. Починаючи з 1951 р. в Україні відбувалося

систематичне зменшення дитячої смертності. В 1970 р. у порівнянні з 1950 р. смертність дітей у віці до одного року зменшилась на 77,3% тобто в 4,4 рази. Якщо в 1958-1959 рр. на 1000 народжених помирало 36,9 дитини до року, то в 1969-1970 рр. – 17,7.

За цей же період відбувалося систематичне зменшення смертності у жінок дитородного віку. Максимальне зменшення смертності спостережалося у жінок молодших вікових груп, мінімальне – у старших. Наприклад, в 1959-1963 рр. у порівнянні з рівнем 1949-1953 рр. смертність 15-19-річних жінок зменшилась майже у 3 рази, а 45-49-річних – лише на ?. Особливо повільно змінювалась смертність жіночого населення самих старших вікових груп.

Щодо взаємовпливу соціально-економічних і демографічних факторів, зазначимо, що в працездатному віці в 1969-1970 рр. у порівнянні 1958-1959 рр. у жінок смертність істотно знизилась, у чоловіків – зросла.

Динаміка смертності населення в значній мірі відбивала наслідки Великої Вітчизняної війни. Населення молодого і середнього працездатного віку у досліджуваний період виступало як знесилений контингент, ранне дитинство яких пройшло у тяжких умовах війни і післявоєнної розрухи; контингенти, що вийшли за межі працездатного віку значною мірою складалися безпосередньо з учасників війни.

Середня тривалість життя чоловіків України склала в 1969-1970 рр. 66,5 років, жінок – 74,5 років. У порівнянні з 1958-1959 рр. у жінок вона збільшилась на 2 роки, у чоловіків на 0,4 роки. Тому розрив в середній тривалості життя чоловіків і жінок зріс з 6,4 у 1958-1959 рр. до 8 років у 1969-1970 рр.

Умови життя населення в різних частинах України, а також структурні розбіжності в самому населенні зумовили територіальну специфіку демографічних процесів взагалі і смертності в тому числі. Аналіз показників за різні роки вказує, що в 1950 р. у порівнянні з 1940 р. загальний коефіцієнт смертності зменшився у всіх областях республіки без виключення. В 1960 р. показник загального коефіцієнта смертності був вищим, ніж в 1950 р. тільки в Полтавській області, у всіх інших областях коефіцієнт смертності знизився. Цілковито інша картина спостережувалася у порівнянні з 1960 і 1970 рр. У всіх областях коефіцієнт смертності за цей відрізок часу збільшився. Це пов'язано з інтенсивним старінням населення, викликаним зниженням народжуваності.

Але в цілому демографічна ситуація в Україні в період 1950-1979 рр. дещо стабілізувалася. По-перше треба відмітити, що значно зменшилась деформація в демографічних структурах населення. Наслідки Великої Вітчизняної війни, яка забрала багато мільйонів людських життів, негативно позначилися на здоров'ї тих, хто залишився в живих, але тепер вони все менше впливали на динаміку демографічних процесів, так як диспропорції в статевовіковій структурі населення переміщувалися все більше до груп похилого віку. У майбутньому це мало посприяти демографічному розвитку республіки у контексті збільшення тривалості життя населення і як наслідок, зростання його чисельності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Статистичні дані для розрахунків за період до 1959 р. включно взято з: Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. – К., 1961. – С.1-32, 60-102, 129-130.

2. Див. докладніше про це: Соціальна і професійно-галузева структура населення України (за даними перепису населення 1989 року). – К., 1992. – С.19, 31.

3. Статистичні дані для розрахунків по 1970 р. взято з: Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. – К., 1972. – С.3-29.

4. Статистичні дані для розрахунків по 1979 р. взято з: Социальная и профессионально-отраслевая структура населения Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – К., 1981. – С.7, 12, 141, 177-183.

Навчально-методичне видання

Кафедра українознавства і політології

**Вища школа:
проблеми, пошуки, тенденції**

Матеріали науково-методичного семінару

Відповідальний редактор **В.М.Половець**
Технічний редактор **В.М.Савонов**
Коректор **Т.В.Супрун**

Набір комп'ютерний

Підписано до друку 20.06.2002. Формат 84x108/₁₆.
Друк офсетний. Обл.вид.арк. 9.
Наклад 300. Зам. №340. Вид. №8.

Редакційно-видавничий відділ ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка.
14038, м.Чернігів, вул.Гетьмана Полуботка, 53, к.208.